

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Valdemaras Klumbys

LIETUVOS KULTŪRINIO ELITO ELGSENOS MODELIAI
SOVIETMEČIU

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)

Vilnius, 2009

Disertacija rengta 2004–2009 metais Vilniaus universitete

Mokslinis vadovas:

doc. dr. Algirdas Jakubčionis (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai,
istorija – 05 H)

Turinys

Įvadas	4
1. Kultūrinio elito elgsenų sovietmečiu teoriniai modeliai.....	29
1.1. Pritaikymo sovietmečiu teorinis modelis	29
1.2. Opozicijos ir pasipriešinimo elgesio modelių koncepcijos	56
1.3. Pritaikymo, opozicijos ir pasipriešinimo elgsenų santykiai kultūrinio elito elgsenoje	73
2. Visuomeninės erdvės sovietinėje Lietuvoje teorinis modelis.....	82
3. Lyginamoji kovinio ir konservacinio diskursų sovietinėje Lietuvoje analizė ...	109
3.1. Bendrieji diskursų bruožai	109
3.2. Katalikybės svarba diskursuose	115
3.3. Politiškumo ir aktyvumo skirtumai ginties būklėje	120
3.4. Materializmas ir miesčioniškumas koviniame bei konservaciniame diskursuose	132
3.5. Vertybių ir veiksmų santykis diskursuose	139
4. Kultūrinis elitas tarp viešumos ir visuomeninės erdvės	144
4.1. Kultūrinis elitas tarp ideologijų ir veiksmų	144
4.2. Nuostata: pritaikymas kaip pasipriešinimas bei pasipriešinimas kaip pritaikymas	153
Išvados	160
Schemų sąrašas	163
Šaltiniai ir literatūra	164

Įvadas

Sovietmečio Lietuvos visuomenės moksliniai tyrimai dar tik išibėgėja. Kol kas didžiausias dėmesys skiriamas sovietinio režimo politikos Lietuvoje įvairiose srityse analizei. Neištyrus politinių sprendimų poveikio visuomenei tokia analizė lieka vienpusė, nes epocha parodoma tarsi per sovietinių valdininkų „akinius“, kai matomas daugiau susiklosčiusios padėties formalusis, oficialusis lygmuo.

Tiriant sovietinę visuomenę labai svarbu įsigilinti į visuomenėje vykusių sudėtingus giluminius procesus, kurie ne visada buvo nulemti valdžiusiųjų, o kartais ir jų nepastebėti. Šie procesai įtakojo ne tik visuomenės narių elgesį, santykius su sovietine sistema, bet ir pačio režimo pobūdį bei politiką įvairiose srityse.

Sovietinės Lietuvos visuomenėje ypatingą vietą užėmė kultūrinis elitas. Aki vaizdus jo dvilypis poveikis sovietinės Lietuvos visuomenei; savo kūryba ir elgsena jis veikė visuomenę, o dėl autoriteto bei atliktos svarbios sovietmečiu ideologijos palaikytojų funkcijos jis buvo reikalingas Lietuvos administracijai – politiniam elitui. Kultūrinis elitas ne tik aptarnavo sovietinę ideologinę mašiną, bet ir saugojo, puoselėjo tautiškumą bei lietuvių kultūrą. Dėl išskirtinės padėties visuomenėje jo nariai buvo ir labiau suvaržyti nei dauguma paprastų visuomenės narių, ir tuo pačiu metu turėjo laisvių, kurios daugumai buvo sunkiai prieinamos.

Šios priežastys lėmė, kad kultūrinio elito elgesio modelių tyrimai gali tiek atskleisti Lietuvos iki šiol gajus visuomenės raidos sovietmečiu tendencijas, tiek paaiškinti režimo politikos Lietuvoje ypatumus, tiek suteikti informacijos apie kultūrinius, socialinius, politinius tuomet vykusių procesus. Jo elgsenos tyrimas leidžia susidaryti gilesnį ir įvairiapusiškesnį sovietinio laikotarpio Lietuvos visuomenėje vykusių sociokultūrinių bei politinių procesų vaizdą. Kartu jis suteikia galimybę pakoreguoti ar pakeisti visuomenėje įsigalėjusius sovietmečio stereotipus, klaidingus sovietinės visuomenės ir joje vykusių procesų vertinimus.

Kultūrinio elito elgsenos analizė atskleistų tiek bendras sovietinio bloko visuomenių raidos tendencijas, tiek ir Lietuvos visuomenės skirtumus nuo kitų sovietinių visuomenių. Tyrimas leistų Lietuvos kultūrinį elitą bei jo elgsenas palyginti su kitų sovietinių bei nesovietinių šalių kultūriniais elitais ir jų elgsenomis, patikslintų sovietologiniuose bei istoriniuose tyrimuose pateiktus kultūrinio elito elgsenos ir vaidmens režime bei visuomenėje interpretacijas.

Sovietmečio intelektualų vaidmuo sovietmečiu tiek istoriografijoje, tiek viešojoje erdvėje aptariamas gana dažnai. Neretai diskusijos šiuo klausimu virsta itin karštomis polemikomis. Tai rodo, kad vertinant sovietmečio patirtį,

kuriant šio laikotarpio vaizdinį, kultūrinio elito elgsenos sovietmečiu problemos, – ypač santykių su ideologija ir valdžiusiuoju sluoksniu, – dabartinei visuomenei lieka svarbios.

Tokiose diskusijose, o dažnai ir moksliniuose tyrimuose vyraujantis normatyvinis elgesio sovietmečiu vertinimas, dažnai gana kategoriškas, liudija apie tebevyraujantį norą išsiaiškinti, koks elgesys tuomet buvo teisingas ar bent pateisinamas, o koks – blogas ir smerktinas. Jei tokio normatyvumo apraiškos publicistikoje gali būti suprantamos kaip teisingų elgesio modelių paieškos kritikuojant neteisinguosius, tai moksliniuose darbuose toks požiūris taškas siaurina regos lauką. Normatyvinio požiūrio į praeityje egzistavusias elgsenas atsisakymas leidžia į elgsenas sovietmečiu pažvelgti nauju rakursu, giliau iširti jos priežastis bei pasekmes.

Visuomenės gilumoje vykusių procesų ir diskursų analizė leidžia teigti, jog tas vyraujantis vertinamasis požiūris taip pat yra sovietmečio produktas. Ši išvada įgalina visai kitaip vertinti tiek dabartinę sovietmečio inteligentijos kritiką, tiek ir sovietmečiu vykusius procesus bei viešojoje erdvėje sklidusius diskursus. Toks požiūris leidžia nustatyti visuomenės poveikį elgsenai bei oficialiai skelbtiems tekstams, taip pat – ir konkretiems režimo sprendimams, jo politikai įvairiose srityse. Tai sudaro prielaidas tikslesnei ir gilesnei sovietmečio analizei, užpildo kai kurias istoriografijos „baltąsias dėmes“.

Sovietmečio tyrimuose iki šiol mažai dėmesio skiriama neoficialiosioms, neformalizuotoms elgsenoms. Tuomet jos įgijo didelę reikšmę, todėl jų tyrimas leidžia ne tik pamatyti daugelio sovietmečiu vykusių procesų šaknis, bet ir atrasti naujų, svarbių tuometiniam visuomeniniam gyvenimui, procesų. Būtent kultūrinio elito pavyzdys ryškiausiai atspindi sovietmečio dvilypumą tarp oficialaus elgesio viešumoje ir neoficialaus – neviešumoje. Fundamentalus oficialaus ir neoficialaus elgesio dvilypumas išlieka būdingas ir posovietinei Lietuvos visuomenei, daugelis tuomet susiformavusių neformalių elgsenų yra paplitusios iki šiol, todėl šio dvilypumo kilmės bei veikimo analizė gali pasitarnauti ne tik sovietinės okupacijos, bet ir dabartinės visuomenės pažinimui.

Tyrimo objektas ir darbe vartojamos sąvokos. Tyrimo objektas – Lietuvos *kultūrinis elitas* ir jo *elgsenos modeliai* 5 deš. vid. – 9 deš. pab., tiriami remiantis kompleksine šaltinių analize. Tokios chronologinės ribos pasirinktos dėl keleto priežasčių. 1940–1941 m. sovietinė okupacija truko labai trumpai, o jos sąlygos gerokai skyrėsi nuo tų, kurios susidarė po reokupacijos, kai Lietuvoje liko labai mažai kultūrinio elito atstovų. Skyrėsi ir daugelio kultūrinio elito narių elgsenos pirmaisiais okupacijos metais ir po reokupacijos, neretai sunku išvelgti ir elgsenos modelių perimamų tarp šių laikotarpių. Tyrimo pabaigos riba pasirinktas Sąjūdžio susiformavimas, kai greitai ir

radikaliai pasikeitė visos visuomenės, taip pat ir kultūrinio elito, elgsena. Naujieji elgesio modeliai ir jų sąsajos su ankstesniais modeliais reikalauja atskiro tyrimo.

Tyrinėjamu laikotarpiu išskirtini du lūžiniai momentai. Pats radikaliausias yra po Stalino mirties 6 deš. viduryje įvykęs reikšmingas sovietinio režimo pokytis. Be esminio pokyčio – režimo represyvumo sumažėjimo šiam darbui labai svarbus skirtumas tarp stalininio ir vėlesnio laikotarpių yra režimo politika žmonių tarpusavio santykių atžvilgiu. Stalininiu laikotarpiu stengtasi sunaikinti horizontalius ryšius tarp žmonių paliekant tik vertikalius – ryšius tarp režimo ir žmogaus. Vėliau į horizontalius ryšius jau nebesikėsinta, tik stengtasi užkirsti kelią jų vartimui alternatyviomis režimo sukurtosioms visuomenės organizacijomis.

Ne toks ryškus lūžis įvyko 7 deš. pabaigoje (simbolinė riba – 1968 m.). Tuomet gana stipriai pakito režimo požiūris į kultūrinį elitą, o Lietuvoje keitėsi ir kultūrinio elito santykis su sovietine sistema, į viešumą prasiskverbė vis daugiau režimo kritikos. Laikotarpis nuo 7 deš. pabaigos darbe įvardijamas *vėlyvuoju sovietmečiu* arba *stagnacijos* periodu.

Kultūrinis elitas darbe traktuojamas kaip įgijusių gerą išsilavinimą ir dirbančių kūrybinį darbą žmonių sluoksnis¹. Tai yra *inteligentijos*, socialinio sluoksnio, gyvenančio iš protinio darbo, viršutinis segmentas. *Kultūrinio elito* sąvoka vartojama aprašomąja prasme, jos atstovai daugiausia sutampa su sovietine *kūrybinės inteligentijos*, apėmusios mokslo ir meno inteligentiją, nariais². Ji apima ir tikslųjų mokslų atstovus, nors darbe daugiausia dėmesio skirta meno ir humanitarinių disciplinų atstovams, kuriems ideologinis režimo spaudimas buvo itin didelis. Nuo likusios inteligentijos kultūrinį elitą atskiria kūrybinis darbas, dažnai – ir narystė kūrybinės organizacijose, veikla mokslinių tyrimų ir akademinėse institucijose. Kai darbe kalbama apie kultūrinį elitą, omenyje turima tik ši inteligentijos dalis, o jei minima visa inteligentija, tai jos sudėtinė dalimi laikomas ir kultūrinis elitas. Darbe orientuojamasi į oficialiai pripažintus kultūrinio elito narius, todėl tik prabėgomis analizuojama elgsena tų, kurių savybės atitinka kultūrinio elito nario bruožus, tačiau jie nepateko į tokį elitą. *Intelektualo* sąvoka darbe vartojama kaip kultūrinio elito sinonimas.

Elgsenos modeliai darbe suprantami kaip tam tikros daugeliui individų bendros ar panašios elgesio strategijos, lėmusios vienokį ar kitokį santykį su režimu bei aplinkiniais. Darbe svarbiausios yra elgesio sovietinio režimo bei kitų kultūrinio elito narių atžvilgiu strategijos. Būtent šios dvi kryptys –

¹ Plačiau kultūrinio elito apibrėžimas nagrinėjamas: *Shlapentokh V. Soviet Intellectuals and Political Power. The Post-Stalin Era. Princeton: Princeton UP, 1990, p. IX-XI.*

² Sovietinė inteligentijos samprata išsamiai aptarta: *Raškauskas K. Sovietinės Lietuvos inteligentija: Savivokos konstravimas // Darbai ir dienos. 2008, T. 49, p. 95-149.*

elgesys su kolegomis bei režimo atžvilgiu – dažnai įtakodavo viena kitą. Išskirtos dominuojančios elgesio tendencijos ir vyraujantys savimonės bruožai, tačiau pateiktieji elgsenos modeliai, aptartos nuostatos ir vertybės neapima visų kultūrinio elito narių.

Darbe išskirti trys pagrindiniai elgsenos modeliai. *Prisitaikymas* – kai veikiant viešumoje ir privačiame gyvenime perimamos svetimos vertybės, įsitikinimai ir elgesio normos, veikiama pagal jas, o ne pagal savo tikruosius įsitikinimus; *opozicija* – oponavimas režimui, neperžengęs nusistovėjusių leistinumo ribų ir nesukėlęs represijų; *pasipriešinimas* – politinė pagrindinė ar vieša veikla, reiškusi tiesioginę kovą su režimu, kaip nepriklausomybės reikalavimas ar protestas prieš režimo politiką.

Terminai *prisitaikymas* ir *konformizmas* darbe vartojami kaip sinonimai. *Prisitaikymas* – ne *susitaikymas*, kuris reiškia vidinę žmogaus būseną, kai nebesitikima kardinalių esamos situacijos pokyčių ir todėl susitaikoma su esama padėtimi. Kai kurie žmonės niekada nesusitaikė net ir prisitaikę. *Prisitaikymas* gi apibūdina tik išorinę žmogaus būseną – veiklą.

Sferos ir *erdvės* sąvokos taip pat vartojamos kaip sinonimai.

Dėl pernelyg didelio politizavimo ir neapibrėžtumo nevartojama *kolaboravimo* sąvoka – ji naudojama tik analizuojant istoriografijoje pateikiamas elgesio sovietmečiu interpretacijas. Ji turi labai neigiamą krūvį, o ją naudojant neįmanoma išlikti neutraliam, nepalaikyti kurios nors pusės³. Tai sunkina jos mokslinį panaudojimą. Be to, *kolaboravimo* sąvoka sukurta ir dažniausiai naudojama okupacijos metu vykusiam sąmoningam ir savanoriškam politiniam ar kariniam bendradarbiavimui su okupantais apibūdinti⁴. Nustatyti sąmoningumą yra sudėtinga. Be to, Lietuvoje sovietmečiu daugumai žmonių, taip pat ir kultūrinio elito narių, savanoriško politinio bendradarbiavimo samprata netinka, nes bendradarbiauti jie buvo priversti.

Dėl politizavimo ir neapibrėžtumo atsisakyta ir *totalitarizmo* sąvokos vartojimo. Ji neabejotinai tinka Stalino laikų SSRS, tačiau postalininis režimas neteko daugelio totalitarizmo sampratai esminių bruožų. Pagrindinis jų – labai aukštas represyvumo lygmuo, kūręs nuolatinės potencialios grėsmės atmosferą. Todėl teiginys, kad Lenkijos santvarka iki pat 1989 m. buvo totalitarinė, nes veikė cenzūra, saugumo ir teisingumo organai⁵, neatrodo įtikinantis vien jau todėl, kad šie trys organai egzistuoja visuose nedemokratinuose režimuose. Tačiau kartu sovietinis režimas išlaikė ir kai kuriuos tik totalitarizmui būdingus bruožus, pvz. partijos ir valstybės aparato suaugimą.

³ Семиряга М. Коллаборационизм: Природа, типология и проявления в годы второй мировой войны. Москва: РОССПЭН, 2000, с. 7.

⁴ Ibid., с. 10.

⁵ Turowicz J. Dėl "Atstūmimo doktrinos" // Kultūros barai. 1994, Nr. 11, p. 54.

Dar derėtų pažymėti, kad *režimas* nebuvo vientisas, kryptingas ir tikslingas, kaip gali atrodyti iš paplitusio sovietmečio vaizdinio. Kultūrą įtakojusių administracinių, valdymo aparatų, grupių buvo daug, jų siekiai ir tikslai bei vykdomos politikos galėjo skirtis ir net būti priešaringi. Režimui įtakos turėjo ir visuomenėje vykę procesai, visuomeninės kultūrinės praktikos, kultūrinio elito, nomenklatūros ir politinio elito narių nuostatos⁶. Šie faktoriai, dažnai susidurdami, vienas kitą atsverdami ir formavo tas dažnai nenuoseklias, priešaringas galią turinčiųjų praktikas, kurių suma ir įvardijama režimu.

Visi intarpai citatose ar jų kupiūros pateikiamos laužtiniuose skliaustuose.

Darbo tikslas ir uždaviniai. Darbo tikslas – ištirti kultūrinio elito elgsenos modelius sovietinėje Lietuvoje, juos lėmusias priežastis bei šių modelių įsigalėjimo pasekmes visuomenei, režimui bei kultūriniam elitui.

Įgyvendinant šį tikslą, keliami šie uždaviniai:

1. Išnagrinėjus šaltinius, istoriografiją ir teorinę literatūrą suformuoti prisitaikymo sovietmečiu teorinį modelį. Parodyti tiek režimo, tiek draugų grupių poveikį kultūrinio elito elgesiui;
2. Suformuoti opozicijos ir pasipriešinimo teorinius modelius, papildančius prisitaikymo teorinį modelį taip, kad visi trys teoriniai modeliai atskleistų skirtingas sovietmečiu egzistavusias elgsenas;
3. Išanalizuoti viešumo ir visuomeniškumo reiškinius sovietmečiu, kultūrinio elito svarbą formuojant visuomenės nuomonę ir ištirti šios nuomonės raiškos pobūdį bei formavimosi aplinkybes;
4. Išskirti sovietmečiu egzistavusius diskursus, aptarusius kultūrinį elitą bei jo santykius su režimu, išnagrinėti jų kilmę, formavimosi procesą ir įtaką kultūriniam elitui;
5. Išanalizuoti kultūrinio elito situaciją atsidūrus įtampoje tarp pamatinių vertybių ir joms prieštaravusių prisitaikymo prie sovietinio režimo veiksnių bei jos situacijos sukeltas pasekmes;
6. Detalizuoti kultūrinio elito nuostatas, leidusias prisitaikymą laikyti pasipriešinimu.

Tyrimo metodologija. Tyrime naudojami įvairūs humanitarinių ir socialinių mokslų metodai, padedantys įvykdyti išsikeltus uždavinius. Pagrindinis darbe yra probleminės analizės metodas, leidžiantis analizuoti svarbiausias problemas per istorinių, socialinių ir diskursyvinių pjūvių prizmes. Taip pat taikomi ir istorinis aprašomasis, „vieno atvejo analizės“ metodai. Renkant interviu naudotas antropologijoje ir socialiniuose moksluose paplitęs pusiau struktūruoto interviu metodas.

⁶ Аймермахер К. Предисловие // Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958-1962: Документы. Москва: РОССПЭН, 1998, с. 7.

Istoriografija. Lietuvos kultūrinio elito sovietmečiu elgsenos mokslinių tyrimų nėra daug. Didžioji dalis publikacijų šia tema priskirtina ne tyrimams, o kultūrinio elito publicistikoje reikštai savirefleksijai. Galima išskirti du Lietuvos istoriografijos aptariama tema etapus. Iki 1990 m. Lietuvoje buvo įmanomi tik itin ideologizuoti kultūrinio elito, dažniausiai kaip inteligentijos sudėtinės dalies, tyrimai. Tokie darbai, kaip Mykolo Burokevičiaus⁷ ar Konstantino Surblio⁸, liudija oficialųjį sovietinį požiūrį į kultūrinį elitą, jo sampratą ir gali pasitarnauti režimo politikos aptarimui.

Išėivijoje buvo galimas gana laisvas kultūrinio elito padėties ir elgsenos nagrinėjimas. Viena esminių kliūčių laisvai analizei buvo minėta baimė įskusti. Net už pagyrimą išėivijoje kūrėjas Lietuvoje galėjo susilaukti nemalonumų. Kita kliūtis – iki glaudesnių kontaktų užmezgimo postalininiu laikotarpiu buvo informacijos apie realią kultūrinio elito padėtį Lietuvoje stoka. Gausėjant informacijos, išėivijoje skelbti darbai, daugiausia publicistiniai, ėmė atspindėti sudėtingesnius Lietuvos inteligentijos elgesio niuansus, ne vien tik paklusimo – nepaklusimo režimui aspektą.

Kokybinis lūžis įvyko 8 deš., kai tikslesnės informacijos pateikė iš Lietuvos išvykę kultūrinio elito nariai bei subrendo vidurinėsios kartos išėivijos istorikai bei sovietologai. Iš jų išsiskyrė Aleksandro Štromo, emigravusio iš Lietuvos, darbai. Jis bene plačiausiai analizavo sovietinės Lietuvos visuomenę, sukurdamas conceptualiausią politinės pavergtos tautos minties ir elgsenos vaizdinį darbe „Politinė sąmonė okupuotoje Lietuvoje“⁹. Nors šiame darbe nagrinėjama visa visuomenė, tačiau iš esmės daugiausia dėmesio susilaukė būtent aktyviausioji visuomenės dalis – inteligentija. A. Štromo įvesta teleologinės ir pragmatiškos taktinės politinės sąmonės skirtis conceptualiai apibrėžė dvi gubos sąmonės fenomeną.

Kaip ir kai kurie kiti atvykusieji iš Lietuvos, Štromas išskyrė tris elgesio modelius, būdingus sovietinėje Lietuvoje gyvenusiems žmonėms: pilnutinį konformizmą, konservacionizmą (dalinį konformizmą) ir aktyvizmą (vieno kio ar kitokio laipsnio nekonformizmą). Jis teigė, kad absoliuti dauguma Lietuvos gyventojų yra didesni ar mažesni konservacininkai ir būtent su konservacine praktika siejo pastangas išsaugoti tautiškumą bei puoselėti ir turtinti Lietuvą materialiai bei kultūriškai.

⁷ *Burokevičius M.* Lietuvos komunistų partijos ideologinis darbas su inteligentija 1940-1965 m. Vilnius: Mintis, 1972.

⁸ *Surblys K.* Tarybų Lietuvos visuomenės socialinės klasinės struktūros raida: Iš Lietuvos komunistų partijos patirties formuojant išsivysčiusią socialistinę visuomenę. Vilnius: Mokslas, 1985.

⁹ *Štromas A.* Laisvės horizontai. Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 204-268. Vertingi taip pat ir kiti šioje knygoje paskelbti sovietologiniai šio autoriaus darbai.

Tomas Remeikis, knygoje apie opoziciją režimui Lietuvoje¹⁰ išskyrė institucinį nacionalizmą – elgseną, kuria siekta tautos labai pasinaudoti režimo institucijomis Lietuvoje. Panašiai kaip ir Štromas, T. Remeikis institucinį nacionalizmą laikė opozicijos dalimi ir priskyrė režimo neatmetančiai lojaliai opozicijai sistemos viduje kartu su kultūrinių ir pilietinių teisių gynimu legaliais būdais (prie šio opozicijos sparno tyrinėtojas priskyrė ir „Lietuvos katalikų Bažnyčios kronikos“ (toliau – LKBK) leidybą, ir etnografinius klubus). Skirtumas nuo Štromo koncepcijos toks, kad pastarasis legalų pilietinių teisių gynimą priskyrė prie sistemą atmetančio pasipriešinimo. Kartu A. Štromas labiau akcentavo konservacinę prisitaikymą, o T. Remeikis – institucinio nacionalizmo opoziciškumą režimui.

Pažymėtina Kęstučio K. Girniaus parašyta T. Remeikio knygos recenzija¹¹, kurioje kritikuojamas, be kitų dalykų, ir labai platus pasyviosios opozicijos suvokimas. Iš esmės K. Girniaus – T. Remeikio požiūrių skirtumas į prisitaikymą išliko esminis ir iki šiol lemia ne tik žmonių elgsenos sovietmečiu vertinimus, bet ir sovietmečio apskritai bei inteligentijos elgesio sampratas.

Vytautas S. Vardys pagal santykius su tautiškuumu išskiria nuostatų sovietinėje Lietuvoje triadą: autonomistinis ideologinis nacionalizmas, tautinis komunizmas ir tradicinis – liberalusis tautiškuumas¹². Deja, jų ryšiai su elgsenomis plačiau neaptariami, tik pirmosios dvi siejamos su darbu sistemos viduje, o paskutinioji – su pasipriešinimu.

Romualdo J. Misiūno ir Reino Taageperos sintezėje¹³, kultūros padėčiai okupuotoje Lietuvoje skirtame straipsnių rinkinyje¹⁴, kituose išėvių darbuose apie sovietinę Lietuvą¹⁵, kaip ir daugumoje kitų už sovietinio bloko ribų paskelbtų darbų esama daug vertingos informacijos apie visuomenės ir kultūros padėtį tuometinėje Lietuvoje, tačiau žmonių elgsenos aptariamos labai apibendrintai, nebandant jų detaliau išanalizuoti.

Minėta takoskyra tarp prisitaikymą sovietmečiu vertinusių griežčiau ir nuosaikiau, išliko bei išsigalėjo Lietuvos istoriografijoje po 1990 m. Kultūrinis elitas, nemaža dalimi sudarytas iš tų pačių asmenų, kaip ir sovietmečiu, dažnai nuosaikiai vertinantis prisitaikymą sovietmečiu, paveikė tyrimų srovę,

¹⁰ *Remeikis T.* Opposition to Soviet Rule in Lithuania: 1945-1980. Chicago: Institute of Lithuanian Studies Press, 1980.

¹¹ *Girnius K. K.* Lietuvos pasipriešinimo istorijos klystkeliais // *Aidai*. 1981, Nr. 5, p. 340-348.

¹² *Vardys V. S.* The Catholic Church, dissent and Nationality in Soviet Lithuania. Boulder: East European Quarterly, 1978, p. 169-170. Plačiau aptartos: *Ibid.* Modernization and Baltic Nationalism // *Problems of Communism*. 1975, Vol. XXIV, No. 5, p. 44-47.

¹³ *Misiūnas R. J., Taagepera R.* Baltijos valstybės: priklausomybės metai, 1940-1980. Vilnius: Mintis, 1992.

¹⁴ *Šilbajoris R.* (ed.). Mind Against the Wall: Essays on Lithuanian Culture Under Soviet Occupation. Chicago: Institute of Lithuanian Studies Press, 1983.

¹⁵ *Mockūnas L.* Nelygiagretės paralelės: Publicistika ir kritika. Vilnius: Versus aureus, 2007; *Greimas A. J.* Iš arti ir iš toli: Literatūra, kultūra, grožis. Vilnius: Vaga, 1991; *Vaškelis B.* Žvilgsnis iš atokiau. T. I. Vilnius: Versus aureus, 2004.

vadintą optimistiniu požiūriu į sovietmetį. Šios srovės autoriai¹⁶ akcentuoja visuomenės, ypač inteligentijos, nesusitaikymą su režimo politika, kultūrinį darbą vertina kaip pasipriešinimą. Posovietiniu laikotarpiu ši pažiūra, išaugusi iš kultūrinio elito savimonės bei atsiminimų, ilgą laiką vyravo tiek tyrimuose, tiek ir publicistikoje.

Prie jos prisišliejo nomenklatūrinė srovė, akcentuojanti jau ne tik kultūrinį, bet ir socialinį bei ideologinį ar net politinį pasipriešinimą, kurį esą vykdė aukščiausi sovietinės administracijos pareigūnai, priešindamiesi Centro nurodymams ir keldami Lietuvos gerovę. Jos atstovai perėmė ir pritaikė savoms reikmėms jiems patogią Remeikio institucinio nacionalizmo sampratą. Ji atsispindi daugiausia buvusių nomenklatūrininkų rašytuose pusiau atsiminimų pobūdžio istoriniuose darbuose, skirtuose daugiausia įvairių pramonės šakų įmonių istorijai, kaip Jono Rudoko Lietuvos liaudies ūkio tarybos istorija¹⁷. Iki šiol vieninteliu bandymu iš šios pozicijos parašyti visą sovietinės Lietuvos istoriją yra Konstantino Navicko knyga¹⁸, panašesnė į sovietinės Lietuvos administracijos, esą nuo pat Lietuvos okupacijos pradžios kovojusios už Lietuvos, lietuvių tautos interesus, apologiją nei į mokslinį darbą.

Prisitaikymo pateisinimas, o ypač nomenklatūrininkų atsiminimų gausa iššaukė atsakomąją reakciją – prisitaikėliškumo sovietmečiu kritiką. Ji daugiausia koncentruojasi į sovietmečio atminties bei užmaršties analizę. Intensyviausiai ši kritika vyksta publicistikoje, tačiau pamažu persikelia ir į mokslinius darbus. Šiuo klausimu itin intensyviai rašo Vytautas Rubavičius¹⁹, Almantas Samalavičius²⁰.

Bene kritiškiausi sovietinei praeičiai bei prisitaikymui yra katalikų intelektualai, susitelkę aplink „Naująjį židinį“. Jų požiūris į tautos laikyseną

¹⁶ Plg.: *Aleksaitė I.* (ats. red.). *Lietuvių teatro istorija*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2006; *Andriuškevičius A.* *Lietuvių dailė: 1975-1995*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1997; *Baliutytė E.* *Laiko įkaitė ir partnerė: lietuvių literatūros kritika 1945-2000*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002; *Blažytė D., Kašauskienė V.* (sud.). *Lietuvos sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas*. Vilnius: LII leidykla, 1998; *Karmalavičius R.* (sud.). *Antanas Venclova epochų vėjuose: Antanui Venclovai - 100*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007; *Putinas - gyvenimo ir kūrybos akiračiai*. Vilnius: Vaga, 1996; *Krikštopaitis J. A.* *Prievartą patyrusiųjų laikysena*. Vilnius: Pradai, 1997; *Zalatorius A.* (ats. red.). *Priklausomybės metų (1940-1990) lietuvių visuomenė: pasipriešinimas ir/ar prisitaikymas*. Vilnius: Pasaulio liuanistų bendrija, 1996.

¹⁷ *Rudokas J.* *Istorija, kuria galime didžiuotis: Lietuvos liaudies ūkio taryba 1957-1965*. Vilnius: Gairės.

¹⁸ *Navickas K.* *Lietuvių tautos savigyros patirtis: Lietuvos nepriklausomybės praradimo ir atgavimo istoriografinė apžvalga (1938-1993): Monografija*. Vilnius: Mokslo tyros institutas, 2003.

¹⁹ *Rubavičius V.* *Neįvardijamos laisvės ženklas: Straipsniai, esė, recenzijos*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1997; *Repšienė R.* (sud.). *Lietuvių tautos tapatybė: tarp realybės ir utopijos*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2007, p. 12-40.

²⁰ *Berenis V., Beresnevičius G., Samalavičius A., Savukynas V.* *Lietuvių mentalitetai: Tautinė istorija ir kultūros problemos*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2002, p. 221-255, taip pat gausūs straipsniai periodikoje.

sovietmečiu pesimistinis: pagrindinis pasipriešinimas buvo menkas (tiesa, akcentuojamas katalikiškasis pasipriešinimas), visuomenė ir ypač inteligentija buvo konformistiška ir sovietizuota. Šios krypties tyrinėtojai daug rezervuočiau, nei patys kultūrinio elito atstovai, vertina sovietinėse institucijose veikusių asmenų opozicinę veiklą, akcentuodami tokio elgesio prisitaikėlišumą. Ryškiausias jų atstovas tarp istorikų Arūnas Streikus analizuoja sovietinio režimo kultūrinę politiką ir jos įtaką lietuvių tautiškumui²¹. Kol kas plačiausio užmojo iš šios grupės atstovų yra Nerijos Putinaitės lietuviškojo tautiškumo kritikos²². Šiam darbui ypač svarbi „Nenutrūkusi styga“, skirta filosofiniam sovietmečio prisitaikėliškumo demaskavimui. Ji kritikuoja tiek inteligentiškąją, tiek ir nomenklatūrinę sovietinės praeities sampratą. Tiesa, ši kritika daugiau nukreipta į sovietmečio prisitaikėliškumo refleksijos dabartiniu laikotarpiu trūkumą, tačiau ir sovietinis prisitaikėliškumas, ypač kultūrinio elito, inteligentijos elgsenos, joje kritikuojamos itin griežtai.

Ši, kritinė, istoriografijos srovė ne tik iš naujo įvertina sovietmečio elgsenas, bet ir siūlo naujus jų apžvalgos bei analizės būdus, papildančius ligtolinę istoriografiją. Kita vertus, joje labai dažnas normatyvinis nusistatymas, siekis įvertinti. Jis turbūt neišvengiamas publicistiniuose darbuose, tačiau moksliniuose tyrimuose jis nėra sveikintinas.

Klasifikuojant sovietmečio elgesį dažniausiai remiamasi Kęstučio K. Girniaus straipsniu²³, pateikusių ir pagrindusių vėlgi trinarę prisitaikymo, pasipriešinimo bei kolaboravimo elgsenų sampratą. Būta ir kitų bandymų aiškintis sovietmečio elgsenas, daugiau per jas apibrėžiančius terminus²⁴, kuriose dažniausiai aptariamas būtent kultūrinio elito elgesys. Čia paminėtinas ir Aurimo Švedo darbas, skirtas istorinio diskurso funkcionavimui sovietinėje Lietuvoje²⁵, kuriame daug dėmesio skiriama ir sovietmečiu dominavusioms istorikų elgsenoms, ne per daugiausiai besiskyrusioms nuo kitų kultūrinio elito profesijų atstovų.

²¹ Streikus A. Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m. // Genocidas ir rezistencija. 2004, nr. 1(15), p. 43-67; *Ibid.* Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą // Genocidas ir rezistencija. 2007, Nr. 1(21), p. 7-30; *Ibid.* Vakarų kultūrinės įtakos ribojimas Sovietų Lietuvoje 1965-1986 m. // Genocidas ir rezistencija. 2008, Nr. 1(23), p. 7-23.

²² Putinaitė N. Šiaurės Atėnų tremtiniai: Lietuviškosios tapatybės paieškos ir Europos vizijos XX a. Vilnius: Aidai, 2004; *Ibid.* Nenutrūkusi styga: Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje. Vilnius: Aidai, 2007.

²³ Girnius K. K. Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas // Naujasis židinys – Aidai. 1996, Nr. 5, p. 268-279.

²⁴ Seminaras - diskusija "Terminija naujausiųjų laikų istorijoje" // Genocidas ir rezistencija. 2001, Nr. 1(9)-2(10). Platesnė apžvalga: Raškauskas K. Rezistencija, kolaboravimas ir konformizmas sovietmečiu: Sąvokų vartosenos tendencijos // Akiračiai. 2007 rugpjūtis, Nr. 8 (394).

²⁵ Švedas A. Sovietinė lietuvių istoriografija: Oficialusis diskursas ir jo alternatyvos (1944-1985): Daktaro disertacija. Vilnius: [s.n.], 2006.

Istoriografijoje iki šiol dominuoja įtampa tarp kolaboravimo ir prisitaikymo kaip pagrindinių sovietmečio elgsenų skirstymo kriterijų. Tiesa, pamažu stiprėja ir požiūris, siūlantis prisitaikymo – pasipriešinimo skirties nelaikyti esminiu, vieninteliu veiklos sovietmečiu vertinimo kriterijumi. Pavyzdžiui, Skaidra Trilupaitytė teigia, kad sovietmečio Lietuvos dailininkams neįmanoma taikyti konformizmo ir nonkonformizmo terminų, nes čia tiesiog nebuvo tokių elgsenų tipų ir sąlygų jiems susiformuoti²⁶. Pastaruoju metu vis intensyvesnė kultūrinio gyvenimo sovietmečiu tyrimai taikant naujausius menotyros metodus, lyginant padėtį Lietuvoje su situacija kitose socialistinio šalyse²⁷. Juose akcentas perkeliamas nuo kolaboravimo ar prisitaikymo klausimo prie santykių su režimu mechanikos nagrinėjimo, kūrybos interpretavimo. Visa tai leidžia sumažinti normatyviškumo įtaką analizuojant kultūrinio elito santykius su režimu.

Iš Lietuvos istoriografijos sovietmečio tematika išsiskiria Zenono Norkaus darbas²⁸, kuriame pateikiami įvairūs teoriniai sovietinės sistemos bei visuomenės vaizdiniai remiantis lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu. Įvairių teorinių priėgų analizė bei taikymas palengvino nagrinėjamos temos konceptualinio pagrindo suformavimą.

Teorinei darbo bazei svarbūs buvo ir užsienio tyrinėtojų darbai, tiesiogiai neličiantys Lietuvos. Prisitaikymo sampratos išgryninimui pasitarnavo klasikinis sociologinis Amitai Etzioni veikalas, kuriame smulkiai išanalizuoti įvairiausi prisitaikymo būdai ir formos²⁹. Jis padėjo atitrūkti nuo Lietuvos istoriografijoje įsigalėjusio normatyvinio požiūrio į prisitaikymą ir sukonstruoti savitą, sovietinės Lietuvos sąlygas atitinkančią prisitaikymo koncepciją. Jos kūrimui pat pasitarnavo ir klasikiniame Czesława Miłoszo darbe³⁰ pateikta intelektualo elgsenų totalitarinėje sistemoje analizė. Rogerio Peterseno tyrime³¹ pateiktos elgsenų konstravimo, skatinančių ir stabdančių mechanizmų koncepcijos pasitarnavo konstruojant prisitaikymo, opozicijos ir pasipriešinimo skales. Į prisitaikymą bei pasipriešinimą iš religinės filosofijos taško leido pažiūrėti Karolio Wojtyła veikalas³².

²⁶ *Trilupaitytė S.* Totalitarizmas ir sovietmečio meno (ne)laisvė: Kai kurie vertinimo klausimai // *Darbai ir dienos*. 2007, T. 47, p. 93-114.

²⁷ *Narušytė A.* Nuobodulio estetika Lietuvos fotografijoje. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008; *Menas ir politika: Rytų Europos atvejai*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2007.

²⁸ *Norkus Z.* Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Po komunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios sociologijos požiūriu. Mokslinė monografija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.

²⁹ *Etzioni A.* A Comparative Analysis of Complex Organizations: On Power, Involvement and Their Correlates. New York: The Free Press, 1975.

³⁰ *Miłosz C.* Paverttas protas. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1995.

³¹ *Petersen R. D.* Resistance and Rebellion. Lessons from Eastern Europe. Cambridge: Cambridge UP, 2001.

³² *Wojtyła K.* Asmuo ir veiks mas. Vilnius: Aidai, 1997.

Olego Charchordino³³ bei Aleksandro Zinovjevo³⁴ darbuose pateikta individo ir sovietinio kolektyvo santykių analizė buvo naudinga aiškinantis sovietinę visuomenę sudariusių grupių pobūdį ir funkcionavimo ypatybes. Boriso Firsovo³⁵ nesutikimo su oficiozinėmis tiesomis egzistavimo 5-6 deš. tyrimas buvo svarbus konstruojant visuomenės nuomonės veikimo teorinį modelį. Vladimiro Šliapentocho alternatyvios nuomonės funkcionavimo Sovietų Sąjungoje tyrimas³⁶, ypač jos pragmatinio ir mitologinio lygmenų išskyrimas, buvo svarbus formuojant kultūrinio elito viešosios ir visuomeninės nuomonės koncepcijas. Šio autoriaus darbas, skirtas postalininio intelektualinio Rusijos elito istorijai³⁷, pateikė daug kontekstinės, palyginamosios medžiagos tyrimui.

Filosofiniu požiūriu viešumą bei privatumą, komunikacijos sąlygas aptarę Hannah Arendt darbai³⁸ bei Vakarų Europos viešosios erdvės formavimosi filosofinę istoriją parašęs Jūrgenas Habermasas³⁹ padėjo visuomeninės erdvės sampratos pagrindus. Komunikacijos veikimo sovietmečiu analizei svarbūs buvo daugiau teoriniai Johno Fiskes⁴⁰, Valdo Pruskus⁴¹ darbai. Pastarajame vykdytą neformaliosios komunikacijos (gandų) tyrimą iš antropologijos perspektyvos papildė itin plačiai praktine sovietmečio pabaigos medžiaga paremtas Nancy Ries darbas apie kalbinę sovietmečio kasdienybę⁴². Naudingas buvo ir Alexei Yurchak tyrimas, kuriame aiškintasi oficialiosios ideologijos ir neformalių kasdienybės praktikų santykis⁴³. Neformalių ir formalių sferų, nuostatų ir veiksmų santykių sampratoms svarbūs buvo Rusijos pavyzdžiais besiremiantys darbai⁴⁴, gerokai papildę potekstės

³³ Харчордин О. Обличать и лицемерить: генеалогия российской личности. Санкт-Петербург: Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2002.

³⁴ Зиновьев А. Коммунизм как реальность. Москва: Эксмо, 2003.

³⁵ Фирсов Ф. Б. Разномыслие в СССР. 1940-1960-е годы: История, теория и практика. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008.

³⁶ Shlapentokh V. Two Levels of Public Opinion: The Soviet Case // The Public Opinion Quarterly. 1985, Vol. 49, No. 4, p. 443-459.

³⁷ Shlapentokh V. Soviet Intellectuals and Political Power...

³⁸ Arendt H. Tarp praeities ir ateities. Aštuoni politinės filosofijos etiudai. Vilnius: Aidai, 1995; *Ibid.* Žmogaus būklė. Vilnius: Margi raštai, 2005.

³⁹ Habermas J. The Structural Transformation of the Bourgeois Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society. Cmbriage: MIT press, 1991.

⁴⁰ Fiske J. Įvadas į komunikacijos studijas. Vilnius: Baltos lankos, 1998.

⁴¹ Pruskus V. Neformalios komunikacijos ritualai: Gando sandara, socialinė organizacija ir sklaida. Monografija. Vilnius: VPUL, 2007.

⁴² Puc H. Русские разговоры: Культура и речевая повседневность эпохи перестройки. Москва: Новое литературное обозрение, 2005.

⁴³ Yurchak A. Everything was forever, until it was no more: The last Soviet generation. Princeton: Princeton University Press, 2006.

⁴⁴ Spechler D. R. Permitted Dissent in the USSR: *Novy mir* and the Soviet Regime. New York: Praeger, 1982; Савицкий С. Андерграунд: История и мифы ленинградской неофициальной литературы. Москва: Новое литературное обозрение, 2002.

veikimui Lietuvoje skirtą darbą⁴⁵, kurio teorinė dalis nesugebėjo tinkamai paaiškinti potekstės funkcionavimo mechanizmo.

Šaltiniai. Istorinius šaltinius, suteikiančius informaciją apie kultūrinio elito elgseną sovietmečiu galima suskirstyti pagal kilmės, turinio, struktūros ir suteikiamos informacijos pobūdžio kriterijus. Darbe panaudoti šaltiniai skirstomi šias grupes: 1. publikuoti dokumentai; 2. archyviniai šaltiniai; 3. kūryba; 4. atsiminimai, savo ruožtu skirstomi į pogrupius pagal žanrą bei sukūrimo laiką. Dėl sukūrimo specifikos dar išskirtini išeivijoje Lietuvos kultūrinio elito pateikti padėties sovietinėje Lietuvoje aptarimai; 5. pagrindiniai leidiniai bei tekstai. Jie skirstomi į pogrupius pagal žanrą bei sukūrimo laiką.

Nemažai sovietmečio kultūrinį gyvenimą parodančių šaltinių yra paskelbta dokumentų rinkiniuose. Tai literatūros ir muzikos padėčiai 1948-1960 m. skirti rinkiniai⁴⁶, literatūros ir kūrėjų būklei Stalino laikais⁴⁷, tuometinei dvasinei prievartai⁴⁸, cenzūros veikimui⁴⁹. Dviejuose pastaruosiuose oficialios kilmės dokumentai derinami su atsiminimais ir kitokiais šaltiniais. Bendrąją režimo kultūrinę veiklą atspindi dokumentų rinkinys „Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje“⁵⁰. Šie šaltiniai padėjo susiformuoti gana detalų oficiozinio kultūrinio gyvenimo, jo reglamentavimo ir reguliavimo vaizdą, partinės politikos kryptis bei jos pokyčius, suteikė faktinės informacijos. Tiesa, šie rinkiniai turi trūkumą – juos atrinko sudarytojai pagal savo interesus ir nuostatas, todėl rinkiniai gali kiek iškreipti sovietmečio vaizdą.

Šį trūkumą ištaiso neskelbtų archyvinių dokumentų naudojimas. Darbu buvo svarbūs valstybinių institucijų, veikusių kultūrinį gyvenimą, susijusių su kultūrinio elitu, veiklos duomenys. Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) fonde K-1 saugomuose KGB archyvo likučiuose naudoti KGB vidaus veiklos, tardymo, agentūrinio sekimo dokumentai. Jie leido pamatyti, kaip visuomenę bei kultūrinį elitą matė sovietinis saugumas. KGB dokumentai svarbūs aiškinantis neformalius ryšius, jų pobūdį bei konkrečias kultūrinio elito elgsenas, nusižengimus režimo politikai.

⁴⁵ *Lapkus D.* Poteksčių ribos: Uždraustos tapatybės devintojo dešimtmečio lietuvių prozoje. Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 2003.

⁴⁶ *Vosylius J.* (sud.). Literatūra 1940 - 1960. Dokumentų rinkinys. Vilnius: Academia, 1992; *Kiauleikytė L., Tumasonienė V.* (sud.). Muzika 1940 - 1960. Dokumentų rinkinys. Vilnius: Alka, 1992.

⁴⁷ Rašytojas pokario metais: Dokumentų rinkinys. Vilnius: Vaga, 1991.

⁴⁸ *Tininis V.* Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje 1944-1953: Sovietų sąjungos politinių struktūrų, vietinių jų padalinių bei kolaborantų vaidmuo vykdant nusikaltimus 1944-1953. Istorinė studija ir faksimilinių dokumentų rinkinys. T. III. Vilnius: Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti, 2003.

⁴⁹ *Sabonis A., Sabonis S.* (sud.). Rašytojas ir cenzūra. Vilnius: Vaga, 1992.

⁵⁰ *Bagušauskas J. R., Streikus A.* (sud.). Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940-1990. Dokumentų rinkinys. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.

Svarbūs ir keli iš LYA saugomų Lietuvos komunistų partijos (toliau – LKP) fondų. Itin vertingi Antano Sniečkaus fonde⁵¹ sukaupti dokumentai – susirašinėjimas su įvairaus lygio administracijos pareigūnais, įvairūs raštai Sniečkui, jo užrašai bei kalbų stenogramos. Juose atsiskleidžia ne tik fasadinė, bet ir užkulisinė Lietuvos administracijos veikla kultūros srityje. LKP CK fonde⁵² saugomi įvairūs raštai, pasitarimų medžiaga suteikia galimybę pažvelgti į visuomenės, kultūros valdymą iš represijos kūrusios ir sankcionavusios institucijos pusės. Tyrimui svarbiausi buvo dokumentai, leidę pamatyti režimo atsaką į visuomenės spaudimą bei kultūrinio elito elgesį, išaiškinti poveikio kultūriniam elitui formavimą. LKP Vilniaus miesto komiteto fonde⁵³ saugomi dokumentai – nutarimai bei informacijos – padėjo susipažinti su Vilniaus miesto visuomenėje sklidusiomis nuotaikomis, kultūrinio gyvenimu.

Lietuvos literatūros ir meno archyve (toliau – LLMA) išnagrinėta Rašytojų sąjungos dokumentacija⁵⁴ – suvažiavimų bei plenumų stenogramos, įvairūs einamieji dokumentai. Jie vėlgi buvo svarbūs ne tiek kultūrinės politikos aiškinimuisi, kiek visuomenėje egzistavusių nuomonių ir elgsenų atspindžių paieškai.

Didžiausias visų oficialių dokumentų trūkumas – dažnai jie atspindi tik oficialiojo gyvenimo paviršių. Jie neblogai parodo kultūros valdymo, ideologinės mašinerijos veikimą, tačiau daug blogiau atspindi visuomenėje vykčius procesus. Net ir kultūros valdymo paveikslą jie pateikia nepilną, nes juose neatsispindi neformalioji sprendimų priėmimo mechanizmo dalis, sovietmečiu buvusi itin svarbi.

Darbe tiriami giluminėje visuomenėje vykę, dažnai itin fragmentiškai ir iškreiptai oficialiuose dokumentuose atsispindėję reiškiniai, todėl archyviniai dokumentai tapo darbe tapo daugiau pagalbine medžiaga. Jie daugiausiai naudoti tikslinant ir patvirtinant iš kitų šaltinių gautą informaciją.

Nagrinėjant kultūrinio elito elgseną sovietmečiu svarbi jo narių kūryba. Net ir būdama cenzūruota ji parodo šio sluoksnio sleistas nuostatas, santykius su režimu, padeda geriau suvokti laikotarpio socialinę, kultūrinę ir politinę atmosferą. Tiesiogiai tyrime naudoti kai kurie įtakingi ir svarbūs sovietmečio kūriniai, padėję aiškintis viešumoje sklidusias kultūrinio elito idėjas: grožinės literatūros (Justino Marcinkevičiaus⁵⁵, Putino⁵⁶, kitų autorių⁵⁷), kino (filmas

⁵¹ LYA, f. 16895, ap. 2.

⁵² LYA, f. 1771.

⁵³ LYA, f. 3109.

⁵⁴ LLMA, f. 34.

⁵⁵ *Marcinkevičius J. Dvidešimtas pavasaris: Poema*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1960; *Ibid.* Pušis, kuri juokėsi: Apysaka // Pergalė. 1961, Nr. 8, p. 9-80; *Ibid.* Mindaugas. Mažvydas. Katedra: Draminė trilogija. Vilnius: Vaga, 1978; *Ibid.* Dienoraštis be datų. Vilnius: Vaga, 1981.

„Niekas nenorėjo mirti“, rež. Vytautas Žalakevičius, 1965 m.)⁵⁸. Naudoti tie meno kūriniai, kurie, kaip rodo šaltiniai, sukėlė didelį visuomenės atgarsį, kuriuose gana aiškiai galima perskaityti autorių nuostatas.

Svarbiausia tyrime naudotų šaltinių grupė – atsiminimai. Pagal žanrus jie skirstomi į dienoraščius, laiškus ir atsiminimus. Jie tiesiogiai atspindi kultūrinio elito nuostatas ir veiksmus bei daro tai tiksliau, nei viešumoje skelbti darbai, kentėję nuo cenzūros. Pagal sukūrimo laikotarpį ši šaltinių grupė skirstytina į dvi dalis: sukurti sovietmečiu ir posovietiniu laikotarpiu. Jas skiria santykis su tyrinėjama epocha – vieni ją atspindi tiesiogiai, kiti – laužia per pasikeitusios politinės santvarkos ir laiko prizmes. Tai lemia didesnę sovietmečiu sukurtų šios grupės šaltinių patikimumą. Todėl itin didelę svarbą darbe įgijo dienoraščiai, įvairūs užrašai ir laišakai. Pastarieji, kaip Kazio Grigo⁵⁹, Vytauto Kubiliaus⁶⁰ skelbti laiškų rinkiniai, Antano Terlecko ir Juliaus Sasnausko susirašinėjimas⁶¹ dėl laiškų periliustravimo baimės pasako mažiau, nei dienoraščiai. Tiesa, ir pastarųjų turinį įtakojo gana stipri kultūrinio elito baimė, kad užrašus gali konfiskuoti per kratą ar net slapčia perskaityti saugumas. Dėl tokios grėsmės dalį savo dienoraščių pasakoja sunaikinęs Romualdas Ozolas⁶².

Neabejotina, kad ir dienoraščiuose bei užrašuose grupėje kai kurie dalykai buvo nutylėti bijant galimų represijų. Šios šaltinių grupės vertė tyrimui skiriasi. Itin naudingi yra detalūs ir platūs dienoraščiai, kuriuose plačiai apibūdinamas kultūrinis, intelektualinis gyvenimas sovietmečiu, aptariami santykiai su režimu, jo politikos svyravimai. Tokie yra gana politiški, polemiški bei atviri V. Kubiliaus⁶³, Marcelijaus Martinaičio⁶⁴ bei R. Ozolo⁶⁵

⁵⁶ *Mykolaitis - Putinas V.* Sveikinu žemę. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1950; *Ibid.* Sukilėliai: Kovų dėl žemės ir laisvės vaizdai 1861-1864 m. Vilnius: Vaga, 1967.

⁵⁷ *Avyžius J.* Chameleono spalvos: Romanas. Vilnius: Vaga, 1979; *Gavelis R.* Nubaustieji: Apsakymų ciklas. Vilnius: Vaga, 1987; *Gavelis R.* Vilniaus pokeris: Romanas. Vilnius: Vaga, 1989; *Granauskas R.* Duonos valgytojai: Apysaka ir apsakymai. Vilnius: Vaga, 1989; *Saja K.* Komedijos: Lažybos, Silva studentauja, Vis per gerą širdį, Septynios ožkenos. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957.

⁵⁸ Scenarijus pateiktas: *Žalakevičius V.* Aš nežinau... Vilnius: Teatro ir kino rėmimo fondas, 1996, p. 9-74.

⁵⁹ *Grigienė J.* (sud.). Kazio Grigo pokalbiai laiškais. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006.

⁶⁰ *Kubilius V.* Lauksiu atsakymo: Laišakai, novelės. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2006.

⁶¹ *Sasnauskas J., Terleckas A.* Jei esame čia: laišakai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2000.

⁶² Pokalbis su Romualdu Ozolu (Vilnius, 2002 m. liepos 8 d.). Garso įrašas saugomas autoriaus asmeniniame archyve.

⁶³ *Kubilius V.* Dienoraščiai 1945-1977. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006; *Ibid.* Dienoraščiai 1978-2004. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.

⁶⁴ *Martinaitis M.* Tylintys tekstai: Užrašai iš raudonojo sąsiuvinio, 1971-2001. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2006.

⁶⁵ *Ozolas R.* Atgimimo ištakose: 1970-1980 metų Lietuvos kultūrinio gyvenimo štrichai. Vilnius: Pradai, 1996; *Ibid.* Išsivadavimas: 1971-1984 asmeninio gyvenimo štrichai. Vilnius: Pradai,

dienoraščiai. Daugelio kitų kultūrinio elito narių asmeniniuose užrašuose bei dienoraščiuose⁶⁶ daugiau dėmesio skirta kasdienybės aprašymui, kūrybinėms problemoms, kelionių išpūdžiams, bet ir jie suteikia vertingų duomenų apie kultūrinio elito elgseną, kultūrinį ir socialinį gyvenimą sovietmečiu. Būti na paminėti Kosto Korsako⁶⁷ ir Antano Venclovos⁶⁸ dienoraščių fragmentus, suteikiančius informacijos tiek apie kultūrinio gyvenimo valdymą, tiek ir apie aukštus postus sovietinėje sistemoje užėmusius kultūrinio elito narius. Liongino Baliukevičiaus – Dzūko ir Justino Lelešiaus – Grafo⁶⁹, Antano Terlecko⁷⁰ dienoraščiai pateikia požiūrį į visuomenę, kultūrinio elito elgesį iš partizanų bei pogrindininkų pusės.

Tiesa, didžioji dalis dienoraštinių publikacijų yra nemokslinės, dažnai parengtos pačių autorių ar jų artimųjų, todėl juos naudojant būtina kritiškai įvertinti. Minėtas K. Korsako dienoraštis paskelbtas du kartus, lyginant abu tekstus matosi nepažymėti stilistiniai taisyklės, turbūt dėl sunkiai įskaitomos rašyenos skiriasi rankraščio interpretacijos, viename leidinyje įrašų datos nurodytos, kitame – ne visada. Dažnai dienoraščiai kupiūruojami išmetant, sudarytojų nuomone, „nesvarbias“ ar „nemalonnias“ vietas, rengėjai nepažymi taisyklės, neatskiria savo komentarų nuo autentiško įrašo. Tai ypač būdinga pačių autorių parengtoms publikacijoms. Antanas Vengris deklaravo publikuojantis netaisyklės dienoraščių ištraukas, tačiau sakinyje „Petras [Matkevičius] Lietuvos laisvės, de ja, nesulaukė“, vargiai gali būti priskirtas 1984 m. birželio 17 d. įrašui⁷¹, prirašytas vėliau, dienoraščio ištraukas rengiant publikacijai. Net jei tokių vėlesnių pataisų ir nėra, pati įrašų publikavimo atranka sumenkina dienoraščio kaip šaltinio vertę suardydama jo vientisumą bei keldama įtarimus dėl galimo autoriaus pa(s)igražinimo. Akivaizdžiausias

1998; *Ibid.* Žvaigždės blėsta auštant: Sugyvenimai, arba 1987-1990 metų dienoraščių puslapiai. Vilnius: Vaga, 2007.

⁶⁶ *Narbutienė O.* (autorė ir parengėja). Eduardas Balsys. Vilnius: Baltos lankos, 1999; *Dagys J.* Dienoraštis. Vilnius: [s. n.], 2006; *Grivickienė A.* (sud.). Vytautas Grivickas: Baletmeisterio užrašai. Vilnius: Tyto alba, 2005; *Kisarauskienė S.* (sud.). Vincas Kisarauskas: Dienoraščiai, atsiminimai. Vilnius: Vaga, 1999; *Masiulis A.* Tema: Visada yra galimybė (ištraukos iš dienoraščio, kelionių išpūdžiai, repetacijų užrašai). Kaunas: Kriminalistika, 2001; *Noreika L.* Vidumakčio užrašai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001; *Puidokienė S.* (sud.). Vytautas Venckus. Vilnius: Tyto alba, 2001; *Šaltenis R.* Aš - mokytojas: Dienoraščiai, laiška i, prisiminimai. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2007; *Vengris A.* Svajonės ir klajonės. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999 etc.

⁶⁷ *Korsakienė H.* Namas, kuriame gyvenome: Atsiminimai. Vilnius: Vaga, 1991, p. 273-286; *Galinis V., Kubilius V.* (sud.). Literatūra ir kalba. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1995, p. 390-405.

⁶⁸ *Venclova A.* Prie Nemuno liepsnoja uogos: Kūrybos rinktinė. Vilnius: "Knygnešio" redakcija, 1996.

⁶⁹ *Lelešius - Grafas J., Baliukevičius - Dzūkas L.* Dienoraščiai. Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1994.

⁷⁰ *Terleckas A.* Okupuotos Lietuvos alsavimas: KGB nespėtas sudeginti 1975-1977 metų dienoraštis. Vilnius: [s. n.], 1995; *Ibid.* 25-ieji Lietuvos okupacijos metai: Rezistento dienoraštis. Kaunas: Judex, 2006; *Ibid.* Rezistento dienoraštis: 1966 metai. Vilnius: Naujoji matrica, 2008.

⁷¹ *Vengris A.* Svajonės ir klajonės..., p. 98.

būtent tokio, su kitais asmenimis susijusio kupiūravimo pavyzdys yra Vytauto Venckaus dienoraščių publikacija, kurioje labai dažnai prasidėjęs pasakojimas apie kokį nors asmenį ar įvykį nutrūksta ties kupiūros ženklu. Patikimiausi parengimo prasme yra moksliskai išleisti Kubiliaus dienoraščiai. Tiesa, kyla įtarimų dėl jų pilnumo: dar pats Kubilius buvo publikavęs nedideles ištraukas, pavadinęs jas „Iš kritiko užrašų“⁷². Kai kurių iš ten pateiktų įrašų pilnoje dienoraščio publikacijoje nėra. Nežinia, ar dalį dienoraščio sunaikino pats Kubilius, ar tokios kupiūros atsirado rengiant publikaciją. Šiam tyrimui tokios kupiūros, dažnai apimančios kitų asmenų vertinimus, pasakojimus apie įvairius, dažnai nemalonus, nutikimus, yra itin skausmingos – kartais taip prarandama didžioji vertingiausios kultūrinio elito elgesio tyrimams medžiagos.

Dar dera paminėti, kad kai kurie skelbiami dienoraščiai⁷³ yra rašyti dabar, todėl faktiškai jie yra dienoraščio formą įgavę memuarai, todėl jie laikytini dienoraščio formą įgavusiais memuarais.

Ypatingą vietą darbe užima vadinamieji „Katorgininkų laišakai“ Vincui Mykolaičiui – Putinui ir Antanui Žukauskui – Vienuoliui, parašyti Antano Dambrausko, Antano Kučingio ir Antano Miškinio 1954-1955 m. sandūroje⁷⁴. Apie juos kultūrinio elito sluoksniuose žinota ir sovietmečiu, tačiau nepakankamai detalai⁷⁵, kad laiškus būtų galima priskirti savilaidai. Šie laišakai svarbūs kaip vienas iš nedaugelio represijas kentėjusių žmonių liudijimų apie tuometinį jų požiūrį į kultūrinio elito elgseną. Iš dalies jų teiginiai sutampa su partizanų dienoraščiuose ir pogrindžio spaudoje reikšta nuomone, tačiau laiškuose ji pateikta daug detaliau. Tai viena pirmųjų ir kartu viena išsamiausių ir griežčiausių kultūrinio elito kritikų, parašytų sovietmečiu Lietuvoje. Vėlesnėje savilaidoje kritikuojant inteligentiją iš esmės varijuota tomis pačiomis laiškuose aptartomis temomis. Kartu šie laišakai yra kultūrinio elito „vidaus diskursas“: laiškas parašytas kultūrinio elito narių ir išreiškia šiame sluoksnyje sklidusias nuostatas. Tiesa, A. Dambrauskas, buvęs pagrindiniu laiško autoriumi⁷⁶, tik vėliau tapo žymiausiu Antikos kūrinių vertėju. Tačiau mintys buvo bendros, o ir A. Dambrauskas – buvęs Putino studentas.

Išeičioje skelbti iš Lietuvos išvykusių kultūrinio elito pasisakymai apie savo patirtį sovietinio režimo sąlygomis vertingi aiškinantis sovietinio kultūrinio elito savimonę bei elgesio modelius. Tai pirmieji darbai, kuriuose dar

⁷² Kubilius V. Literatūra istorijos lūžyje. Vilnius: Diemedis, 1997, p. 294-310.

⁷³ Baltakis A. Gimiau pačiu laiku: Iš dienoraščių 1960-1997. Vilnius: Tyto alba, 2008; Geda S.

Žydintys lubinai piliakalnių fone: Septynių vasarų dienoraščiai (1992-1998). Vilnius: Valstybės žinios, 1998; *Ibid.* Adolėlio kalendoriai: Dienoraščiai, gyvavaizdžiai, užrašai, tyrinėjimai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003; Noreika L. Čiurlionio 16: Dienoraščiai, atsiminimai. Vilnius: Scena, 2003.

⁷⁴ Dambrauskas A., Kučingis A., Miškinis A. Katorgininkų laišakai Vienuoliui ir Putinui // Sietynas. 1989, Nr. 5, p. 204-238.

⁷⁵ Tumelis J. [Apie tuos laiškus...] // Sietynas. 1990, VIII126.

⁷⁶ Iš pašnekesio su Antanu Dambrausku // Sietynas. 1989, Nr. 5, p. 226-229.

tuo metu remiantis asmenine patirtimi bandyta išskirti pagrindinius inteligentijos elgesio modelius. Pastebėtina, jog iki šiol Lietuvoje dominuoja šiuose darbuose suformuotas inteligentijos elgesio supratimas. Trinarė inteligentų elgesio skalė, išreikšta Aušros Sluckaitės – Jurašienės⁷⁷, Eitano Finkelšteino⁷⁸ straipsniuose iš esmės vyrauja Lietuvos istoriografijoje iki šiol. Taip pat paminėtini „Metmenyse“ skelbti atsakymai į anketą apie sovietinės Lietuvos meną⁷⁹, Tomo Venclovos straipsniai apie kūrėjų padėtį Lietuvoje⁸⁰. Tai, kad šios nuomonės buvo svarbios Lietuvoje gyvenantiems liudija, kad tiek minėtas E. Finkelšteino straipsnis, tiek A. Sluckaitės „Ar išsimiklinome būti prispausti?“ buvo perspausdinti savilaidoje, pirmasis – „Perspektyvose“⁸¹, antrasis – „Rūpintojėlyje“⁸².

Ši šaltinių grupė suteikia galimybę palyginti išei vijoje skelbtas nuostatas su randamomis dienoraščiuose ir laiškuose bei atsiminimuose. Tačiau ji turi savo trūkumų. Emigracijon išvažiavo labiausiai kritiškai sovietinės sistemos, o taip pat ir visuomenės, prisitaikymo atžvilgiu nusiteikę kultūrinio elito nariai, todėl jų nuomonė atspindi tik dalies kultūrinio elito pozicijas. Be to, jie stengėsi „neįduoti“ likusių Lietuvoje, todėl apie daugelį dalykų kalbėjo gana aptakiai, neminėdami pavardžių ar smulkesnių detalių.

Atskirą šios šaltinių grupės pogrupį sudaro atsiminimai apie sovietinį laikotarpį, parašyti iki Atgimimo pradžios, tačiau paskelbti po jos⁸³. Nuo dienoraščių jie skiriasi refleksyviu požiūriu į aprašomą praeitį, tam tikro jos vaizdinio formavimu. Svarbūs tokie memuarai tuo, kad pateikia sovietmečio požiūrį, nepaliestą posovietinių interpretacijų, kitaip nei parašytieji vėliau, kuriuose apščiai vartojami sovietinės praeities vaizdavimo šablonai bei kanonai, susiformavę Atgimimo laikais ir vyraujantys iki šiol. Jų trūkumas – kai kurie „netinkami“ režimui dalykai buvo nutylimi ar interpretuojami pagal oficiozinius reikalavimus. Vis tik jie dažnai gerokai atviresni nei sovietmečiu

⁷⁷ Jurašienė A. M. Kūrybos problema dabartinėje Lietuvoje // Akiračiai. 1975, Nr. 9.

⁷⁸ Finkelšteinas E. Senos viltys ir nauji dvelkimai nūdienėj Lietuvoj // Akiračiai. 1977, Nr. 6.

⁷⁹ Elskus A., Jurašas J., Jurašienė A. M., Landsbergis A., Lapė P., Vaškelis B., Venclova T., Viesulas R., Vizgirda V. Ar išsimiklinome būti prispaustais // Metmenys. 1978, Kn. 35, p. 166-187.

⁸⁰ Venclova T. Vilties formos: Eseistika ir publicistika. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1991; *Ibid.* Manau, kad... Pokalbiai su Tomu Venclova. Vilnius: Baltos lankos, 2000.

⁸¹ Perspektyvos. Lietuvos pagrindžio periodinis leidinys. 1978-1981 metai. Vilnius: Gairės, 2005, p. , p. 486-497.

⁸² Rūpintojėlis: Pilnas 1977-1990 m. pagrindyje išleistų numerių (1-26) rinkinys. Kaunas: Judex, 2000, p. 531-533.

⁸³ Grinkevičiūtė D. Lietuviai prie Laptevų jūros: Atsiminimai, miniatiūros, laiškai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1997; *Mitaitė D.* (sud.). Atsiminimai apie Vincą Mykolaitį - Putiną. Vilnius: Vaga, 1992; *Katilius V.* Židiniai ir žmonės. Vilnius: Vaga, 1997; *Keliuotis J.* Mano autobiografija: Atsiminimai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003; *Martinaitis M.* Prilenktas prie savo gyvenimo: Kalbino ir kalbėjosi Viktorija Daujotytė. Vilnius: Vyturys, 1998; *Sadaunykas - Sadūnas J.* Geltonos vanago akys: Autobiografinis romanas. Vilnius: Žuvėdra, 2002;

skelbtieji atsiminimai⁸⁴, kuriuose dažniausiai pateiktas suoficiozintas kūrėjų ir kultūros padėties paveikslas. Deja, šios šaltinių grupės parengimas taip pat labai dažnai būna nemokslinis, neįmanoma atskirti, kur darbe skelbiami tuometiniai užrašai, kur dabartiniai prierašai, kaip Bronės Katinienės atsiminimuose apie Vienuolį⁸⁵. Iš šios grupės išsiskiria darbu itin vertinga sovietmečiu parašyta vienos kultūrinio elito grupės stebėjimų „iš vidaus“ ataskaita⁸⁶, suteikianti daug duomenų apie tokių grupių veikimo būdus, santykius jose bei jų vertybes.

Plačiai darbe remiamasi ir kultūrinio elito atsiminimais, skelbtais nuo Atgimimo laikų. Šalia literatūrinių memuarų⁸⁷ vertingi buvo teatralų⁸⁸, dailininkų⁸⁹, muzikų⁹⁰, kitų sričių kultūrinio elito atstovų⁹¹ atsiminimai ar jiems skirti

⁸⁴ *Macijauskienė M.* (sud.). Atsiminimai apie Antaną Venclovą. Vilnius: Vaga, 1988; *Lipskis S.* (sud.). Interviu su rašytojais. Vilnius: Vaga, 1980; rašytojų autobiografijų knygos „Tarybų Lietuvos rašytojai“ keletas leidimų.

⁸⁵ *Katinienė B.* Atodairių vasara: Atsiminimai apie Antaną Vienuolį. Vilnius: Alma littera, 2002.

⁸⁶ *Rapoportas S.* Vilniaus snobai (VII-VIII dešimtmetis): Esė. Vilnius: Unitas, 1994.

⁸⁷ *Litvinaitė-Avyžienė I.* (sud.). Jonas Avyžius: autobiografiniai fragmentai, publicistika, draugų ir kolegų prisiminimai. Vilnius: Valstybės žinios, 2000; *Bernotas A.* Pro dūmus: Deimantais nusėtas: Devyni pasakojimai ir knygos autorecenzija. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1998; *Borutaitė - Makariūnienė E.* Susitikimai su Kaziu Boruta: Atsiminimai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005; *Girdzijauskas V.* Laiškai iš nelaisvės namų: Tekstai apie skaudžią praeitį ir dabartį. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1994; *Martinaitis M.* Lietuviškos utopijos: Dialogai, pokalbiai, straipsniai, interviu 1991-2003. Vilnius: Tyto alba, 2003; *Martinkus V., Zalatoriuūtė E.* Lituanistikos keleivis: Albertas Zalatorius - literatūrologas, kritikas, pedagogas, kultūrininkas: Mokslo straipsniai ir šaltiniai, atsiminimai. Klaipėda: Eglė, 2007; *Marukas K.* Apmąstymai prie Šventosios. Vilnius: Eugrimas, 2003; *Mieželaitis E.* Nereikia lingas žmogus. Akcentai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003; *Mikelinskas J.* Žmogus ir jo legenda: Apmąstymai apie kūrybą ir kūrėjus. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002; *Mitaitė D.* (sud.). Jonas Lankutis literatūros kasdienybėje. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006; *Viliūnas G.* (sud.). Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra 1940-2000. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2002; *Zaborskaitė V.* Tarp istorijos ir dabarties: Literatūra, atsiminimai, publicistika. Vilnius: Tyto alba, 2002; Alfonso Bieliausko atsiminimų penkiatomis „Abipus Rubikono“.

⁸⁸ *Aleksaitė I.* Be grimo: šelmiški prisiminimai. Vilnius: Tyto alba, 2004; *Banionis D.* Memuarai. Vilnius: Versus aureus, 2004; *Girdzijauskaitė A.* (sud.). Jonas Jurašas. Vilnius: Gervelė, 1995; *Sluckaitė - Jurašienė A. M.* Egziliantė užrašai: Esė, portretų eskizai, atsiminimai, impresijos. Vilnius: Kultūros barai, 2008; *Treinyš P.* Atsisveikinimas su teatru: Aktoriaus užrašai. Vilnius: Vaga, 1998.

⁸⁹ *Andriuškevičius A.* (sud.). 72 lietuvių dailininkai apie dailę. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1997; *Krasauskaitė A. J.* (sud.). Juoda ir balta: Prisiminimai apie Stasį Krasauską. Vilnius: Tyto alba, 2004; *Mackonis J.* Boružės odisėjos: Pasiropinėjimai po laiko pievą. Vilnius: Tyto alba, 2003; *Savickas A.* Žalia tyla: Memuarai. Vilnius: Tyto alba, 2002.

⁹⁰ *Ambrazas A.* Julius Juzeliūnas: Straipsniai, kalbos, pokalbiai, amžininkų atsiminimai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002; *Narbutienė O.* Eduardas Balsys...; *Gedgaudas E.* (parengė). Muzikos magas Jonas Aleksa: Prisiminimai, straipsniai, laiškai. Vilnius: Tyto alba, 2007; *Landsbergis V.* Lūžis prie Baltijos: Politinė autobiografija. Vilnius: Vaga, 1997.

⁹¹ *Aliulis V.* Vieno žagsiaganio istorija: Pasakojimai ir pamąstymai. Vilnius: Aidai, 2007; *Gaigalaitė A.* Į save ir istoriją pažvelgus. Vilnius: Vaga, 2002; *Genzelis B.* Sąjūdis: Priešistorė ir istorija. Vilnius: Pradai, 1999; *Ibid.* Imperijai griūvant: žmonės, įvykiai, procesai. Vilnius: LGGRTC, 2006; *Lisenkaitė L. S.* Būtojo laiko takais: Straipsniai, recenzijos, atsiminimai. Vilnius: Gairės, 2001; *Ibid.* Žmonės iš mano laiko: Atsiminimai. Vilnius: Gairės, 2004; *Seliukaitė I., Vitkuvienė P.* (sud.). Norbertas Vėlius. Vilnius: Mintis, 1999; *Skuodis V.* Žaidimas KGB tinkluose. Vilnius: Vaga, 1996; *Zinkevičius Z.* Prie lituanistikos židinio. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999; *Žalakevičius V.* Aš nežinau...

prisiminimų rinkiniai. Nemažai atsiminimų paskelbta interviu forma⁹². Kaip ir visiems interviu, jiems būdingi iškraipymai ne tik dėl klausinėjančiojo interpretacijos, bet ir dėl skelbimo periodikoje, kuris dažnai reiškia nemenką redagavimą, kartais – ir be autoriaus žinios. Iš viso interviu srauto derėtų išskirti profesionaliai Aurimo Švedo parengtą interviu su Edvardu Gudavičiumi knyga⁹³. O Leono Peleckio – Kaktavičiaus darbas, įvardinta kaip esė, kur interviu maišomi su autoriaus interpretacijomis, impresijomis bei asmeniniais atsiminimais, gana sunkiai priskiriama kokiam nors grupei. Lygiai tą patį galima pasakyti ir apie Vytauto Jakelaičio knygas⁹⁴, kuriose persipina memuarai, kitų žmonių atsiminimų, dialogų su draugais perpasakojimai. Apie dailininkų, menininkų elgsenas daug informacijos galima rasti Elonos Lubytės parengtame Lietuvos modernizmo istorijos šaltinių (dokumentų, atsiminimų) rinkinyje⁹⁵.

Memuarams priskirtini ne tik grynojo atsiminimų žanro kūriniai, bet ir dalis kultūrinio elito publicistikos⁹⁶, kurioje pateikiama duomenų apie sovietmetį, atsiminimų. Kaip pavyzdį galima pateikti Irenos Kostkevičiūtės straipsnį apie kultūros padėtį okupacijos laikotarpiu, parašytą 1989 m.⁹⁷ Jis skirtas inteligentijos padėties apibendrinimui, tačiau iš esmės yra išplėtoti atsiminimai, kuriais siekta pateikti ir įtvirtinti savo istorijos sampratą. Šiame straipsnyje pateikti svarbiausi dabar įsitvirtinusio požiūrio į Lietuvą sovietmečiu ir inteligentijos padėtį tuomet elementai. Tai, kad jis parašytas Sąjūdžio pradžioje, kuomet sovietmečio nuostatos buvo pakankamai gyvos ir dar ne itin paliestos pakitusių aplinkybių, rodo, kad panašios nuostatos egzistavo ir sovietmečiu. Rolando Rastausko eseistikoje⁹⁸ puikiai atsiskleidžia sovietinė kasdienybė bei intelektualo padėtis joje. Kaip šaltiniai darbe naudojamos ir kūrėjų biografijos. Taip Petro Palilionio darbas apie Juozą

⁹² *Barbora N.* (sud.). *Autoportretai*. Vilnius: Egaldas, 2002; *Gaidamavičiūtė R.* *Kūrybinių stilių pėdsakai: Pokalbiai su muzikais*. Vilnius: Lietuvos muzikos ir teatro akademija, 2005; *Geda S.* *Man gražiausias klebonas - varnėnas*. Vilnius: Vyturys, 1998; *Mikelaitis G.* (sud.). *Tikėti ir rašyti: 21 šiuolaikinis lietuvių rašytojas apie tikėjimą, kūrybą ir save*. Vilnius: Aidai, 2002; *Peleckis - Kaktavičius L.* *Baltas lapas - lyg altorius: Gyvenimas, likimas, kūryba*. Klaipėda: Rytas, 1995; *Turbūt. Taip. Ir tiktai taip*. Su profesore V. Zaborskaite kalbasi rašytoja V. Juknaitė // *Šiaurės Atėnai*. 2003 m. vasario 9 d. Nr. 5 (639).

⁹³ *Švedas A.* (sud.). *Visa istorija yra gyvenimas: 12 sakytinės istorijos epizodų: Edvardą Gudavičių kalbina Aurimas Švedas*. Vilnius: Aidai, 2008.

⁹⁴ *Jakelaitis V.* *Saulei leidžiantis - toks buvimas drauge*. Vilnius: Alka, 2002. T. 1-2.

⁹⁵ *Lubytė E.* (sud.). *Tylusis modernizmas Lietuvoje 1962-1982*. Vilnius: Tyto alba, 1997.

⁹⁶ *Kukulas V.* *Eilėraščių namai: Esė apie poezijos šiandieną*. Vilnius: Vaga, 1992; *Mikelinskas J.* *Kelionė į Delfus: Publicistika*. Vilnius: Vaga, 1994; *Saja K.* *Lazdos išradimas*. Vilnius: Valstybės žinios, 1999; *Zalatorius A.* *Literatūra ir laisvė: Kritika, esė, pokalbiai*. Vilnius: Baltos lankos, 1998.

⁹⁷ *Kostkevičiūtė I.* *Okupuotos kultūros tragika* // *Sietynas*. 1990, Nr. 7, p. 108-125.

⁹⁸ *Rastauskas R.* *Kitas pasaulis: Esė rinktinė 1993-2003*. Vilnius: Apostrofa, 2004.

Grušą⁹⁹ svarbus ne tiek autoriaus interpretacija, kiek jame pateikiamais rašytojo biografijos faktais.

Atsiminimus galima skirstyti ne tik pagal sukūrimo laiką, bet ir pagal jų kūrėjų užimtas pareigas, padėtį visuomenėje. Tokiu atveju iš bendros atsiminimų masės išsiskirtų nomenklatūrininkų atsiminimai¹⁰⁰. Jie padeda susipažinti su oficialiu ir neoficialiu administracinio aparato veikimo aspektais, sužinoti naudingų jo funkcionavimo, taip pat ir kultūros srityje, smulkmenų. Kultūrinio gyvenimo nagrinėjimui ypač naudingi kultūros funkcionierių atsiminimai, kaip Liongino Šepečio¹⁰¹. Tačiau juos būtina vertinti itin kritiškai. Būtent šiai memuarų grupei būdingas itin didelis siekis pasiteisinti, pervertinti savo veiksmus, aiškinti juos kaip darbą Lietuvai. Jei daugelis tokių bandymų yra akiivaizdūs siekiai pervertinti savo veiksmus¹⁰², tai talentingas ir rafinuotas autorius gali pasiteisinti ir užmiršti nenaudingus faktus visai įtikinančiai. Tokių atsiminimus atsveria kitos kilmės šaltiniai.

Darbe panaudoti ir taikant interviu metodą surinkti atsiminimai. Pusiaus struktūruoti interviu su kultūrinio elito ir disidentinio judėjimo atstovais buvo įrašinėjami 2001–2008 m., iš viso įrašyti penkiasdešimt penki¹⁰³, pora –

⁹⁹ *Palilionis P.* Svajojęs gražų gyvenimą: Apmatai Juozo Grušo portretui. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001.

¹⁰⁰ *Barkauskas A.* Laikmečio įkaltai. Vilnius: Gairės, 2009; *Butėnas V.* Cė Ka: Kelias į 1988-uosius metus. Vilnius: Gairės, 2003; *Kazakevičius V., Mališauskas R.* (sud.). Sniečkaus fenomenas: Prisiminimai ir pamąstymai. Vilnius: Gairės, 2003; *Samajauskas A.* Ažuolai nebijo vėtrų: Atsiminimai apie Motiejų Šumauską. Vilnius: Gairės, 2005.

¹⁰¹ *Šepetyš L.* Neprarastoji karta: siluetai ir spalvos. Atsiminimai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005.

¹⁰² Plg.: *Januitis J.* Užvakar ir šiandien. 35 metai eterio tarnyboje. Atsiminimai. Vilnius: [s. n.], 1998.

¹⁰³ Pokalbis su V. Skuodžiu (Vilnius, 2001 m. kovo 27 d.); Pokalbis su Gintautu Iešmantu (Vilnius, 2001 m. kovo 29 d.); Pokalbis su G. Iešmantu (2001 07 11)...; Pokalbis su Antanu Terlecku (Vilnius, 2001 m. birželio 2 d.); Pokalbis su Stasiu Stunguriu (Vilnius, 2001 m. liepos 12 d.); Pokalbis su V. Skuodžiu (2001 m. liepos 13 d.); Pokalbis su Albertu Žilinsku (Vilnius, 2001 m. liepos 16 d.); Pokalbis su R. B. Mikšiu (Vilnius, 2001 m. liepos 17 d.); Pokalbis su Rimantu Jasu (Vilnius, 2001 m. liepos 17 d.); Pokalbis su Broniumi Genzeliu (Vilnius, 2001 m. liepos 31 d.); Pokalbis su Birute Burauskaite (Vilnius, 2001 m. rugpjūčio 3 d.); Pokalbis su Vaciu Miliumi (Vilnius, 2002 m. vasario 21 d.); Pokalbis su V. Skuodžiu (Vilnius, 2002 m. balandžio 15 d.); Pokalbis su R. B. Mikšiu (Vilnius, 2002 m. vasario 25 d.); Pokalbis su Liudu Dambrausku (Kaunas, 2002 m. gegužės 10 d.); Pokalbis su Broniu Savukynu (Vilnius, 2002 m. birželio 16 d.); Pokalbis su R. Ozolu...; Pokalbis su Liudu Dambrausku...; Pokalbis su Algirdu Patacku (Kaunas, 2002 m. birželio 25 d.); Pokalbis su Inge Lukšaitė (Vilnius, 2002 m. liepos 7 d.); Pokalbis su Birute Burauskaite (Vilnius, 2002 m. liepos 4 d.); Pokalbis su Romualdu Lankausku (Vilnius, 2002 m. liepos 10 d.); Pokalbis su Ipolitu Ledu (Vilnius, 2002 m. spalio 1 d.); Pokalbis su V. Skuodžiu (Vilnius, 2002 m. spalio 26 d.); Pokalbis su Meile Lukšiene (Vilnius, 2002 m. lapkričio 13 d.); Pokalbis su V. Skuodžiu (Vilnius, 2003 m. vasario 8 d.); Pokalbis su Tomu Remeikiu (Vilnius, 2003 m. vasario 27 d.); Pokalbis su Irena Kostkevičiute (Vilnius, 2003 m. balandžio 5 d.); Pokalbis su Natalija Kasatkina (Vilnius, 2003 m. birželio 6 d.); Pokalbis su Vanda Zaborskaite (Vilnius, 2003 m. birželio 17 d.); Pokalbis su Elena ir Antanu Terleckais (Vilnius, 2003 m. rugpjūčio 19 d.); Pokalbis su Gintautu Iešmantu (Vilnius, 2003 m. rugpjūčio 20 d.); Pokalbis su Danute Keršiute – Pečeliūniene (Vilnius, 2003 m. rugpjūčio 22 d.); Pokalbis su Vytautu Ališausku (Vilnius, 2003 m. rugsėjo 12 d.); Pokalbis su Vyteniu P. Andriukaičiu (Vilnius, 2003 m. rugsėjo 17 d.); Pokalbis su Vytautu Kubiliumi (Vilnius, 2003 m. spalio 28 d.); Pokalbis su Vytautu Kubiliumi (Vilnius, 2003 m. spalio 28 d.); Pokalbis su Jonu Kubiliumi (Vilnius, 2003 m. lapkričio 8 d.); Pokalbis su Broniumi Kutavičiumi (Vilnius, 2003 m. lapkričio 26 d.); Pokalbis su Aloyzu Stasiulevičiumi

publikuota¹⁰⁴. Juos imant siekta dviejų tikslų: 1.) užfiksuoti kuo daugiau unikalios faktinės informacijos, žinomos tik pateikėjams; 2.) surinkti pakankamą, kritinį kiekį duomenų, leidžiantį daryti apibendrinimus. Pirmasis tikslas lėmė interviu išstestumą bei nuolatinį jų gausinimą, antrasis stipriai įtakoją klausimyno formavimą (daugelis klausimų užduoti visiems respondentams). Rengiant tiek interviu ėmimo, tiek jų suteiktos informacijos interpretavimo metodiką remtasi klasikiniu Steinaro Kvaales darbu¹⁰⁵.

Tiriant pagrindinę spaudą buvo daromi interviu su jos leidėjais. Tada, sužinojus kas ją skaitė, imti interviu iš jos skaitytojų, tarp kurių būta kultūrinio elito narių. Taip natūraliai pereita į kitą apklausiamųjų ratą ir susiformavo kita tyrimo tema. Iš respondento sužinojus su kuo jis bendravo, šie apklausiami – sužinomi kiti. Toks interviu būdas leido apklausti beveik visus keleto grupių narius ir susidaryti gana tikslų grupės veikimo vaizdą. Vėliau, siekiant patikslinti gautus rezultatus, apklausinėti ir respondentų neminėti kultūrinio elito nariai. Siekta, kad respondentų būtų iš visų kūrybinių sričių ir jie atstovautų visoms kūrėjų kartoms. Dėl siekio fiksuoti informaciją kol kas daugiausia apklausta vyresnės kartos atstovų. Absoliuti dauguma apklaustųjų – vilniečiai. Svarbiausios interviu temos: kultūrinio elito grupavimasis; bendravimo pobūdis; informacijos sklaida; paplitusios vertybės ir nuostatos; ryšiai su pagrindžiu; santykiai su režimu. Daugiausia skelbtų atsiminimų taip pat priklauso vyresniosios kartos atstovams, todėl darbe daugiausia dėmesio skirta būtent vyresniosios kartos kultūrinio elito narių elgsenoms.

Ir paimti interviu būdu, ir publikuoti atsiminimai turi savų plusų bei minusų. Interviu metodas leidžia klausti reikalingų dalykų, išsiaiškinti kilusius neaiškumus, kas neįmanoma naudojantis skelbtais atsiminimais. Be to, asmeninis kontaktas, ypač jei įgyjamas pateikėjo pasitikėjimas, leidžia sužinoti faktų bei vertinimų, kurie nebūtų skelbiami rašant atsiminimus (kai kuriais atvejais prašyta dalies pateiktų faktų neskelbti). Todėl interviu suteikė daug svarbių ir kitose šaltinių grupėse nerandamų detalių apie kultūrinį, visuomeninį gyvenimą, o svarbiausia – apie kultūrinio elito elgseną. Tačiau interviu pats

(Vilnius, 2003 m. gruodžio 17 d.); Pokalbis su Kaziu Saja (Vilnius, 2004 m. sausio 29 d.); Pokalbis su Laimonu Noreika (Vilnius, 2004 m. sausio 30 d.); Pokalbis su Osvaldu Balakausku (Vilnius, 2004 m. vasario 2 d.); Pokalbis su Venantu Mačiekumi (Vilnius, 2004 m. kovo 27 d.); Pokalbis su Jonu Mikelinsku (Vilnius, 2004 m. gegužės 6 d.); Pokalbis su Viktorija Daujotyte - Pakeriene (Vilnius, 2004 m. rugsėjo 10 d.); Pokalbis su Vytautu Girdzijausku (Vilnius, 2005 m. kovo 16 d.); Pokalbis su Tomu Venclova (Vilnius, 2006 m. liepos 8 d.); Pokalbis su Albertu Žilinsku (Vilnius, 2007 m. lapkričio 12 d.); Pokalbis su Virginijumi Gasiliūnu (Vilnius, 2008 m. gegužės 22 d.); Pokalbis su Romualdu Grigu (Vilnius, 2008 m. gruodžio 16 d.). Visų pokalbių garso įrašai saugomi asmeniniame autoriaus archyve. Pokalbio su Vytaute Žilinskaite telefonu (Vilnius, 2005 m. lapkričio 23 d.) užrašai saugomi asmeniniame autoriaus archyve.

¹⁰⁴ *Jasas R.* Apie sovietmetį, pasipriešinimą ir save // Kultūros barai. 2003, Nr. 2-3; "Man tada buvo įdomiau": Pokalbis su Danute Keršiuite – Pečeliūniene, 2003-08-22 // Kultūros barai. 2004, Nr. 12, 2005, Nr. 1.

¹⁰⁵ *Квале С.* Исследования тельское интервью. Москва: Смысл, 2003.

klausimo uždavimas nukreipia respondentą tam tikra kryptimi, kartais, jei klausimas užduotas neteisingai, jis pernelyg įtakoja atsakymo kryptį bei pobūdį. Klausinėjimas taip pat primeta svarbias temas respondentui, todėl jis kalba apie tuos dalykus, kurie svarbūs apklausėjui, bet nebuvo svarbūs pačiam respondentui. Šių trūkumų neturi skelbti atsiminimai, kuriuose autorius laisvas išreikšti tai, kas jam atrodo svarbu. Taip spausdinti atsiminimai atsveria galimus interviu padarytus iškraipymus. Tačiau viešumui skirtas atsiminimų tekstas yra gerokai labiau apvalomas nuo „nereikalingų“ faktų. Ši spausdintų atsiminimų trūkumą atsveria interviu.

Abiejų rūšių atsiminimai turi ir bendrų trūkumų. Juose akcentuojama tai, kas dabar rūpi žmogui, o ne kas rūpėjo tuomet, perteikiamas dabartinis požiūris į įvykius praeityje. Be to, siekiama, dažnai nesąmoningai, perteikti savo požiūrį, neretai – pasiteisinti dėl tuometinio elgesio, tad parenkami tam tinkantys pavyzdžiai. Todėl remiantis žmonių atsiminimais kyla pavojus pervertinti pasipriešinimo mastą ir nuvertinti prisitaikymo paplitimą, nes jų autoriai atgaline data kuria savo neprisitaikėlišką praeitį aktualizuodami sovietmečiu gal buvusius visai nesvarbius dalykus. Taip labai dažnai siekiama pa(si)teisinti teigiant, kad jie nesusitaikę, piktinęsi režimu su savo draugais, kone kasdien svajoję apie Lietuvos nepriklausomybę ir panašiai. Be to, vertingoji atsiminimų pusė – asmeninių, neformalių santykių akcentavimas yra ir silpnoji jų vieta, nes juose itin stiprus draugų, savųjų rato idėjų pateikimas kaip visiems būdingų bei savo grupės narių tiesioginis ar ne teisinimas bei gynimas. Pavyzdžiui, jis ryškus apie Putiną susibūrusių žmonių tarpe. Todėl naudojant atsiminimus būtina gerai žinoti jų autorių neoficialius ryšius, grupes, kurioms jie priklausė – taip galima bent iš dalies susekti draugystės nulemtą tendencingumą. Dar jį neutralizuoti padeda rėmimasis skirtingoms, kartais priešiškomis grupėms priklausiusių kultūrinio elito narių memuarais. Visa tai skatina kritiškai žiūrėti į visą atsiminimų žanrą. Ši jo trūkumą atsveria kitos kilmės šaltiniai, ypač tuolaikiniai, parodantys tuometines būsenas, jausenas ir elgsenas.

Darbe dominuoja su Vilniaus kultūrinio elito susiję šaltiniai. Atitinkamai mažiau nušviečiama kituose Lietuvos regionuose gyvenusių kultūrinio elito narių bei jų grupių specifika. Vis tik turimi šaltiniai nerodo egzistavus ryškių geografijos nulemtų skirtumų. Tuo labiau, kad didžioji šio sluoksnio dalis buvo koncentruota Vilniuje.

Dar viena darbe naudota šaltinių grupė – pagrindinė spauda. Partizaninės spaudos tekstų rinkinys¹⁰⁶ detalai atspindi stalininių laikų pasipriešinimo dalyvių požiūrį į kultūrinį elitą. Vėliau rašyti savilaidiniai

¹⁰⁶ *Gaškaitė - Žemaitienė N.* (sud.). Partizanai apie pasaulį, politiką ir save: 1944-1956 m. partizanų spaudos publikacijos. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998.

tekstai darbui svarbūs pirmiausias dėl suteikiamos autentiškos, necenzūruotos informacijos apie visuomenėje egzistavusius kultūrinio elito, jo elgsenos, vertybių, santykių su režimu vertinimus. Pažymėtina, kad polemika savilaidoje dažniausiai kildavo būtent dėl prisitaikėliško, ypač inteligentijos. Tai rodo šio klausimo svarbą visuomenėje. Paminėtinas Gintauto slapyvardžiu „Perspektyvose“ paskelbtas tekstas „Ištieskime nugaras!“¹⁰⁷, sukėlęs atgarsį savilaidoje¹⁰⁸. Inteligentijos prisitaikėliškumas kritikuotas ir „Aušroje“, kurioje kilo diskusija dėl inteligentijos vaidmens ideologizuojant visuomenę¹⁰⁹. Pogrindyje parašytame darbe apie sovietinę Lietuvą¹¹⁰ kritika skirta daugiau mokytojams, tačiau per ją galima pamatyti bendrus inteligentijai, taip pat ir kultūriniam elitui, darytus priekaištus. „Skaitovo“ slapyvardžiu pasirašytame tekste¹¹¹, pateikta kultūrinio elito kritika yra artima „Katorgininkų laiškuose“ pateikta kritika. Tai parodo, kiek nedaug tepasikeitė dalies visuomenės neigiamas požiūris į kultūrinio elito prisitaikymą. Būta ir daugiau kultūrinio elito elgsenos aptarimų savilaidoje, tačiau vis tik ši tema joje liesta gana retai.

Ypatingą vietą užima KGB vadovėlis, skirtas kovai su nacionalistų veikla¹¹². Jame glaustai ir kartu gana išsamiai bei atvirai skelbtas KGB požiūris į nuo režimo nepriklausomą visuomenės veikimą. Kartu jis leidžia pamatyti saugumo kovos su tokia veikla būdus ir metodus.

Panaudotų šaltinių bazė sudaro tyrimo faktografijos pagrindą, esmingai papildydama ir patikslindama istoriografijoje skelbtus faktus nagrinėjama tema. Ji sudaro galimybes detaliai išanalizuoti kultūrinio elito elgsenas sovietmečiu, pagal tyrimo rezultatus sukonstruoti darbo koncepciją. Sukaupia medžiaga skatina tikslinti ir praplėsti istoriografijoje įsitvirtinusias kultūrinio elito elgsenos sovietmečiu sampratas.

Tyrimo naujumas. Šis trumpas istoriografijos aptarimas aiškiai parodo, kad nepaisant požiūrių skirtumų visos sovietmečio vertinimo srovės

¹⁰⁷ Perspektyvos..., p. 368-370.

¹⁰⁸ V. Variacijos straipsnio "Ištieskime nugaras" tema // Perspektyvos: Lietuvos pogrindžio periodinis leidinys. 1978-1981 metai. Vilnius: Gairės, 2005, p. 405-408. Perspektyvose nespėta paskelbti dar vieno atsako į jį – Gintauto Iešmanto straipsnio "Kas silpnina valią kovoti": *Iešmantas G. Kelio ženklas: Dialogai. Publicistika (1977-1979 m.)*. Vilnius: Logotipas, 2001, p. 225-231.

¹⁰⁹ Atviras laiškas // Aušra. T. III: 1978 m. gegužis – 1979 m. vasaris. Nr. 11/51 - 15/55. Chicago: Akademinės skautijos leidykla, 1980, p. 71-76; *Laisvida*. Ką tu pats padarei (Atsakymas "Atviro laiško" autoriui) // Aušra. T. III: 1978 m. gegužis - 1979 m. vasaris. Nr. 11/51 - 15/55. Chicago: Akademinės skautijos leidykla, 1980, p. 226-228; *Studentas*. Atsakymas mokytojui // Aušra. T. V: 1980 m. kovas - 1980 m. gruodis. Nr. 21/61 - 25/65. Chicago: Akademinės skautijos leidykla, 1983, p. 115-123.

¹¹⁰ *Gintaras Tautvytis*. Gyvenimas okupuotoje Lietuvoje: Komunistų propaganda ir tikrovė. Chicago: Pasaulio lietuvių archyvas, 1983.

¹¹¹ Skaitovas, "[Jau kuris laikas...]", LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1875, l. 204-208. Byloje yra 3 mašiništiniai egzemplioriai, naudotas geriausiai įskaitomas. Straipsnį saugumiečiai rado 1988 01 08 vykusios kratos pas Petrą Cidziką metu.

¹¹² *Vaigauskas G. K.* Lietuvos nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja (vadovėlis praktikams). Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, [1992].

istoriografijoje iš esmės teigia panašų sovietmečio prisitaikymo, kultūrinio elito elgesio modelių vaizdinį, kuriame išryškėja trys esminiai elgesio modeliai, kurių viduje išskiriamos įvairios galimos elgesio variacijos. Trūksta gilesnių tyrinėjimų ir apibendrinimų, atskleidžiančių visuomenėje, kultūrinio elito tarpe gyvavusias santykio su režimu praktikas. Istoriografijoje beveik neliesta neformalių elgsenų, tarpasmeninių santykių svarba kultūrinio elito viduje ir santykiuose su režimu, nors šaltiniai akivaizdžiai parodo jų reikšmę sovietmečiu. Kultūrinis elitas išvis netirtas kaip atskiras sluoksnis, dažniausiai tik kaip visuomenės dalis. Jo išskyrimas leidžia pažvelgti į jį kaip į savitą visuomenės grupę, išsiaiškinti unikalius jo bruožus ir santykius su likusia visuomenės dalimi bei režimu.

Istoriografija sovietinio režimo ir visuomenės santykiuose dažniausiai nagrinėja tik režimo spaudimą, kartais perdėdama jo įtaką visuomenei. Retai pastebimas režimo atsakas į visuomenės spaudimą. Šiame darbe išsamiai nagrinėjamas visuomenės aktyviosios dalies – kultūrinio elito – atsakas į režimo spaudimą bei tokio spaudimo poveikis jos elgsenai.

Beveik netirti ir sovietinės komunikacijos pobūdžio, visuomenės nuomonės funkcionavimo ir poveikio režimui klausimai. Tiesa, politinė jos reikšmė demokratinėse visuomenėse neištirta net Vakarų istoriografijoje, o dar mažiau joje žinoma apie jos veikimą tose visuomenėse, kur svarbiausius politinius sprendimus daro nerinkti valdžios atstovai¹¹³. Siekiant giliau išanalizuoti sovietinėje visuomenėje vykusių procesus, šiame tyrime itin daug dėmesio skiriama ir kultūrinio elito narių tarpusavio bendravimui, ir jų komunikacijai su režimu ir visuomene.

Ypatingas dėmesys skiriamas nepriklausomos nuo režimo nuomonės egzistavimo prielaidoms ir pobūdžiui. Sisteminiis požiūris į jos ištakas ir savybes leidžia išryškinti nepriklausomo nuo režimo visuomeninio gyvenimo egzistavimą, prisidėjusį prie režimo įtakos menkėjimo. Darbe nagrinėjami visuomenėje egzistavę, bet į viešumą tik dalinai sovietmečiu patekę diskursai, jų įtaka kultūrinio elito elgsenai. Svarbus kultūrinio elito elgsenos ir požiūrių lyginimas su pagrindininkų ir disidentų elgsenomis bei nuostatomis, leidžiantis palyginti skirtingas aktyviosios visuomenės dalies strategijas sovietinės okupacijos sąlygomis. Šie tyrimo aspektai sukuria prielaidas bent iš dalies užpildyti istoriografijoje žiojinčias sovietmečio Lietuvos visuomenės tyrimo spragas.

Ginami teiginiai:

1. Kultūrinis elitas sovietmečiu buvo priverstas prisitaikyti prie režimo ir vykdyti jo politiką, bet įvairūs jo atstovai prisitaikė skirtingai.

¹¹³ *Bartels L. M. Public Opinion: Political Aspects // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences. Amsterdam: Elsevier, 2001, p. 12562.*

2. Skirtingus prisitaikymo lygmenis lėmė ir nevienodas režimo spaudimas, ir skirtinga kultūrinio elito narių tiesioginė aplinka – grupės, stipriai įtakojusios savo narių elgesį.
3. Prisitaikymas prieštaravo nemažos dalies kultūrinio elito vertybėms ir nuostatomis, todėl jam atsverti imtasi, kaip teigta, tautai skirtos vienokios ar kitokios opozicinės veiklos, tiesiogiai nepažeidusios galiojusių režimo nustatytų draudimų.
4. Pasipriešinimas režimui neįtraukė kultūrinio elito dėl susiformavusių jo elgesio modelių, kuriuose opozicinė veikla leido manyti neprisitaikius ar netgi priešinant.
5. Viešumas ir visuomeniškumas sovietmečiu reiškė skirtingus dalykus liudydamas skilimą tarp visuomenės ir režimo.
6. Tikroji, režimo nekontroliuota visuomenės nuomonė oficialiojoje viešumoje galėjo reikštis tik iš dalies, sumišusi su oficioziniais diskursais. Laisvai reikštis ji galėjo iš tarpasmeninių kontaktų susiformavusioje politizuotoje neformaliosios erdvės dalyje – visuomeninėje erdvėje.
7. Lietuvoje egzistavo du skirtingai tautiškumą ir kultūrinio elito elgesio prisitaikėliškumą vertinę diskursai, kurių šaknis galima atrasti tarpukaryje. Itin svarbus juose požiūrio į katalikybės vaidmenį tautos išlikimui skirtumas.
8. Iš tarpukario paveldėtoms vertybėms prieštaravęs prisitaikymas kultūriniam elitui buvo nelengvas. Nepavykus jų suderinti susiformavo veiksmo ir puoselėtų vertybių bei ideologijų netapatumas. Jis įveiktas sukūrus psichologinį prieštarų suderinimo mechanizmą.
9. Dėl didelio pirminių grupių spaudimo visuomeninėje erdvėje reikštos mintys ne visada atitiko veiksmus.

1. Kultūrinio elito elgsenų sovietmečiu teoriniai modeliai

1.1. Prisitaikymo sovietmečiu teorinis modelis

Tiriant sovietmečio Lietuvos kultūrinio elitą, neįmanoma išvengti jo santykių su režimu temos, kurią aptariant vienas svarbiausių yra prisitaikymo klausimas. Režimas, primestas svetimos valstybės, dargi siekęs viską perkurti pagal ideologinę sampratą, buvo svetimas Lietuvos visuomenei. Grzegorz Ekiertas teigia, kad satelitinėse socialistinio šalyse Vidurio Rytų Europoje nuolat vyko permaininga valstybės kova su visuomene¹¹⁴. Lietuvoje, viena vertus, tokią kovos būseną dar stiprino okupacijos faktas; kita vertus, daug stipresnis režimo spaudimas nei socialistinio šalyse neleido kilti didesniems masiniams protestams bei trukdė savarankišką visuomenės organizavimąsi. Susvetimėjimas su sovietine sistema gana ryškūs dalies lietuvių inteligentijos savijautoje, kaip liudija įvairūs tuolaikiniai šaltiniai.

Tiesa, dera pažymėti, kad ne visi kultūrinio elito nariai buvo susvetimėję su režimu. Režimą kaip natūralų būvį suvokė ne tik aukštus postus užėmę intelektualai, ką liudija paskelbtos Antano Venclovos dienoraščio ištraukos¹¹⁵, bet ir dalis kultūrinio elito narių. Žymaus botaniko Jono Dagio (g. 1906) dienoraštyje sovietinė sistema suvokiama kaip natūrali ir nekelianti pasipiktinimo. Pavyzdžiui, jame plačiai aprašoma A. Leonovo išėjimas į atvirą kosmosą ir didžiujamasi tuo, kad jis kaliningradietis – taigi, mūsų kaimynas¹¹⁶. V. Kubiliaus dienoraščio 5 deš. įrašai irgi nerodo sovietinės sistemos svetimumo suvokimo. Lūžis įvyksta vėliau, tačiau dėl 6 deš. dienoraščio fragmentiškumo jo eigos nustatyti neįmanoma. Tiesa, negalima teigti, kad nekonfliktiškas sovietinio režimo priėmimas reiškia visišką ideologijos perėmimą. J. Dagio dienoraštyje jis dera su tarpukarinio tautiškumo apraiškomis. Vydūnas jam „tautos sielos, tautos sąmonės žadintojas“, nors ir pastebi šį mąstytoją buvus prieš klasių kovą¹¹⁷. Į teorinius modelius įtraukiama ir tokios kultūrinio elito narių elgsenos, nors didžiausias dėmesys skiriamas labiau konfliktiškoms elgsenoms.

Atrodo, kad didžiausią nepasitenkinimą režimas kėlė būtent kultūros sferos darbuotojams. Priežastys akivaizdžios: jo veikla buvo griežčiausiai kontroliuojama dėl artimumo ideologijai ir galimos neigiamos įtakos

¹¹⁴ Ekiert G. The state against society. Political crises and their aftermath in East Central Europe. Princeton: Princeton UP, 1996, p. 3-4.

¹¹⁵ Venclova A. Prie Nemuno liepsnoja..., p. 291-564.

¹¹⁶ Dagys J. Dienoraštis..., p. 80 (1965 m. kovo 20 d. įrašas).

¹¹⁷ Ibid., p. 133-134 (1968 m. kovo 23 d. įrašas).

žmonėms. Didesnį režimo spaudimą mokytojams nei kitiems inteligentams 1950 m. pastebėjo ir partizanas Mykolas Babrauskas – Vaišvilkas¹¹⁸. Tokia padėtis labai skyrėsi nuo padėties Rusijoje, kur daugelis iš akademinų sluoksnių kilusių disidentų buvo kaip tik tikslųjų mokslų atstovai.

Šį skirtumą galėtų paaiškinti Lietuvos specifika. Rusijoje po N. Chruščiovo nuvertimo tarp mokslinio ir politinio elitų egzistavo nerašytas susitarimas, nutrauktas mokslininkų protestų prieš įsiveržimą į Čekoslovakiją 1968 m.: mokslininkai nesikišo į politiką, valdininkai – į mokslininkų profesinių interesų sferą¹¹⁹. Atrodo, jog Lietuvoje, viena vertus, su humanitais tokio susitarimo niekada nebuvo, o kita vertus, su tikslųjų mokslų atstovais jis niekada nebuvo nutrauktas. Ši sritis visuomet turėjo gana nemažą autonomiją. Dalis buvo tiesiog nepasiekiami Lietuvos administracijai, nes priklausė kariniam – pramoniniam kompleksui, dalis jų išsikovojo autonomiją, įtvirtindami asmeninį autoritetą moksliniais arba karjeros pasiekimais įgytu statusu, kaip matematikas Jonas Kubilius, tapęs rektoriumi.

Humanitariniai mokslai buvo traktuojami skirtingai – itin prižiūrima buvo filosofija, ne ką mažiau – istorija, kiek lengviau buvo filologams, dar lengviau – kalbininkams. Tai yra, kuo mokslas buvo arčiau ideologijos, kuo labiau rūpėjo režimui, tuo griežčiau jis buvo kontroliuojamas.

Tarpinėje tarp tikslųjų ir humanitarinių mokslų atstovų padėtyje buvo kai kurių sunkiau ideologizacijai pasiduodančių meno sričių kūrėjai, ypač muzikai. Dailininkai taip pat buvo išsikovoję gerokai didesnę vaizdavimo formos laisvę nei Rusijoje. Tai svarbu aiškinantis elgsenos modelius, nes kūrybinė laisvė menininkams buvo itin svarbi. Būtent jos stoka, o ne politinius ar tautinius persekiojimus akcentavo menininkai, rašę atvirus laiškus režimui¹²⁰.

Tuo tarpu humanitariniuose moksluose visuomet aiškiai jautėsi prievartinė sovietinio režimo politika, kaip ir įvairiose visuomeninio gyvenimo srityse. Visuomeniniai reikalai vėlgi tradiciškai labiau rūpėjo intelektualams, ypač humanitarams, istoriškai nuo tautinio atgimimo laikų jautusiems atsakomybę už tautos likimą. Todėl kultūrinio elito susvetimėjimas su režimu buvo natūralus ir reiškė, kad jo reikalavimų vykdymas buvo suvokiamas kaip nulemtas prievartos. Stalininiu laikotarpiu itin stipri buvo fizinio sunaikinimo grėsmė, vėliau režimo prievarta reiškėsi subtilesnėmis formomis, dažniausiai socialiniu, ekonominiu, kasdienių ideologinių rutinų spaudimu. Gyvenimas

¹¹⁸ *Gaškaitė – Žemaitienė N.* Partizanai apie pasaulį..., p. 399.

¹¹⁹ *Безбородов А.* Феномен академического диссидентства в СССР. Москва: РГГУ, 1998, с. 13.

¹²⁰ *Jurašas J.* Atviras laiškas LTSR Kultūros ministerijai, Kauno valst. dramos teatrui, Lietuvos teatro draugijai, laikraščio "Literatūra ir menas" redakcijai // *Girdzijauskaitė A.* (sud.) Jonas Jurašas. Vilnius: Gervelė, 1995, p. 276-278; *Žilius V.* Lietuvos Komunistų Partijos Centro Komiteto pirmajam Sekretoriui P. Griškevičiui // Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika: Pogrindžio leidinys. T. III: 1975-1976, Nr. 16-22. Chicago: Lietuvos katalikų religinės šalpos rėmėjų sąjunga, 1976, p. , p. 403-404.

nemėgtoje, svetima laikytoje sistemoje stiprino savo elgesio prisitaikėliškumo suvokimą.

Gal kaip tik jis skatino sovietmečiu ir ypač posovietiniu laikotarpiu paplitusią kultūrinio elito narių nuomonę, kad jų veikla sovietmečiu buvo vienokia ar kitokia rezistencija – kultūrinė¹²¹, pasyvioji¹²², moralinė kultūrinė¹²³, vidinė¹²⁴ etc. Tačiau neįmanoma paneigti, kad veikimas sovietinėje viešumoje, mokslinė ir meninė kūryba reikalavo paisyti vienokių ar kitokių režimo reikalavimų, tai yra – prisitaikyti. Iš kultūrinio elito, kaip ir visų kitų elitų, narių dažnai reikalauta didesnio prisitaikymo demonstravimo, įrodančio lojalumą ir tinkamumą užimamoms pareigoms. Todėl daug tikslesniu kultūrinio elito veiklos sovietmečiu apibūdinimu laikytinas *institucinio nacionalizmo* terminas¹²⁵, neakcentuojantis tokios veiklos kaip pasipriešinimo.

Dažnai prisitaikymas prie sistemos įvardijamas kolaboravimo terminu. Kolaboravimas dažnai suvokiamas kaip vienintelė rezistencijos antitezė taip numatant tik dvi elgesio sovietmečiu galimybes. Jos paplitimą viešojoje erdvėje rodo aukščiausių šalies vadovų išsakomas visų sovietmečiu gyvenusių laikymas rezistentais arba kolaborantais ar net abiejų priešpriešų suplakimas į vieną, kaip tai padarė Seimo pirmininkas Artūras Paulauskas, cituodamas Liudą Dambrauską: „Jeigu mes nebūtume turėję kolaborantų, tos pasyviosios rezistencijos – šiandien nebūtume turėję nei mokyklų, nei lietuvių kalbos“¹²⁶. Neblogai šios dichotomijos prieštarumą parodė, tačiau kelio iš jo nerado Eglė Marcinkevičiūtė – Wittig¹²⁷. Toks elgsenų skirstymas yra nulemtas normatyvinio požiūrio į sovietinę sistemą kaip blogą. Iš jo kyla režimo vertinimo dualumas, kai viskas, kas tiesiogiai susiję su juo vertinama blogai, o kas nesusiję, priešinga jai – gerai. Atitinkamai retrospektyviuose atsiminimuose stengiamasi sumažinti sąsajas su režimu. Toks binarinis sovietmečio matymas paplitęs ne tik Lietuvoje – tai būdinga didžiajai daliai tiek vakarietiškos, tiek rusiškos sovietologijos¹²⁸.

¹²¹ Pvz., *Stoškus K.* Dar apie kultūrinę rezistenciją: Liudininkų parodymai // *Literatūra ir menas*. 1997 m. balandžio 19 d.

¹²² Živilės Račkauskaitės pasyvioji rezistencija siaurąja prasme apibūdinama kaip susijusi „su kultūros inteligentijoje vyravusiomis nonkonformizmo nuostatomis, skatinusiomis netarnauti sistemai [sic!], pasyviai (tikrąja žodžio prasme) priešintis jai, vengti bet kokio kolaboravimo“: *Račkauskaitė Ž.* Pasipriešinimas sovietiniam režimui Lietuvoje septintajame - aštuntajame dešimtmetyje // *Genocidas ir rezistencija*. 1998, Nr. 2, p. 52.

¹²³ Naudoja Henrikas Algis Čigriejus: *Mikelaitis* Tikėti ir rašyti..., p. 56.

¹²⁴ *Girmius K.* Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas..., p. 271.

¹²⁵ *Remeikis T.* Esė apie imperijų žlugimą ir Tarybų Sąjungos atvejį // *Lemties posūkis: Prisiminimai ir pamąstymai*. Vilnius: Gairės, 1999, p. 260.

¹²⁶ Paulauskas A. Seimo Pirmininko kalba iškilmingame Kovo 11-tosios minėjime Operos ir baletu teatre. 2002 [interaktyvus]. (žiūrėta 2009 09 02). Prieiga per internetą:

<http://www.3.seimas.lt/pls/inter/w5_show?p_r=4411&p_d=13914&p_k=1>.

¹²⁷ *Wittig - Marcinkevičiūtė E.* Koks skirtumas tarp Nijolės Sadūnaitės ir Antano Sniečkaus? //

Kultūros barai. 2003, Nr. 10, p. 21-27.

¹²⁸ *Yurchak A.* Everything was forever... 4-8.

Tokia dviejų elgesio tipų priešprieša taikytina tik egzistuojant dviem aiškioms tarpusavyje atvirai kovojančių priešininkų stovykloms. Lietuvoje tokia situacija egzistavo iki stalininio laikotarpio pabaigos. Bet tik iš dalies, nes kova vyko tik kaime, miestuose efektyvesnio pasipriešinimo faktiškai nebuvo nuo pat reokupacijos pradžios. Tokią pernelyg nuo tikrovės atitolusią rezistencijos – kolaboravimo priešpriešą istoriografijoje sušvelnino K. Girnius, tarp jų įterpdamas prisitaikymo sandą ir pabrėždamas, kad tai buvo labiausiai paplitusi laikysena¹²⁹. Vis tik ir trinarėje skalėje esmine liko ta pati įtampa tarp kraštutinių šios ašies pozicijų, nes pagal nutolimą nuo jų asmens veikla vertinama daugiau ar mažiau teigiamai ar neigiamai.

K. Girniaus pasiūlyta schema gana tiksliai atspindi tikrovę aktyvaus pasipriešinimo okupacijai laikotarpiu, kai buvo aiškūs skirtumai ir ribos tarp konfliktuojančių pusių, tarp besipriešinusių ir kolaboravusių: kuo priešprieša didesnė, tuo ribos aiškesnės. Todėl klasifikuojant individų laikysenas sukilimo metu išskiriami tik įvairių laipsnių kolaboravimas ir rezistencija bei neutralus elgesys visiškai neužsimenant apie prisitaikymą¹³⁰. Tokiomis aplinkybėmis sunku kalbėti apie prisitaikymą, nes prisitaikėliškas elgesys virsta arba kolaboravimu, arba rezistencija – žiūrint, prie kurios kovojančios pusės prisitaikoma. Stalininės santvarkos metais abi kovojusios pusės, taikydamos moralinį spaudimą arba grasindamos represijomis, vertė kultūrinio elito narius pasirinkti ir aktyviai deklaruoti savo poziciją, o bandymai laviruoti, laikytis neutralumo buvo vertinami kaip palankumo priešui apraiškos. Paminėtina ne tik sovietų kova prieš „tylenius“ bei nuolatinės pastangos įtraukti kultūrinio elito narius į aktyvią prosovietinę veiklą, bet ir partizanų dažnai nepakantus požiūris į tylinčią inteligentiją: ji „taip lengvai nusiplauna rankas, rasdama tūkstančius pasiteisinimų, kad jiems dar neatėjo laikas, dar per anksti, kad iš to dar nėra naudos.“¹³¹, kaip rašė dienoraštyje Justinas Lelešius – Grafas. Dar griežčiau jis vertino sovietinėje viešumoje veikusius inteligentus: „Jie geriau tarnaus okupantams, vergiškai nulenks galvas Kremliaus dievaičiui, išsižadės Tėvynės, kad tik jiems būtų gera, kad jų nekabintų enkavėdė, kad tik šiaip taip išlaviravus [...]. Kuo pasiteisins ponai profesoriai, kurie taip garsiai šaukė: „Aš balsuoju už Tarybų Lietuvą?!““¹³².

Tokia situacija tęsėsi, kol režimas nepalaužė visuomenės. Mieste tai įvyko gana greitai po reokupacijos. Kultūrinį elitą ypač paveikė po nutarimų dėl žurnalų „Zvezda“ ir „Leningrad“ 1946 m. pab. prasidėjusi ideologinė kampanija. Kaime įvykus lūžį liudija stojimo į kolūkius statistika: 1949 m. pradžioje juose buvo 3,8 %, o tų pačių metų pabaigoje – jau 62,4 % visų

¹²⁹ Girnius K. Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas..., p. 268.

¹³⁰ Petersen R. Resistance and Rebellion..., p. 8-9.

¹³¹ Lelešius – Grafas J., Baliukevičius – Dzūkai L. Dienoraščiai..., p. 162.

¹³² Ibid., p. 107.

valstiečių¹³³. Panašiu laiku galutinai pasikeitė ir inteligentijos laikysena. Anot K. Girniaus, iki 1949 m. intelektualai laikėsi tvirtai, o tuomet prasidėjo dvasiniai kompromisai¹³⁴. Galima teigti, kad palaužus visuomenę ir žmonėms išitraukus į sistemą režimas galutinai įsitvirtino.

Įsitraukimas apima tiek pozityvią (įsipareigojimas), tiek negatyvią (susvetimėjimas) paklūstančiojo orientaciją galią turinčiojo atžvilgiu¹³⁵. Įsitraukimas nereiškia kolaboravimo, nors daugeliui kultūrinio elito narių, kaip ir absoliučiai Lietuvos gyventojų daugumai įsitraukimas reiškė bendradarbiavimą su okupantais. *Bendradarbiavimo* sąvoka atsiskyrė nuo *kolaboravimo* Pirmojo pasaulinio karo metu, kai bendradarbiavimas „pradėjo reikšti tik priverstinius ir neišvengiamus okupacijos sąlygotus vietinių gyventojų bei okupantų kontaktus ir ryšius“¹³⁶. Sovietinei kasdienybei tapus vienintele, o režimo veikimui pasidarius visaapimančiam, toks bendradarbiavimas apėmė labai didelę socialinio gyvenimo dalį, gerokai didesnę, nei įprastos trumpalaikės okupacijos atveju.

Tiesa, Liūtas Mockūnas manė, kad Lietuvoje prieškarinė visuomenė, atmetusi sovietinę sistemą, egzistavo iki 1953 m., o prisitaikymas prasidėjo vėliau¹³⁷. Šis teiginys labiau tinka kalbant apie giluminį sovietinio režimo poveikį – būtent postalininiu laikotarpiu režimo poveikis visuomenei tapo gilesnis. Tuomet, nuslopinęs 1956–1957 m. Kaune ir Vilniuje kilusius neramumus, režimas parodė savo tvirtumą ir ilgalaikiškumą. Pasikeitusią visuomenės nuotaiką rodo ir Antano Sniečkaus džiaugsmas: „Anksčiau juk būdavo, kai tik kas, [kolūkiečiai] ir išsivedžioja gyvulius [iš kolūkio tvartų į asmeninius]. Dabar ne“¹³⁸. Tai reiškia, kad kolūkiai, kaip ir visas sovietinis režimas, jau pradėti laikyti neišvengiamais, kai po Stalino mirties juos dar bandyta ardyti.

Po partizaninės kovos nuslopinimo pasipriešinimas faktiškai nebedarė jokio didesnio poveikio visuomenės gyvenimui. Net 8 deš. atsiradusi periodinė savilaida bei suintensyvėjęs pasipriešinimas iš esmės liko marginaliniais reiškiniais. Sovietinei tikrovei įsitvirtinant kaip vienintelei ir neišvengiamai bendradarbiavimo, prisitaikymo, jų ribų suvokimas taip pat vis labiau silpo. Įtampa tarp režimo ir visuomenės tapo latentine, mažiau jaučiama, tad didelę dalį visų žmonių, taip pat ir kultūrinio elito veiksmų viešumoje, visuomeninį

¹³³ Truska L. Lietuva 1938-1953 metais. Kaunas: Šviesa, 1995, p. 164.

¹³⁴ Diskusijų fragmentai // Zalatorius A. (ats. red.) Priklausomybės metų (1940-1990) lietuvių visuomenė: pasipriešinimas ir/ar prisitaikymas. Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 209.

¹³⁵ Etzioni A. A Comparative Analysis..., p. 4.

¹³⁶ Семуряга М. Коллаборационизм..., с. 5.

¹³⁷ Vėluojanti istorija ir klaidinti sąmonė // Kultūros barai. 1992, Nr. 12, p. 4.

¹³⁸ LKP CK sekretoriaus drg. A. Sniečkaus pasikalbėjimas su LTSR Rašytojų sąjungos nariais - komunistais (1957 m. sausio 16 d.) // LYA, f. 16895, ap. 2, b. 226, l. 35.

gyvenimą galima įvardinti tik prisitaikymu. Vieniems jis buvo skausmingas ir reikalaujantis paaukoti savo įsitikinimus, kitiems – beveik neįjaučiamas.

Beveik nelikus pasipriešinimo ir nusilpus kolaboravimo suvokimui, trinarė K. Girniaus klasifikacija, struktūruojant įvairių kultūrinio elito, kaip ir kitų žmonių, elgesio strategijas, detaliau analizuojant prisitaikymą, yra nepakankama. Tiesa, K. Girnius teigė, kad „prisitaikymo lygis nebuvo vienodas [...] spektras buvo labai platus ir įvairus“¹³⁹, „net ir partiečių nuostatos ir veiksmai radikaliai skyrėsi“, ar kad „ne visi vadinamąją duoklę atidavė su tokiu pačiu entuziazmu ar taip nuosekliai“¹⁴⁰, tačiau jo klasifikacija šių niuansų neatspindi. K. Girniaus pateikiamų savos klasifikacijos išlygų gausa¹⁴¹ rodo, kad ji neatspindi daugelio esminių prisitaikymo bruožų. Visų pirma todėl, kad žmonių elgesys tiesiog netelpa vienoje kolaboravimo – pasipriešinimo plokštumoje.

K. Girniaus klasifikacijos trūkumai atspindi iki šiol Lietuvos istoriografijoje vyraujančio normatyvinio, vertinamojo prisitaikymo supratimo¹⁴² ydas. Analogiškas prisitaikymo supratimas vyrauja ir viešajame diskurse, publicistikoje. K. Girnius į kolaboravimo – prisitaikymo – rezistencijos skalę įtraukė tik politinį elgesį, jei suprasime politinę veiklą kaip visuomenei ir valstybei svarbių klausimų aptarimą ir įgyvendinimą, visą kitą veiklą palikdamas nuošalyje. Taip susiaurinama prisitaikymo samprata, kartu ji taikoma tik neigiamai vertinamiems veiksams apibūdinti ir todėl dažnai prisitaikymas sulyginamas su kolaboravimu. Individualistinėse Vakarų visuomenėse prisitaikymas taip pat dažnai vertinamas neigiamai, nes prieštarauja individualistinėms vertybėms¹⁴³. Tačiau „konformizmas [anglų k. *conformity*] yra fundamentalus socialinis procesas, be kurio žmonės negalėtų organizuotis į grupes ir efektyviai veikti kaip kolektyvas“, šis procesas – universalus, tik jo dėka gali egzistuoti visuomenė¹⁴⁴. Prisitaikymas yra esminis vystant normas, socialinę organizaciją, grupinę/grupių kultūrą, socialinius identitetus. Toks prisitaikymo supratimas ir bus naudojamas šiame darbe.

Taip suprantamas prisitaikymas yra daug platesnis socialinis reiškiny, kurio tik dalis priskirtina politinio veikimo sferai. Lietuvoje sovietmečio tyrimuose vyraujant politinės veiklos, kuriai priskiriami kolaboravimas ir rezistencija, tyrimams, kolaboravimas akcentuojamas dėl Lietuvos okupacijos fakto sukurtos neteisėtos sovietinės tikrovės. N. Putinaitė pastebėjo, jog

¹³⁹ Girnius K. Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas..., p. 272.

¹⁴⁰ Ibid., p. 279.

¹⁴¹ Ibid., p. 272.

¹⁴² Prisitaikymo termino vartojimas Lietuvoje aptartas: *Raškauskas. Rezistencija, kolaboravimas... // P. 1, 12-14.*

¹⁴³ *Ridgeway C. Compliance and Conformity // Encyclopedia of Sociology. Vol. 1. New York: Macmillan Reference USA, 2000, p. 400.*

¹⁴⁴ Ibid., p. 400.

okupacijos ir primestos santvarkos svetimumas leidžia supaprastinti prisitaikymo fenomeną viską suvedant į tarnavimo svetimai valstybei – kolaboravimo akcentavimą¹⁴⁵. Iš tiesų galima jai pritarti, kad tiriant prisitaikymą sovietmečiu okupacijos faktas nėra svarbus, kaip ir juridinis sovietinės okupacijos ir jos sukurtos tikrovės neteisėtumas. Prisitaikoma buvo prie realybės, o ir prisitaikymas prie režimo reikalavimų neigiamai dažnai vertintas ne dėl okupacijos fakto, o dėl režimo pobūdžio nepriimtimumo. Pačios prisitaikymo praktikos buvo panašios visoje SSRS, nors ir būta regioninių skirtumų. Todėl šiame darbe konstruojamą prisitaikymo modelį įmanoma taikyti ne tik Lietuvai, bet ir visai Sovietų sąjungai.

Politiškumo akcentavimas tiriant pasipriešinimą iškelia ir praktinių problemų. Nelabai aišku, kokia veikla sovietmečiu laikytina politine: režimas politizavo bemaž visas gyvenimo sritis, todėl politikos ir ideologijos buvo sunku išvengti. Kita vertus, visuomenės, ypač jos aktyviosios dalies – inteligentijos ir kultūrinio elito – politizacija, besireiškusi tiek politinių anekdotų pasakojimu, tiek užsienio radijo stočių klausymu ar poteksčių paieška, taip pat buvo didelė. Tokiose sąlygose politiškumo ribos išsitrynė, todėl neaišku, kokį elgesį priskirti prie rezistencijos – prisitaikymo – kolaboravimo ašies, o kokio – ne. K. Girnius priskyrimo jai kriterijų nenurodo. Kita problema – politiškumo akcentavimas automatiškai atmeta neutralaus elgesio galimybę. Tačiau nepaisant didžiulės politizacijos iš tiesų sovietmečiu visuomenė buvo nušalinta nuo politinės veiklos, dėl ko vyko ir žmonių apolitizacijos procesas, kėlęs „politinės rezignacijos, apolitiškumo, socialinio autizmo efektą“¹⁴⁶ bei didinęs neutraliai besilaikiusiųjų kiekį, taip pat ir tarp kultūrinio elito narių.

Naudojant platesnį prisitaikymo supratimą, svarbus tik pats procesas, o ne jo objektas, kai normatyvinio – politinio prisitaikymo supratimo reiškėjams svarbus tik prisitaikymas prie režimo. Šiame darbe konstruojant prisitaikymo teorinį modelį svarbiausi taip pat lieka asmens ir režimo santykiai. Tai neišvengiama, ypač kalbant apie kultūrinį elitą, vien jau dėl to, kad visuomeninis gyvenimas buvo ne tik kontroliuojamas, bet nemaža dalimi ir organizuojamas paties režimo. Todėl režimo įtaka žmogaus elgesiui, ypač viešumoje, buvo daug didesnė nei daugelyje kitų politinių sistemų. Dėl šios priežasties asmens laikysenos skalės šiame darbe konstruotos būtent pagal žmogaus santykį su režimu, panašiai, kaip ir K. Girniaus klasifikacijoje.

Visam sovietmečiui tinkančiame prisitaikymo teoriniame modelyje būtina atsižvelgti ne tik į individo ir režimo santykius, bet ir į individo bei jo socialinės aplinkos, o per ją – ir visuomenės, santykius. Analizuojant

¹⁴⁵ *Putinaitė N.* Nenutrūkusi styga..., p. 11-12.

¹⁴⁶ *Štromas A.* Laisvės horizontai..., p. 218-225.

prisitaikymą, itin svarbi ir pirminių grupių, kurių nariai pažįsta vienas kitą ir yra susiję asmeninio lojalumo ryšiais, todėl gali labai efektyviai ir subtiliai kontroliuoti savo narių elgesį¹⁴⁷, veikimo analizė. Neformalios (draugų, bendraminčių) kultūrinio elito grupės buvo tarsi atsvara formalioms institucinėms grupėms – kolektyvams, kuriuos režimas naudodavo kaip spaudimo individams įrankius. Tiesa, pastebėtina, kad ir formalūs kolektyvai bandyti naudoti ginantis nuo režimo spaudimo. Toks kolektyvo supratimas ryškus tuometinio Istorijos instituto direktoriaus Povilo Pakarklio kalbos bendradarbiams 1947 m. apmatuose: „Savo lizdo neteršti. Stengtis In-tą ginti: jei puolamas In-tas, tai visiems blogiau. Neturi būti reiškiamas noro iškilti juodinant In-tą; juodinant kokį In-to poskyrį, sąmoningai puolant direktorių ir bendradarbi, turint karjerinius sumetimus, turint poskyrio interesus.“¹⁴⁸ Ypatingas lojalumas įstaigai akivaizdžiai nukreiptas režimo spaudimo atlaikymui. Kartu tokių siekių įgyvendinimas kolektyvą paverstų labai panašiu į pirminę grupę.

Draugų grupėse intelektualai išreikšdavo atviresnę nuomonę politiniais ir tautiniais klausimais, jose formuotos nuostatos, kurias buvo bandoma įgyvendinti viešumoje, jose funkcionavusios vertybės ir nuostatos dažnai lėmė žmogaus požiūrį į santykius su režimu, o tuo pačiu – ir veikė prisitaikymo prie režimo pobūdį bei laipsnį, kartais skatindamos prisitaikyti, o kartais – trukdydamos tam.

Toks „dvišalis“ požiūris į prisitaikymą leidžia žiūrėti į jį kompleksiskai. Vietoje priešpriešos individas (ar jų grupė) – režimas formuojasi sudėtingesnis ir tiksliau tikrovę atspindintis santykių kompleksas tarp individo, jo tiesioginės aplinkos (grupės) ir režimo.

Nagrinėjant prisitaikymą, itin naudingas sociologijoje dažnai išryškinamas prisitaikymo dualizmas atskiriant *vidinį prisitaikymą* (anglų k. *conformity*) ir *išorinį prisitaikymą* (anglų k. *compliance*), kuriuos sukelia skirtingų socialinių įtakų procesai¹⁴⁹. *Informacinės įtakos* metu grupės narių įsitikinimai ir elgesio normos, standartai supanašėja ar yra perimami tiek viešumoje, tiek privačiame gyvenime. Į šį *vidinį prisitaikymą* įeina normų supanašėjimo procesas bei tarpusavio spaudimas, siekiant tas normas išlaikyti¹⁵⁰. Informacinė įtaka lemia, kad grupė sukuria socialiai įteisintus suvokiamos realybės apibrėžimus ir taip apibrėžia realybę savo nariams, todėl šis prisitaikymas nėra daromas nenoromis, o vyksta tarsi natūraliai, kaip normalios kasdienybės dalis, individams to dažnai nereflektuojant. Ypač

¹⁴⁷ Berger P. L. Sociologija: Humanistinis požiūris. Kaunas: Litterae universitatis, 1995, p. 74.

¹⁴⁸ Cituota iš: Švedas A. Sovietinė lietuvių istoriografija..., p. 80, 335 nuoroda.

¹⁴⁹ Deutch M., Gerard H. B. A study of normative and informational social influences upon individual judgment // The Journal of Abnormal and Social Psychology. 1955, Vol. 51, No. 3, p. 629-636.

¹⁵⁰ Ridgeway C. Compliance and Conformity..., p. 400.

galinga informacinė įtaka yra socialinių tikėjimų, nuomonių ir situacijų srityse, kurių tikrovė yra nevienareikšmiška, todėl ir labiau socialiai konstruojama.

Išoriniu prisitaikymu vadinamas toks grupinio elgesio ar vertybių perėmimas, kurį sukelia *normatyvinė įtaka* ir kuriuo individas pritaria daugumai ir elgiasi pagal jos normas ir reikalavimus siekdamas atlygio, teigiamos aplinkinių reakcijos ar norėdamas išvengti nemalonumų, aplinkinių nepritarimo bei bausmės¹⁵¹. Norėdamas prisitaikyti individas dažnai turi paminti savo elgesio standartus, o grupės vertybių jis neperima, siekia tik socialinio prisitaikymo efekto¹⁵². Šis terminas dažniausiai taikomas viešam, o ne privačiam prisitaikymui, kai grupės standartais sekama, bet asmeniškai jais netikima arba net ir nepritariama. Todėl išorinis prisitaikymas dažnai kyla siekiant prisitaikyti prie galią turinčiųjų, ypač valdžios, pageidavimų ar reikalavimų, nors jį gali sukelti ir aplinkinių, pirminės grupės spaudimas¹⁵³.

Kalbant apie sovietmečio prisitaikymą dažniausiai turimas omenyje būtent išorinis prisitaikymas prie režimo. Režimo siekis buvo paversti prisitaikymą nereflektuotu, vidiniu. Sovietmečiu veikė abu prisitaikymo tipai, tik vienas buvo stipresnis vienoje srityse, kitas – kitose.

Kaip jie veikė kultūrinio elito nario santykiuose su režimu ir su savo grupe galima patikrinti analizuojant C. Ridgeway išvardintus prisitaikymą stiprinančius faktorius¹⁵⁴. Anot jos, užduoties sudėtingumas, kai sunku pasakyti, kas yra teisinga, stiprina informacinę įtaką. Santykių su režimu atžvilgiu sudėtingumas akivaizdus: klausimas, ar reikėjo stoti į kompartiją gelbstint instituciją nuo padidinto režimo dėmesio, sunkiai atsakomas iki šiol. Net itin kritiškai nusiteikęs inteligentijos prisitaikėliškumo atžvilgiu K. Girnius teigia, kad „nuoseklus ideologizuotų sričių vengimas bei kategoriškas smulkiausių kompromisų atsisakymas būtų buvę kontraproduktyvūs mokslui ir tautos valstybiniam sąmoningumui“¹⁵⁵.

Pažymėtina, jog tokiais sudėtingų uždavinių atvejais žmonių kritinė situacijos analizė nesunkiai paveikiama informacinės įtakos, todėl pasikliaujama būtent kitų savo pirminės grupės narių nuomone¹⁵⁶. Tai gi, šiuo atveju prisitaikymo prie režimo laipsnį stipriai įtakojo grupių nuostatos. Taip pat buvo partizaninio pasipriešinimo atveju, kai žmonių pasirinkimą priešintis ar ne nemaža dalimi lemdavo jų grupės (kaimo) nuostata¹⁵⁷. Stalininiais ir

¹⁵¹ Kelman H. C. Compliance, Identification, and Internalization: Three Processes of Attitude Change // The Journal of Conflict Resolution. 1958, Vol. 2, No. 1, p. 53.

¹⁵² Ridgeway C. Compliance and Conformity..., p. 404.

¹⁵³ Ibid., p. 400.

¹⁵⁴ Ibid., p. 402-403.

¹⁵⁵ Girnius K. Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas..., p. 272.

¹⁵⁶ Ridgeway C. Compliance and Conformity..., p. 402.

¹⁵⁷ Detaliai kaimo gyventojų grupių nuostatas priešintis ar ne įtako jusios aplinkybės, iš kurių svarbiausia – socialinė grupės sudėtis, aptartos: Petersen R. Resistance and Rebellion..., p. 8.

vėlesniais laikais formuotas kultūrinis elitas buvo daugiausia iš žemiausių socialinių sluoksnių: „mes dauguma, dabar viešai ką nors darančių, buvome mažžemių vaikai, ir už mūsų daugiau nieko nebuvo – tik dar labiau išblyškę kampininkų ir kumetynų vaikai“¹⁵⁸, teigia Marcelijus Martinaitis (g. 1936). Tokia situacija skatino dėkingumą režimui už galimybę kilti socialiniais laiptais, kurios kitomis aplinkybėmis jie nebūtų turėję. Dėl skirtingos socialinės kilmės, išsilavinimo ryšiai tarp kartų kultūrinio elito grupėse nebuvo itin glaudūs, nors jų trūkumą iš dalies atstodavo didžiulis vyresniųjų autoritetas. Prieškario inteligentija apskritai turėjo didelį autoritetą. Kaip teigė T. Venclova, traukė jų kitoniškumas¹⁵⁹. Iš tarpukario kultūrinio elito išliko aukštesnes pozicijas išlaikė tie, kurie buvo linkę labiau prisitaikyti, kas irgi prisidėjo prie palankios prisitaikymui bendros atmosferos. Tad nieko keista, kad kultūrinio elito grupių, kurių nariai buvo kilę iš žemiausių socialinių sluoksnių atstovų ar buvo linkę prisitaikyti tarpukario kultūrinio elito nariai, prisitaikymo prie režimo laipsnis buvo nemažas.

Uždavinių sudėtingumo faktorius įtakoją ir grupių svarbą bei pobūdį – situacijos neaiškumo nulemtas rėmimasis grupe stiprina ją bei prisitaikymą prie jos. Tiesioginis ir grubus režimo spaudimas prisitaikyti verčiančią įtaką vertė normatyvine, priimtas sprendimas buvo suvokiamas kaip nenatūralus ir primestas, todėl prisitaikymas tokiu atveju buvo ne vidinis, o išorinis, ir netgi įsitraukimas į sistemą – priešiškas režimui. O štai grupių indėlis prisitaikant prie režimo visiškai atitinka informacinės įtakos apibrėžimą. Todėl grupės pasiūlyti prisitaikymo pateisinimo būdai buvo priimti kaip natūralūs ir savaime suprantami patį prisitaikymą prie sistemos ir toliau suvokiant kaip priverstinį dalyką. Kartu toks prisitaikymas nesukeldavo neteisėtumo jausmo ir noro priešintis. Taip režimo reikalavimai įteisinti netiesiogiai, per grupėse susiformavusias elgesio strategijas.

Kitas prisitaikymą skatinantis faktorius – reliatyvi klausimo svarba asmeniui mažina jo atvirumą informacinei ir normatyvinei įtakai. Šis faktorius vienintelis silpnino kultūrinio elito prisitaikymą prie režimo. Jei pasibaigus partizaninėms kovoms daugumai žmonių režimo teisėtumo ir išvis politikos klausimai tapo asmeniškai ne itin reikšmingi, tai kultūriniam elitui jie ir toliau liko svarbūs. Taip Vienuolis net svetimo žmogaus akivaizdoje bėgo klausytis „Amerikos balso“ laidos, tiesa, po XX SSKP suvažiavimo¹⁶⁰.

Šiam prisitaikymą apsunkinančiam dalykui apeiti būtent grupiniame lygmenyje buvo sukurtas prisitaikymo prie režimo palengvinimo bei pateisinimo mechanizmai. Jie leido išlaikyti savigarbą, laikant savo

¹⁵⁸ *Martinaitis M.* Prilenktas prie savo..., p. 55.

¹⁵⁹ Pokalbis su Tomu Venclova (Vilnius, 2006 m. liepos 8 d.).

¹⁶⁰ Pokalbis su Vytautu Kubiliumi (Vilnius, 2003 m. spalio 28 d.).

prisitaikymą pasipriešinimu ir kartu reikalavo mažesnių sąnaudų, nei pasipriešinimas. Jei santykiuose su režimu akivaizdžiai dominavo normatyvinė įtaka – represijų vengimas ir vienokios ar kitokios naudos siekis, tai grupės santykiuose vyravo informacinė įtaka, nes prisitaikymo pateisinimo mechanizmai laikyti natūraliais, o jų siūlyti pateisinimai – įtikinamais.

Dar vienas faktorius, stiprinęs normatyvinę įtaką, buvo būtinybė į reikalavimus atsakyti viešai, o ne privačiai. Ji akivaizdžiai stiprino prisitaikymą prie režimo, aktyviai naudojusio bausmių ir apdovanojimų svertus. Šis faktorius buvo itin svarbus kultūrinio elito prisitaikymui, kadangi viešuma jo nariams buvo daugiau ar mažiau neišvengiama, jie turėjo dažniau demonstruoti lojalumą režimui, nei daugumos kitų sluoksnių atstovai. Gali atrodyti, kad būtinybės veikti viešumoje faktorius nesvarbus intelektualo santykiuose su grupe. Tačiau vidinis jos gyvenimas lygintinas su viešuma – juk poelgiai ir nuomonės jos viduje tapdavo žinomi visiems grupės nariams, jų atžvilgiu būdavo vieši, todėl jie galėjo būti nulemti išorinio prisitaikymo, nesutapti su tikrosiomis asmens nuostatomis.

Kitas faktorius, didinantis vienu grupės narių informacinę įtaką kitiems yra jų socialinio statuso panašumas. Kultūrinio elito grupės dažnai buvo lygių socialinio statuso narių grupės. Šiuo požiūriu grupės galimybės priversti paklusti buvo didesnės nei režimo jau vien todėl, kad grupės narių panašumas didino tarpusavio simpatijas, o tai suteikė galios apdovanoti ar bausti vieniems kitus¹⁶¹. Jei vyresnieji intelektualai artimiau bendraudavo su jaunesniais kolegomis, autoritetas ir statusų skirtumai jų įtaką dažnai versdavo informacine.

Autoritetingų kultūrinio elito narių konformizmas lengvino prisitaikymą. Aukštą statusą turinčiam asmeniui leidžiama daugiau, nei eiliniam inteligentui, jei tik jo elgesys neprieštarauja pagrindinėms grupės vertybėms¹⁶², todėl ir tokio asmens prisitaikėliškumas vertintas atlaidžiau. Dar daugiau, tokių žmonių elgesys kūrė normas, kurias perimdavo kiti, jaunesni ir mažiau autoritetingi visuomeninės erdvės nariai. Putino elgesys ir nuostatos įtakėjo beveik visą literatūrinį elitą, studijavusį stalininiu laikotarpiu ir vėliau. V. Kubilius po rašytojo mirties dienoraštyje įrašė: „Tai buvo didysis ir vienintelis žmogiškumo kriterijus šioje sunkioje epochoje. Pagal jį matavai savo veiksmus [...]“¹⁶³. Šio intelektualo autoritetas ir pavyzdys skatino ir kitus kultūrinio elito narius prisitaikyti vardan kultūros, institucinės opozicijos galimybės, parodė, kad toks prisitaikymas gali būti vaisingas.

¹⁶¹ Ridgeway C. Compliance and Conformity..., p. 403.

¹⁶² Ridgeway C. L. Nonconformity, Competence, and Influence in Groups: A Test of Two Theories // American Sociological Review. 1981, Vol. 46, No. 3, p. 342-343.

¹⁶³ Vytautas Kubilius, *Dienoraščiai 1945-1977...*, p. 330 (1967 m. liepos 7 d. įrašas).

Kultūrinio elito grupių narių socialinio statuso ir požiūrių panašumą rodo ir dažnai minimas įstojimas į kompartiją kaip bendravimo susilpnėjimo priežastis. Iš partinio pusės buvusios aplinkos nenorą bendrauti po jo įstojimo į komjaunimą ir į partiją prisiminė Romualdas Grigas¹⁶⁴. Vadinasi, bendraujama buvo su panašių nuostatų žmonėmis. Tapusieji partijos nariais, bent jau postalininio inteligentų traukimo į partiją laikais, gana greitai pakildavo ir socialinio statuso laiptais, kas neabejotinai taip pat prisidėdavo prie nutolimo nuo likusių nepartiniais. Su režimo pareigūnais kultūrinio elito socialinio ir požiūrių panašumo būta tik sovietinės okupacijos pradžioje. Šis panašumas, beje, galėtų būti viena iš tuometinio tam tikros kultūrinio elito dalies aktyvesnio įsitraukimo į režimo politiką priežasčių.

Dar vienas faktorius, stiprinantis normatyvinę grupės narių tarpusavio įtaką yra didelė jų tarpusavio priklausomybė. Lietuvos kultūrinio elito negausumas darė jo narius itin priklausomais tarpusavyje. Tačiau šis faktorius ne ką mažiau svarbus ir santykiuose su režimu: beveik visiška socioekonominė priklausomybė nuo jo lėmė itin didelę šio normatyvinę įtaką.

Svarbus faktorius yra grupės patrauklumas – tuomet jos nariai įgyja daugiau galios normatyviškai įtakoti jos nariu norintį būti asmenį. Lygiai taip pat veikia ir grupės darnumas bei tvirtumas – žmogaus išipareigojimais grupei suteikia jai daugiau galios ir sustiprina spaudimą prisitaikyti. Kultūrinio elito grupės buvo labai patrauklios, nes jų narių statusas buvo itin aukštas, o tapimas jos nariu reiškė ir pripažinimą, neoficialaus socialinio statuso kilimą. Kaip pavyzdį galima nurodyti „profesorių staliuko“ grupę „Neringos“ kavinėje. Net pasėdėjimas prie jo laikytas garbe, o suartėjimas su grupe buvo labai sudėtingas, retas naujokas joje išlikdavo¹⁶⁵. Tokia didelė intelektualų grupės trauka paaiškina ir S. Rapoporto „Vilniaus snobuose“ aptartą didžiulę grupės įtaką ne tik savo nariams, bet ir šalia jos buvusiems bei nariais norėjusiems tapti žmonėms.

Negalima neigti ir režimo patrauklumo. Jis rėmėsi daugiausia kultūrinio elito socioekonominė priklausomybe – režimo galimybėmis apdovanoti „tinkamai“ besielgusius asmenis materialinėmis gėrybėmis bei aukštų pareigų suteikiamu – socialiniu prestižu, kaip ir galimybėmis nubausti tai atimant. Taip G. Iešmanto bendradarbė atsisakymą perspausdinti antisovietines jo eiles motyvavo būtent tokiais motyvais: „noriu ramiai gyventi, laukiu pažadėto naujo buto, reikia auginti mažus vaikus“¹⁶⁶. Tiesa, Stalino ir N. Chruščiovo valdymo metais režimo patrauklumą stiprino ir egzistavęs didesnis, nei vėliau, tikėjimas sovietine ideologija, galimybe pataisyti sistemos trūkumus. Stalininiu

¹⁶⁴ Pokalbis su R. Grigu.

¹⁶⁵ Mačionis Z. Profesorius Kazys Daukšas. Vilnius: Pradai, 2000, p. 486.

¹⁶⁶ L. Marcinkevičienės apklausos protokolas (1980 m. rugpjūčio 13 d.)// LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47756/3, t. 4, l. 160.

laikotarpiu jį atsivėrė visuomenės pasipriešinimo keltas spaudimas neprisitaikyti. Jam nusilpus, tikėjimas ideologija prisidėjo prie prisitaikymo lygio kilimo, tačiau ilgainiui menko pats tikėjimas ideologija.

Prisitaikymo procese itin svarbus grupės daugumos vieningumas. Vienas „nukrypėlis“ parodo kitiems grupės nariams, kad galima nesutikti, taip suteikdamas socialinę paramą nesutikimui. Tokiu atveju nesvarbus net jo nuomonės turinys – esminis yra pats nesutikimo su dauguma faktas¹⁶⁷. Kultūrinio elito grupės buvo neformalios ir formavosi pagal asmenines draugystes ir simpatijas. I. Kostkevičiūtė pabrėžė, kad „mūsų būstas [6 deš. pab.] daros *bendraminčių* telkiniu“¹⁶⁸. Bijant režimo represijų atvirai buvo galima kalbėtis tik su artimais žmonėmis, bendraminčiais, ką pabrėžia beveik visi sovietmetį prisimenantieji. Tai reiškia, kad tokios grupės buvo sudarytos daugiausia iš vienminčių. Kartu tai rodo ir jų vieningumą. Šios grupės buvo vienintelės užuovėjos, kuriose buvo galima tikėtis paramos ir palaikymo. Jo nebuvo galima laukti iš bendradarbių: „paprastai pakakdavo vienintelės užuominos [„iš aukščiau“], jog kažkas negerai ir visi imdavo smerkti „nusidėjusį“ kolegą“¹⁶⁹.

Režimas panašų vieningumą kūrė, reikalaudamas nuolatinių pritarimų viešumoje „partijos ir vyriausybės“ vykdytai politikai, tačiau realaus vieningumo savo atžvilgiu negalėjo pasiekti net ir nemenko kultūrinio elito įbauginimo sąlygomis. Kartais net ir viešuose tekstuose pasirodydavo užmaskuotas nepritarimas ar režimo politikos kritika. R. Ozolas dienoraštyje taip apibūdino Petro Vasinausko straipsnį „Kaimas mano mielas“, išspausdintą „Pergalėje“ 1971 m.: „čia beveik prie ribos privedama mintis, kad kolektyvizacija buvo pati didžiausia klaida [...]. Klaida, jei ne nusikaltimas. Bet apie nusikaltimą dar nė užuominom negalima šnekėt, taigi – tai klaida“¹⁷⁰.

Kaip parodo prisitaikymą stiprinančių faktorių analizė, individo santykiuose su režimu dominavo normatyvinė įtaka, lėmusi išorinį prisitaikymą. Individo santykiuose su grupe esama abiejų įtakų, lėmusių sudėtingesnius, ne tokius vienareikšmiškus santykius. „Būtent šio [artimųjų, draugų] rato sąlygoti socialiniai saitai paprastai žmogui reikšmingiausi.“¹⁷¹ Informacinės įtakos juose daugiau nei santykiuose su režimu, tačiau santykiui su grupe būdinga ir didelė dozė normatyvinės įtakos. Susidarius tinkamoms sąlygoms, pastaroji įtaka galėjo lemti išorinį prisitaikymą ir prie grupės, bent

¹⁶⁷ Ridgeway C. Compliance and Conformity..., p. 403.

¹⁶⁸ Kostkevičiūtė I. Apie Kazi Borutą ir Putiną. Iš dienoraščio puslapių // *Borutaitė - Makariūnienė E.* (sud.) Susitikimai su Kaziu Boruta: Atsiminimai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 218.

¹⁶⁹ Švedas A. Sovietinė lietuvių istoriografija... A. Švedo interviu su Mečislovu Juču 2005 m. spalio 14 d., pateiktas disertacijos prieduose.

¹⁷⁰ Ozolas R. Atgimimo ištakose..., p. 113.

¹⁷¹ Berger P. Sociologija..., p. 79.

jau kai kuriais klausimais. Ypač didelė tikimybė išoriniam prisitaikymui prie grupės atsirasti buvo kuomet grupės nuomonė buvo vienareikšmiška ir spaudimas savo nariams – didelis, o tuo pat metu egzistavo ir didelis režimo spaudimas elgtis kitaip, nei reikalavo grupės nuomonė. Tokie buvo intelektualams svarbūs prisitaikymo ir tautiškumo klausimai.

Iš šios analizės taip pat galima spręsti, jog giluminiai prisitaikymo prie režimo mechanizmai, lėmę prisitaikymo pobūdį, formavosi ir veikė būtent šiame, grupiniame lygmenyje. Režimas suvokė grupių nuomonės svarbą ir kartais siekdavo paveikti visuomenę būtent per neformalius, grupinius kanalus. Dalia Grinkevičiūtė prisiminė, kaip „vienas po kito, kaip iš po žemės, atsirasdavo įvairaus pobūdžio gandai ir prasimanymai, kurių tikslas buvo diskredituoti mane, atimti reputaciją, morališkai žlugdyti, stumti į neviltį ir izoliuoti nuo visuomenės.“ Tai daryta leidžiant gandus per žmones – „taškus ruporus“¹⁷². Režimo veikimas per žmogaus aplinką taip pat skatina analizuojant prisitaikymą daugiau dėmesio skirti ne tik individo – režimo, bet ir individo – grupės santykių lygmeniui.

Tuo labiau, kad kultūrinio elito grupinės vertybės ne tik nesutapo, bet kai kuriais atvejais buvo priešingos ar net priešiškos sovietinėms vertybėms. Tiesa, dera paminėti, jog dalis oficialiai diegtų vertybių buvo perimam to nesuvokiant, kartu su informacine įtaka: „daugelis socialistinio gyvenimo esminių vertybių, idealų ir realių (tokios kaip lygybė, bendruomenė, nesavanaudiškumas, altruizmas, draugystė, etiški santykiai, saugumas, švietimas, darbas, kūrybingumas ir rūpestis ateitimi) buvo tikrai svarbūs [žmonėms] nepaisant to, kad kasdieninės praktikos daugelį jų neišvengiamai pažeidė, perinterpretavo ar atmetė kai kurias normas ir taisykles, pateiktas oficialiosios ideologijos“¹⁷³. Tačiau didžioji dalis A. Yurchako suminėtu vertybių – bendražmogiškos, tik pasisavintos sovietinės ideologijos. Visuomenėje ir oficialiojoje ideologijoje labiausiai skyrėsi politinės, tautinės vertybės.

Kultūrinio elito narys atsidurdavo įtampoje tarp režimo diegtų ir joms alternatyvių savo grupės vertybių. Tiesa, egzistavo viena išimtis – buvo žmonių, tikėjusių sovietine ideologija, perėmusių sovietines vertybes. Jiems sovietinė ideologizacija veikė kaip informacinė įtaka, įdiegianti sovietines vertybes. Tokia informacinė įtaka veikė kaip dar vienas iš prisitaikymą skatinusių mechanizmų. Net tokio tikinčiojo tikėjimui išblėsus jo elgesys stipriai nesikeisdavo.

Prisitaikant labai svarbus elementas – žmogaus elgesio modelio susiformavimas ir nusistovėjimas. Nusistovėjusį elgesį pakeisti labai sunku dėl

¹⁷² Grinkevičiūtė D. Lietuviai prie Laptevų..., p. 235.

¹⁷³ Yurchak A. Everything was forever..., p. 8.

įpročio jėgos, todėl net ir ideologines iliuzijas praradę žmonės elgėsi panašiai, kaip ir tikėdami ideologija. Teigiama, kad K. Korsakas ilgainiui pradėjo skeptiškai žiūrėti į režimą¹⁷⁴, tačiau jo veikloje tai neatsispindėjo. Tiesa, ideologija tikėjęs G. Iešmantas nusivylimo paskatintas pradėjo rašyti į savilaidą. Tačiau ir tai įvyko ne iš karto, o po suėmimo dėl politiškai pavojingos poezijos kūrimo¹⁷⁵. Netekus turėto darbo ir socialinio statuso, tapus nepatikimu režimo akyse pakeisti elgesio modelį ir peržengti sulaikymo nuo pasipriešinimo barjerus¹⁷⁶ buvo gerokai lengviau nei žmogui, turinčiam aukštą socialinį statusą.

Režimo spaudimas sukeldavo individo, visuomenės ir jos grupių atsaką į jį. Prisitaikymo lygmuo ir buvo jų sąveikos rezultatas. Visuomenės ir jos grupių spaudimas kūrė prisitaikymo sulaikymo mechanizmus – barjerus, sulaikiusius žmones nuo konformistinių veiksmų. Tai neigiami tam tikro elgesio vertinimai ir dėl jų kylantys veiksmai. Albertas Žilinskas prisimena, kaip 6 deš. pradžioje studentai slėpdavo nuo namiškių, ypač gyvenusių kaime, savo narystę komjaunime bijodami pasmerkimo¹⁷⁷ – tai liudija gana stiprų šių mechanizmų veikimą tuometiniame Lietuvos kaime. Bet kartu su režimo politika elgesio vertinimai grupėse galėjo kurti ir skatinančius prisitaikyti mechanizmus. Patys sulaikymo mechanizmai taip pat keitėsi priklausomai nuo politinės ir socialinės aplinkos. Jų stiprumas liudija egzistavus nepriklausomą nuo režimo visuomenės nuomonę ir veikimą.

Lietuvos kultūrinio elito elgesio sovietmečiu neįmanoma paaiškinti, pritaikant kitoms sąlygoms kurto prisitaikymo modelio, nes vidutinio ir aukščiausio socialinio lygmens individų prisitaikymo struktūros įvairiose organizacijose skiriasi labiau nei žemesnę socialinę padėtį užimančių¹⁷⁸. Konstruojant prisitaikymo, opozicijos ir pasipriešinimo skales (pateiktos schemoje nr. 1, p. 75) siekta, kad jos atspindėtų svarbiausių Lietuvos sovietinėje tikrovėje egzistavusių kultūrinio elito elgesio modelių įvairovę. Jomis apibendrinti empiriniai duomenys iš įvairių šaltinių apie kultūrinio elito elgsenas ir visuomenėje egzistavusius sulaikymo mechanizmus. Į šias skales telpa didžioji kultūrinio elito narių elgesio sovietmečiu apraiškų. Aišku, jos neatspindi visų elgesio niuansų – kiekvienos iš skalių padalos viduje įvairių elgesį galima skirstyti į mažiau ir daugiau prisitaikiusius, opozicinius ar besipriešinusius. Skalių padalos atskirtos empiriškai nustatytais sulaikymo mechanizmais – svarbiausiais barjeriais, kurių peržengimas keitė tiek aplinkinių vertinimus, tiek santykius su režimu. Šias skales galima taikyti ne tik

¹⁷⁴ Pokalbis su Vytautu Kubiliumi (2003 m. spalio 28 d.).

¹⁷⁵ Pokalbis su Gintautu Iešmantu (2001 03 29).

¹⁷⁶ *Sulaikymo mechanizmų* terminas iš: *Petersen. Resistance and Rebellion...*, p. 13.

¹⁷⁷ Pokalbis su A. Žilinsku 2007.

¹⁷⁸ *Etzioni A. A Comparative Analysis...*, p. 16.

kultūriniam elitui, bet ir visiems Lietuvos gyventojams. Nagrinėjant kitų socialinių grupių veiklą akcentai būtų kiek kitokie, nors esminiai elgsenų bruožai nesikeistų. Itin smulkus prisitaikymo skaldymas ypač svarbus tiriant kultūrinio elito elgsenas, nes geriausiai atspindi įvairialypę jo veiklą ir įvairiopus santykius su galia turinčiaisiais.

Konstruojant prisitaikymo skalę¹⁷⁹ didžiausias dėmesys teiktas asmens santykiui su režimo kontroliuojama viešąja erdve – tai svarbu būtent kultūrinio elito veiklai. Dar vienas svarbus kriterijus –pasirinkimo galimybės egzistavimas. Asmuo priskirtinas konkrečiam prisitaikymo lygmeniui domėn imant tik jo elgesį, daugiausia viešumoje, nepaisant jį grindusių priežasčių, motyvų ar vertinimų. Todėl ir elgesys, vėlyvuju sovietmečiu laikytas nesvarbiu, kaip ritualiniai duoklės atidavimai viešumoje, įtrauktas tarp priskyrimo prisitaikymo skalei kriterijų. Prisitaikymo prie grupės kriterijus į šią skalę neįtrauktas, nes jis nėra tiesiogiai susijęs su prisitaikymo prie režimo lygmeniu – grupėje paplitusių normų pobūdis galėjo lemti tiek jos narių didesnę, tiek ir mažesnę prisitaikymo prie režimo lygmenį. Prisitaikymas prie grupės analizuojamas tiek, kiek tai naudinga prisitaikymo prie režimo tyrimui. Individo ir grupės santykių sovietmečiu analizei reikėtų atskiro tyrimo.

Taip pat konstruojant prisitaikymo skalę svarbus istoriškumo principas, nes „panašūs veiksmai įvairiu laiku turi nevienodą reikšmę“¹⁸⁰. Todėl toks pat elgesys priskirtinas skirtingam prisitaikymo lygmeniui įvairiu laikotarpiu dėl pasikeitusio konteksto – pakitusių režimo reikalavimų ir visuomenės atsako į juos. Bėgant laikui konformizmo, bendradarbiavimo su režimu kaip blogio supratimas visuomenėje blėso greičiau, nei priešiškus sovietiniam režimui. Taip stojimas į kompartiją jei ir smerktas, tai ne kaip išdavystė, o kaip karjerizmas. Iš oficialių viešų ideologinių ir politinių akcijų bei savo dalyvavimo jose dažniausiai tik šaipytasi – patys akcijų dalyviai kartais šaipydavosi iš savo ideologizuotų kalbų¹⁸¹. Tai parodo bendro visuomenės konformizmo lygio kilimą.

Elgesio priskyrimas kuriam nors prisitaikymo lygmeniui yra sudėtingas, nes išlieka veiksmų interpretacijos problema. Dažnai teigiama, kad ideologinės duoklės – neesminiai dalykai, neturėję jokios reikšmės. „Padarysiu, ką reikia, bet parašysiu, ką noriu“¹⁸² – toks buvo daugelio kūrėjų šūkis. Svarbiausia atrodė tai, kad ideologinės duoklės leido paskelbti mažiau konformistini, labiau tautinį ar netiesiogiai prieš režimą nukreiptą turinį. Alfonsas Andriuškevičius

¹⁷⁹ Pirminis jos variantas skelbtas: *Klumbys V.* Dar kartą apie kolaboravimą (ir konformizmą), arba Koks gi skirtumas tarp Nijolės Sadūnaitės ir Antano Sniečkaus // Kultūros barai. 2004, Nr. 2, p. , p. 21-25.

¹⁸⁰ *Girmius K.* Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas..., p. 269.

¹⁸¹ Pokalbis su R. B. Mikšiu.

¹⁸² *Sluckaitė – Jurašienė A.* Egziliantės užrašai..., p. 289.

dailininkus, pažeidinėjusius ideologinius socrealizmo tabu, bet atidavusius duokles ideologiškai priimtinu siužetu, vadina seminonkonformistais¹⁸³. Nors tokio pusinio elgesio iš tiesų būta, tačiau įrodyti tikrųjų intencijų neįmanoma, todėl jų nepaisyta įtraukiant elgesį į prisitaikymo skalę.

Akivaizdūs sovietinio režimo stalininio ir postalininio laikotarpių skirtumai taip pat kelia problemų. Stalininio laikotarpio politinė galia akivaizdžiai yra prievartinė, todėl ir prisitaikymo tipas buvo prievartinis¹⁸⁴. Iš esmės prisitaikymas tuomet reiškė tiesiog prievartos lemtą bendradarbiavimą su režimu, paklusimą jam. Kultūrinio elito nariui pasirinkimas buvo nedidelis: vienaip ar kitaip paklusti vykdant režimo nurodymus, tapti aktyviu režimo statytiniu arba priešintis atmetant režimą ir koegzistavimo su juo galimybę. Tiesa, nenorėję vykdyti režimo užsakymų užėmė „tylenių“ poziciją¹⁸⁵. Juozas Grušas sugebėjo ištylėti 1945–1955 metais – per tą laikotarpį jo draminių kūrinių ir pasisakymų dramos klausimais bibliografijoje užfiksuoti tik du straipsniai apie teatrą 1945 ir 1954 m., vienas dramos „Tėvas ir sūnus“ pastatymas 1945 m. ir vienas dramų knygos vertimas 1948 m.¹⁸⁶ Tačiau toks tylėjimas Stalino laikais buvo suprantamas kaip priešiškus sovietiniam režimui, dažnai būdavo represijų priežastimi. Ir pats J. Grušas manė, kad jį nuo represijų išgelbėjo tik Stalino mirtis. Jis pasakojo buvęs metams pašalintas iš Rašytojų sąjungos su sąlyga: „Jeigu per tuos metus nepradėsi rašyt, būsi pašalintas [galutinai] ir perduotas saugumui“¹⁸⁷.

Postalininiu laikotarpiu prisitaikymo pobūdis keitėsi, režimas irgi taikėsi prie visuomenės, todėl prisitaikymas jau suprastinas ir kaip „interesų derinimas darant abipuses nuolaidas“¹⁸⁸. Tai reiškia, kad atsirado ir įvairesnių kultūrinio elito narių elgesio modelių galimybių. Tačiau neaiškus lieka tuometinio galios tipo klausimas: ar ir tuomet vyravo prievartinė galia, tik kiek sušvelnėjusi, ar galia tapo atlygio arba normatyvine. Galios tipas lemia prisitaikymo tipą. Jei galia prievartinė, prisitaikoma ne už atlygį, koks jis bebūtų, o dėl prievartos¹⁸⁹. Lietuvos istoriografijoje vyrauja nuomonė, kad net ir postalininiu laikotarpiu režimo pagrindas liko prievarta, tik mažiau demonstruota, bet nuolat jausta¹⁹⁰. Iš tiesų, sovietmečio prisitaikymo tik socioekonominiu ar normatyviniu spaudimu, egzistuojančiu ir demokratinėse sistemose, negalima paaiškinti.

¹⁸³ Plačiau žr.: *Andriuškevičius*. Lietuvių dailė: 1975..., p. 12-23.

¹⁸⁴ Plačiau apie prisitaikymo tipus: *Etzioni A. A Comparative Analysis...*, p. XVI.

¹⁸⁵ *Tininis V.* Komunistinio režimo nusikaltimai..., p. 13.

¹⁸⁶ Remtasi bibliografija, skelbta: *Samulionis A.* (sud.). Neramios šviesos pasauliai: Knyga apie dramaturgą Juozą Grušą. Vilnius: Vaga, 1976, p. 223-241.

¹⁸⁷ *Saja K.* Lazdos išradimas..., p. 106.

¹⁸⁸ *Корнер В.* Двойное сознание интеллигенции и псевдо-культура. Москва: Традиция, 1997, с. 225-226.

¹⁸⁹ *Etzioni A. A Comparative Analysis...*, p. 27-28.

¹⁹⁰ Lietuva 1940-1990. Okupuotos Lietuvos istorija. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005, p. 406.

Potencialus prievartos egzistavimas ir nuolatinės, nors ir negausios, besipriešinusių represijos bei jų baimės paplitimas KGB baiminimosi pavidalu rodo, kad režimas Lietuvos gyventojų ne veltui buvo laikomas prievartiniu.

Tiesa, bent kultūrinio elito atveju režimo represyvumo akcentavimą iš dalies galima paaiškinti siekiu pasiteisinti: paklusimas prievartai atrodo labiau pateisintinas, nei pasidavimas materialiniam gundymui. Vis tik laikyti postalininę režimo galią grynai prievartine neleidžia ne itin didelis fizinės prievartos lygis. Be to, tuomet labai svarbi buvo materialinių poreikių ir atlygio kontrolė, o tai yra atlygio galios tipo bruožas. Turbūt galima pritarti V. Šliapentochui, postalininę SSRS laikančiam sistema su gana švelniomis politinėmis represijomis¹⁹¹. Be to, skatindamas tikėjimą ideologija, režimas bandė naudoti ir normatyvinę galią. Todėl galima teigti, kad ir galios, ir prisitaikymo tipai buvo mišrūs. Tokiu skirtingų galių naudojimu vienu metu iš dalies galima paaiškinti ir visuomenėje paplitusį režimo atmetimą: sociologiniai tyrimai parodė, kad kai du galios tipai yra akcentuojami tuo pat metu tai pačiai grupei, jie linkę neutralizuoti vienas kitą¹⁹². Tiesa, režimas bandė atskirti skirtingų galių naudojimą skirtingoms grupėms, bent jau darbininkijos ir kolūkiečių palankumo siekta būtent materialiniu skatinimu, keliant gyvenimo lygį. Atrodo, kad kultūrinio elito atveju režimą ištiko nesėkmė būtent dėl skirtingų galių panaudojimo. Nors jį irgi stengtasi paveikti dosniu materialiniu atlygiu, tačiau kartu egzistavusi cenzūra bei kūrybinių laisvių varžymas rodė veikiant ir prievartinę galią, taip mažindama atlygio galios daromą įtaką. Kol ideologija buvo patraukli, dalį kultūrinio elito labiau veikė dar ir normatyviniai galios pasireiškimai.

Prisitaikymo skalę dera pradėti nuo plačiausio ir mažiausiai politizuoto dėmens. Didžioji žmonių gyvenimo dalis vyksta socialinėje kasdienybėje. Joje politinis režimo veikimas nebuvo itin svarbus, žmonėms nereikėjo nuolat įrodinėti savo lojalumo. Socialinė kasdienybė – tai buvimas visas gyvenimo sritis apimančiame socialiniame tinkle bei socialinių normų laikymasis. Jis apima ir bendrabūvį, reikalaujantį žmonių interesų derinimo – prisitaikymo prie kitų, ir neideologinių režimo reikalavimų, tokių kaip, pavyzdžiui, kelių eismo taisyklės, vykdymo. Tokių taisyklių ir įstatymų nesilaikymas nepaverčia nusikaltėlio rezistentu. Nors kai kuriais atvejais galima kalbėti apie *socialinę opoziciją* – dažniausiai ne itin reflektuotą socialinių režimo reikalavimų nepaisymą. Jai priskirtini, pavyzdžiui, plačiai paplitęs „visuomeninės nuosavybės grobstymas“ ar alkoholizmas – tai, ką A. Štomas laiko apolitizuojančio efekto pasekme, socialiniu autizmu¹⁹³.

¹⁹¹ Shlapentokh V. Two Levels of Public Opinion..., p. 446.

¹⁹² Etzioni A. A Comparative Analysis..., p. 7.

¹⁹³ Štomas A. Laisvės horizontai..., p. 219-220.

Tiesioginis ideologinis ir politinis režimo kišimasis į šią socialinę kasdienybę nebuvo didelis, todėl tiesioginiai žmonių susidūrimai su režimo galios pasireiškimais ir represijomis buvo gana reti. Didžioji visuomenės dalis postalininiu laikotarpiu gyveno ganėtinai politiškai neutralų gyvenimą, aktyviai nedalyvaudama režimo organizuojamame oficialiajame visuomeniniame gyvenime.

Tiesa, režimas, siekęs reguliuoti visas gyvenimo sritis, kišosi į kasdienybę ir ideologiškai. Todėl socialinei kasdienybei priskirtina ir visuotinai privaloma ideologinė veikla, tokia kaip privalomas dalyvavimas paraduose ar narystė komjaunime po to, kai ši narystė tapo visuotine – vien todėl, kad asmuo neturėjo laisvo pasirinkimo to nedaryti. Tokių režimo primestų pareigų vengimas irgi nelaikytinas pasipriešinimu, greičiau prilygintinas socialinei opozicijai. Jai priskirtinas ir režimo nurodymų kai kuriose jos politizuotose socialinio gyvenimo srityse, tokiose kaip mada, nepaisymas, pavyzdžiui, priklausymas jaunimo subkultūroms (hipiavimas). Režimo nuostatų paisymas socialinėje srityje, ar tai būtų nebuvimas hipiu, ar „nekombinavimas“, kelių eismo taisyklių laikymasis, nedaro žmogaus elgesio labiau prisitaikėlišku. Tiesa, kai kurių visuotinai privalomų ideologinių reikalavimų nepaisymas, pavyzdžiui, religiniais ar tautiniais argumentais motyvuotas atsisakymas stoti į komjaunimą, priskirtinas *socialiniam pasipriešinimui* – rutininių ideologinių ir politinių režimo reikalavimų nevykdymui socialinėje kasdienybėje.

Viena svarbiausių šios socialinės kasdienybės dalių buvo neformalios draugų grupės. Jose dominavo horizontalūs santykiai tarp dalyvių ir tokia normatyvinės galios rūšis, kurią A. Etzioni vadina socialine galia: ji remiasi manipuliacija pritarimu ir pozityviu atsaku. Kalbant apie prisitaikymą prie režimo svarbu tai, kad „socialinė galia tampa organizacine [naudinga organizacijai] tik jei organizacija gali paveikti grupės galias“ jomis pasinaudojant¹⁹⁴. Tai yra, sovietinis režimas, skatindamas jam naudingas nuostatas, negalėjo tiesiogiai naudotis grupėmis savo tikslams, jis galėjo tik netiesiogiai pasitelkti jų turimą galią savo naudai.

Socialinės kasdienybės išskyrimas leidžia išvengti klaidos, kurią padarė N. Putinaitė. Ji teisingai kritikuoja priešinimosi sovietiniam režimui sutapatinimą su „priešinimosi socialinėms ir bet kurioms iš žmonių bendrumo kylančioms normoms apskritai“¹⁹⁵. Tuo pat metu ji beveik nepastebi socialinio prisitaikymo matmens svarbos, todėl norėdama paaiškinti prisitaikymą, ji tiesiog priversta akcentuoti ideologijos, ideologinių pasakojimų reikšmę jame ir neišvengiamai pervertina jų svarbą. Todėl prisitaikymą ji laiko vertybių

¹⁹⁴ Etzioni A. A Comparative Analysis..., p. 6.

¹⁹⁵ Putinaitė N. Nenutrūkusi styga..., p. 37.

transformacija, kurios siekiant žmonėms per ideologinius pasakojimus „privalėjo būti įdiegta specifinė pasaulėžiūra ir tam tikri vertybiniai standartai“¹⁹⁶. Taip susiejus ideologiją su prisitaikymu darosi sunku paaiškinti netikėjusių ideologija žmonių konformizmą.

Eilinių visuomenės narių, iš kurių režimas nereikalavo ypatingų prisitaikymo ženklų, prisitaikymas prie režimo daugiausia vyko socialinėje kasdienybėje. Ligšiolinėse diskusijose apie prisitaikymą, akcentuojant jo politiškumą, visas dėmesys būdavo nukreipiamas į inteligentiją ir sovietinę administraciją, todėl būdavo sudėtinga įvardinti paprastų žmonių prisitaikymą. Tuo naudojasi nomenklatūrinio diskurso¹⁹⁷ apie sovietmetį atstovai, siekdami sulygtinti visų sovietmečiu gyvenusių prisitaikėliškumą ar net visai sumaišyti bet kokius kriterijus: „vargu ar rasime okupacijų metu Lietuvoje gyvenusį žmogų, kuris, pedantiškai vertinant, nedarė okupantui kokių nors paslaugų. [...] Negi galima juos už tai smerkti?“¹⁹⁸.

Prisitaikymas, peržengiantis kasdieniame socialiniame gyvenime neišvengiamų santykių su režimu ribą, prasideda nuo *ideologinio konformizmo*. Tai režimo vienaip ar kitaip reikalautų veiksmų ar gestų, be kurių asmens veikla viešumoje buvo sunkiai įmanoma, bent minimalus atlikimas. Iš esmės kultūrinio elito veikla viešumoje reiškė sunkiai išvengiamą, bent jau iki 8 deš., ideologinį konformizmą, nes jam buvo privalomi ideologiniai ritualai: ideologiniai įvardai knygoje, marksizmo klasikų citatos, ideologizuoti pavadinimai ir dedikacijos, padėkos „partijai ir vyriausybei“ viešose kalbose ir straipsniuose, ideologinė tematika meno kūriniuose, socrealizmo naudojimas etc. Ideologinė duoklė buvo ryškiausias, dominuojantis iš elgsenos viešumoje privalomų elementų sovietmečiu, todėl šis prisitaikymo lygmuo įvardintas būtent taip. Be to, daliai kultūrinio elito narių ideologijos raiška buvo nelabai priimtina, todėl ideologiškumo pabrėžimas ryškiausiai perteikia neatitikimą tarp individo vertybių ir viešai skelbtų ideologinių nuostatų. Dėl didžiulės sovietinės sistemos viešosios erdvės ideologizacijos tokį prisitaikymą būtų galima laikyti socialinio konformizmo dalimi. Tačiau ne visi žmonės veikė oficialiojoje viešumoje. Užtat kultūriniam elitui ideologinė duoklė faktiškai buvo neišvengiama. Laisvo pasirinkimo galimybė šiuo atveju buvo ribota – tik atsisakyti būti kultūrinio elito dalimi, atsisakyti būti viešumos dalimi, todėl kalbant apie šį sluoksnį ji nevadintina savanoriška. Tiksliausiai ją apibūdintų sovietmečio posakis „в добровольно-принудительном порядке“. Atsisakyti kūrybinio darbo į jį polinkių turinčiam žmogui nėra lengva. V. Daujotyte

¹⁹⁶ Ibid., p. 44.

¹⁹⁷ Plačiau apie jį: Klumbys V. (Ne)kaltųjų ieškojimas. Kova dėl sovietmečio praeities bei užmaršties // Inter-studia humanitatis. 2007, Nr. 4, p. 152-153.

¹⁹⁸ Rudokas J. Okupantų talkininkai - tautos išdavikai, patriotai ar totalitarizmo aukos? // Naujoji Romuva. 2002, Nr. 1(538), p. 65.

prisimena, kad ji tiesiog norėjo dirbti tai, kas jai patiko, todėl susitaikė su ideologiniais ribojimais¹⁹⁹.

Šį prisitaikymo lygmenį apibūdintų ir politinių ryšių su režimu vengimas. V. Šliapentochas teigia, kad kai kurie intelektualai postalininiu laikotarpiu „rado nišas, kuriose jie galėjo dirbti savo profesinį darbą palyginti nedaug politiškai bendradarbiaudami su valdančiais“, nors tai ir reikalavo begalinių didelių ir mažų kompromisų²⁰⁰. A. M. Sluckaitė 1975 m. teigė, kad Lietuvoje daliai kūrėjų, tiesa, daugiau jaunesniesiems, būdingas prisitaikymas kartu su „pastanga maksimaliai siekti įmanomo tikrumo“, spausdinti tik tai, ką iš tiesų nori pasakyti²⁰¹. Dailėje savo kūrybinių nuostatų, pernelyg nesutapusių su socrealistinėmis, besilaikę kūrėjai įvardinti formalistais. Režimui jų egzistavimas buvo tik pakenčiamas, jie buvo stebimi, pavyzdžiui, 1963 m. didžiausias formalistais KGB laikė Saulę ir Vincą Kisarauskus²⁰². Muzikams, kai kurių sričių mokslininkams šia prasme buvo lengviau, nes ideologija ne visur vienodai galėjo būti taikoma ir išvelgiama. Kompozitorius Osvaldas Balakauskas prisimena: „iš tikrųjų sunkumų mano profesiniam darbe, galima sakyti, nebuvo, nes muzika yra toks labai ezoteriškas dalykas“²⁰³.

Kultūrinio elito kūryboje kartais gana sudėtinga nustatyti, kur baigiasi duoklės atidavimas ir prasideda aukštesnio laipsnio konformizmas. Vis tik visuomenės nuomonė neretai atskirdavo nesumeluotą autoriaus balsą nuo pernelyg ideologizuotos kūrybos. Taip R. Ozolas dienoraštyje teigia, kad tokie kaip J. Avyžius – ne per daug prisitaikę, nors ir nesakantys visos tiesos, masei „vis dėlto yra sąžinės kriterijus“²⁰⁴.

Keičiantis laikui keitėsi ir režimo reikalavimai bei ideologijos kiekis viešumoje. Okupacijos pradžioje buvo oficialių klišių mokymosi laikotarpis, kai perimtos savęs kaltinimo, savikritikos ir savęs teisinimo klišės²⁰⁵. 1946 m. rašytojų susirinkime dalis dalyvių dar bandė kalbėti tai, ką galvoja, nesiteisinti jei nesijautė kalti. Kartais tai pateikiama kaip pasipriešinimas, tačiau tokį elgesį galima vertinti ir kaip sovietinės tikrovės nesuvokimą, dar neįvykusį jos taisyklių įsisavinimą. Tuo labiau, kad dauguma taip kalbėjusių greitai išmoko oficialias klišes ir sėkmingai jas naudojo.

Perėmimo procesą iliustruoja Balio Sruogos laiškas Petruui Cvirkaui ir straipsnis, rašyti 1946 m. antroje pusėje. Teigiama, kad šie laišakai parodo, jog

¹⁹⁹ Pokalbis su Viktorija Daujotyte.

²⁰⁰ *Shlapentokh V. Soviet Intellectuals and Political Power...*, p. 53-54.

²⁰¹ *Sluckaitė – Jurašienė A. Egziliantės užrašai...*, p. 291.

²⁰² *Streikus A. Ideologinė cenzūra Lietuvoje...*, p. 50.

²⁰³ Pokalbis su O. Balakausku.

²⁰⁴ *Ozolas R. Atgimimo ištakose...*, p. 159.

²⁰⁵ Płg.: *Бойм С. Общие места: Мифология повседневной жизни. Москва: Новое литературное обозрение, 2002, с. 263.*

buvo žmonių, supratusių ir argumentuotai nepriėmusių režimo²⁰⁶. Iš tiesų, pirmajame liepos mėnesio laiške²⁰⁷ B.Sruoga gina kūrinio formos laisvę teigdamas, kad pagal ideologinį kurpalių parašytas kūrinys negali būti meniškias. Taip pat teigia norįs būti visų lietuvių poetas, nepaisant jų politinių įsitikinimų. Iš esmės tuo teigiama kūrybos svarba, ji iškeliamą virš ideologijos. Tačiau kartu toks kūrybos sureikšminimas galėjo nuvesti ir išdavikišku Kosto Kubilinsko keliu. Svarbu ir tai, kad kartu su tuo rašytojas P. Cvirka siūlė ideologizacijos planą: „O propagandos reikalai ne tik Lietuvoje, bet ir visoje Tarybų Sąjungoje yra visiškai netinkamai tvarkomi. Kad propaganda turėtų pasisekimo, reikia, kad ji būtų pritaikyta prie vietos aplinkybių ir *psichinės struktūros tos tautos*, kurioje ji varoma.“ Ir išvardijo tris pagrindinius trūkumus: propaganda nepritaikyta lietuviams, nediferencijuota pagal išsilavinimą ir nesaikinga. „Aš suprantu propagandos reikalą, bet reikia jį taip paduoti taip, kad klausytojas ar skaitytojas nė neįstų, kas jis yra mokomas, kas jis nejučia ištrauktų į propaguojamų idėjų tarpą. [...] Jei leistų mum [senajai rašytojų kartai] rašyti šį tą ir „ne pagal liniją“, šį tą saviškai, individuališkai, mūsų pačių atsakomybe prieš ateitį? Nuo to niekam nieko blogo nepasidarytų, tarybinei santvarkai nepakenktų gi! O nauda – propagandinė! – būtų didelė.“ Pastebėtina, jog postalininio laikotarpio ideologizacija supanašėjo su tokiais B. Sruogos siūlymais: buvo pritaikyta lietuviams panaudojant tautiško elementus, diferencijuoti pagal sluoksnius, vyresniesiems ir daugiau užsitarnavusiems buvo leista drąsiau rašyti. Saikingesnė ideologizacija nepasidarė, tačiau bent iš dalies pradėjo veikti nepastebimai. Iš esmės stipriai pakito pats ideologizacijos mechanizmas, bet tai ne šio darbo tema.

Antras B. Sruogos laiškas P. Cvirka, rašytas tų pačių metų spalį²⁰⁸, ne toks atviras. Kartu jis rodo ir geresnį sovietinių klišių perėmimą: planuojamo „Veikalo ideologija atsiremtų šitokiomis premisomis: parodyti baisiuosius fašistinės ideologijos ir praktikos vaisius, ir vakarietiškos buržuazinės kultūros supuvimą.“ (153)

Panašiu laiku rašytose pastabose po Rašytojų sąjungos susirinkimo, skirto nutarimams dėl „Zvezda“ ir „Leningrad“²⁰⁹ vėlgi aiškinamasi, kaip patogiau perimti sovietinę ideologiją, kokia galima forma socialistiniam turiniui ir pan. – tai yra, iš esmės svarstoma, kaip prisitaikyti ir kokios turi būti prisitaikymo ribos kūryboje. Iš esmės tiek Putino kalba tame susirinkime, tiek šie B. Sruogos darbai atskleidžia prisitaikymo kelių paiešką. Kartu jie nurodo ir pagrindinius gynybos objektus: kūrybinę (ypač formos, nes turinio

²⁰⁶ Bražėnas P. Petras Cvirka: Monografija. Vilnius: Vaga, 1998, p. 159.

²⁰⁷ Rašytojas pokario..., p. 414-423.

²⁰⁸ Iš Balio Sruogos archyvo // Pergalė. 1988, Nr. 2, p. 153-155.

²⁰⁹ Vosylius J. (sud.) Literatūra 1940 - 1960..., p. 105-109.

ideologiškumas ilgą laiką atrodė neišvengiamas) laisvę ir tautą kaip svarbiausią adresatą, o tuo pačiu – ir tautiškumą. Šie du dėmenys – kultūra ir tautiškumas – kultūriniam elitui liko svarbiausi visą sovietmetį.

Tiesa, dera pažymėti, kad stalininis režimas reikalavo itin greito persiorientavimo ir baudė už „partinės linijos“ nepaisymą. Todėl stalininiu laikotarpiu sąmoningas oficiozinių klišių nesilaikymas, žinant gresiančias pasekmes, jau galėtų būti laikomas pasipriešinimu.

Ideologijos svarbai pamažu menkstant, panašus elgesys 6 deš. antroje pusėje priskirtinas ideologiniam, o 8 deš. – jau aktyvistiniam prisitaikymui. 9 deš. ideologinio konformizmo jau buvo galima išvengti. Dėl to Laimontas Jonušys kritikuoja Bronių Radzevičių, „Priešaušrio vieškeliuose“ neišvengusį ideologijos, nors jau buvo galima²¹⁰. Nežinia, ar dėl pasikeitusio požiūrio į ideologinės duoklės atnašavimus Justinas Marcinkevičius dar 9 deš. pradžioje rašė, kad „kai ko [iš ankstyvosios kūrybos] norėtum ir visai atsisakyti²¹¹. Tiesa, būta ir smulkesnių svyravimų: R. Ozolas 8 deš. pradžioje dienoraštyje nuolat nurodo įvairius „varžtų priveržinėjimo“ faktus, kalbą apie didėjusią viešosios erdvės, spaudos ideologizaciją: „Iš gana atvirų kalbų [1970] metų pradžioje teliko šnibždesėliai arba pilka diena.“²¹² Tačiau šis ideologinis atšalimas nebuvo labai stiprus ar ilgalaikis, jį su kaupu atsivėrė vis stiprėjęs visuomenės ir ypač kultūrinio elito susvetimėjimas su režimu.

Ideologinio prisitaikymo lygmeniu apsiriboję kultūrinio elito nariai buvo tarsi režimo pakeleiviai: savais taip ir netapę, bet režimui savo kūryba ir prisitaikėliška laikysena naudingi intelektualai. Jų bandymai „persiauklėti“ buvo skatinami, kartu vis pakeiksnojant už nepakankamas pastangas. Stalininiu laikotarpiu jiems buvo nuolat primenamas klaidingas jų elgesys praeityje, neslepiant ir tokių priminimų tikslu: „kad, žvelgdami į savo praeitį, ne abejotų, o tvirtai stovėtų socrealizmo pozicijose“²¹³.

Ideologinio prisitaikymo lygmenį ribotų du slenksčiai: ideologinės duoklės atidavimas iš vienos pusės bei narystė kompartijoje – iš kitos. Ideologinis slenkstis buvo stipresnis stalininiu laikotarpiu, kol režimas dar nebuvo pakankamai giliai prasiskverbęs į Lietuvos visuomenę, dėl ko ji dar galėjo priešintis bent atmesdama ideologiją. Besipriešinusieji net paprasčiausią ideologinę duoklę laikė išdavyste. Tokio ideologinio slenksčio egzistavimą patvirtina ir režimo politika, kuria siekta, kad kūrėjai sukurtų ideologizacinių, ideologinių ar bent jau ideologizuotų kūrinių. Taip jie ne tik buvo pririšti prie režimo, bet ir atkirsti nuo rezistencijos ar, jau postalininiais laikais, pradėjo elgtis pagal režimui priimtina elgesio modelį, kuriam būtinas veikimas režimo

²¹⁰ Jonušys L. Sugrįžus į „Priešaušrio vieškelius“ // Šiaurės Atėnai. 2002, Nr. 45.

²¹¹ Marcinkevičius J. Dienoraštis be datų..., p. 73.

²¹² Ozolas R. Atgimimo ištakose..., p. 51 (1971 m. gegužės 3 d. įrašas).

²¹³ Чегодаева М. Соцреализм: Мифы и реальность. Москва: Захаров, 2003, с. 157.

kontroliuotoje viešumoje. Tokia „pririšimo“ prie režimo politika išliko visą laiką.

Patenkant į oficialiąją viešumą turėjo įvykti tarsi ideologinė kultūrinio elito iniciacija. V. Rubavičius yra iškėlęs mintį, kad pradedantysis kritikas turėjo viešai įskusti ideologinius nukrypėlius²¹⁴. Pradedantys rašytojai taip pat dažnai rašydavo ideologinius eilėraščius, kaip prisimena S. Geda, „tam, kad palypėtum bent keletą pakopėlių į viršų, reikėjo „pabūti šūdvežiu“ – reikėjo rašyti ideologinius dalykus²¹⁵. R. Ozolas konstatavo, kad jauniems sunku pasidaryti rašytojais, nes „pradžią būtina turi būti „užangažuota“, skambanti rausvumėliu. Bet jei šita [jaunųjų rašytojų] karta sutinka su tokiu savęs lamdymu, ką ji žada mums, ko mes iš jos galim laukti?“²¹⁶ Šie būgštavimai nebuvo be pagrindo. Inicialinė prievarta režimas pasiekdavo keletą tikslų: atsiojami patys nepaklusniausi – jų kūryba tiesiog nepraeidavo pro cenzūros sietą; kiti išmokomi paklusti ir prisitaikyti. Rašytojų sąjungos plenume už pernelyg didelį susižavėjimą buržuaziniais autoriais kritikuotas Vytautas Bložė teigė pasimokęs, dabar susidomėjęs internacionaline tematika – rašas apie revoliucinę Kubą²¹⁷. Jei prisitaikymas prieštaravo žmonių įsitikinimams, jie išmokdavo pateisinti savo prisitaikymą vienokiais ar kitokiais būdais. Taip bent iš dalies neutralizuotas priešiškas režimui nusiteikimas. Kartu ideologinė iniciacija lengvindavo prisitaikymą, nes vėlesnius savo veiksmus žmogus lygindavo su inicialiniais ir galėdavo pasiteisinti, jog prisitaiko mažiau.

Svarbiausia, kad žmogus įsitraukdavo į sistemą, nebandydavo veikt nepaisant jos. Kai nebuvo spausdinamos S. Gedos „Panteistinės giesmės“, jis, R. Ozolo nuomone, „darė akibroktus“, pešėsi dėl niekų, tačiau nebandė išeiti už sistemos ribų: „Konjunktūra neleidžia jų paskelbt – padaryk tai literatūrinio gyvenimo faktu: paleisk rankraščiais, o pats dirbk, eik toliau.“²¹⁸

Postalininiais laikais ideologinio prisitaikymo vertinimas visuomenėje švelnėjo, nors kai kuriose visuomenės grupėse (tarp buvusių pasipriešinimo dalyvių, represuotųjų) jo vertinimas išliko itin kritiškas, kaip rodo 8-9 deš. savilaidos tekstai. Kultūrinio elito tarpe toks ideologinis konformizmas laikytas neišvengiamu ir kartu nieko nereišikiančiu, todėl ypatingai nesmerktas jei tik neperžengdavo kolektyviškai nustatytų ribų. Tiesa, jaunesnioji kūrėjų karta, į viešumą įžengusi 7 deš. pabaigoje, nuolaidas režimui vertino griežčiau, nei vyresnieji. J. Jurašas 1981 m. prisiminė: „ne kartą kirtausi su draugais, kurie

²¹⁴ Rubavičius V. Sava sovietinė patirtis - suvokimas ir nutylėjimas // Kultūros barai. 2003, Nr. 11, p. 19.

²¹⁵ Sigitos Gedos atsakymai į klausimus raštu // Lubytė E. Tylusis modernizmas Lietuvoje 1962-1982. Vilnius: Tyto alba, 1997, p. 176.

²¹⁶ Ozolas R. Atgimimo ištakose..., p. 389 (1975 m. kovo 2 d. įrašas dienoraštyje).

²¹⁷ Rašytojų sąjungos Valdybos plenumo, įvykusio 1963 m. gegužės 6 d., medžiaga // LLMA, f. 34, ap. 1, b. 342, l. 24.

²¹⁸ Ozolas R. Atgimimo ištakose..., p. 103 (1971 m. spalio 28 d. įrašas dienoraštyje).

tvirtino, kad mes privalome leisti į kompromisus, nes visų svarbiausia yra išsaugoti lietuvių kultūrą. Betgi kompromisas buvo toks – mums leidžiama meluoti lietuviškai. Priešinamasi tebuvo gniaužiant kumščius, bet ir tuos slepiančią kišenėse²¹⁹. Nuosaikiojo požiūrio atstovams atrodė, kad iš įvairių kūrinių surinktų poteksčių suma leidžia susidaryti tiesos vaizdą. Tai galima numanyti iš V. Žalakevičiaus pasisakymas „Sigmos“ klube aptariant filmą „Niekas nenorėjo mirti“: „Tiesa apie pokario įvykius bus pasakyta. [...] Vienam kūrinys dalis tiesos, kitame irgi. Taip ir paašškės objektyvi tiesa.“²²⁰

Labai svarbi riba buvo įstojimas į kompartiją. Jis žymėtų perėjimą į dar aukštesnį prisitaikymo lygmenį – *aktyvistinį konformizmą*. Tapimas partijos nariu itin akcentuojamas daugumos kultūrinio elito narių atsiminimuose. Tai rodo, kad jis buvo svarbus elgesio lūžio taškas, nors partiškumas – ne vienintelė ir nebūtina aktyvistinio prisitaikėliškumo sąlyga. Tokiam prisitaikymui priskirtina veikla, kuri nebuvo būtina norint patekti oficialiojon viešumon, kurios buvo galima išvengti, nors režimas jos ir nuolat reikalavė. Pasiduodant tokiam spaudimui arba jį ignoruojant galėjo pasireikšti laisva žmogaus valia. Tapimą sovietinio režimo aktyvistu reiškė aktyvus, tiesioginis režimo politikos rėmimas darbais, kūriniais, savanoriškas dalyvavimas viešojoje politinėje veikloje, narystė kompartijoje, darbas politinėse ir partinėse režimo institucijose, bendradarbiavimas su jėgos struktūromis. Stalininiu laikotarpiu prie šio lygmens veiklos priskirtini ir vieši antipartizaniniai pasisakymai.

Šiam lygmeniui priskirtinas ir socrealistinių kūrinių, aiškiai skirtų ideologinei indoktrinacijai, skelbimas. Tokie buvo Vienuolio „Puodžiūnkiemis“ ar Ievos Simonaitytės „Pikčiurnienė“, ankstyvoji J. Marcinkevičiaus poezija²²¹, V. Žalakevičiaus filmas „Niekas nenorėjo mirti“. Tiesa, iki 6 deš. vidurio kūryboje būtinas ideologizuotumo laipsnis buvo itin didelis, todėl ne pernelyg ideologizuotus kūrinius galima priskirti ideologiniam prisitaikymui. Štai Petras Vaičiūnas neparašė eilių apie Staliną, o duoklę atidavė apdainuodamas tautų draugystę²²² taip vengdamas aktyvistinio prisitaikymo.

Jei ideologinių prisitaikėlių santykis su režimu buvo pasyvus – jie tiesiog atlikdavo privalomus dalykus, tai aktyvistiniai prisitaikėliai aktyviai politiškai bendradarbiavo su režimu. Tokia veikla reiškė perėjimą iš visuomeninio gyvenimo praktikos lauko į politinio valdymo lauką, vartojant N.

²¹⁹ *Girdzijauskaitė A.* Jonas Jurašas..., p. 279.

²²⁰ *Terleckas A.* Rezistentų dienoraštis..., p. 132.

²²¹ Jos aptarimas būtent iš ideologizacinės pusės: *Subačius P.* Mito pradžia // Naujasis židinys - Aidai. 2003, Nr. 4, p. 173-179.

²²² *Juozaitis A.* Kultūra neturi amžiaus [Interviu su Teofilija Vaičiūniene] // Šiaurės Atėnai. 1990 m. balandžio 11 d.

Putinaitės terminus²²³. Turint omenyje visą sovietmetį išlikusią skirtį tarp valdančiųjų ir visuomenės, asmuo, tapęs aktyvistiniu prisitaikėliu tarsi pereidavo į režimo pusę. Toks elgesys darė žmones savais, patikimais režimo atstovų akyse. Būtent savumas režimui ir būtų pagrindinis kriterijus, pagal kurį galima atskirti aktyvistinį konformizmą nuo ideologinio.

V. Šliapentochas, remdamasis George Orwellu, netgi išskyrė aktyvistų klasę sovietinėje visuomenėje: tai žmonės, kurie neturėjo tokių privilegijų, kaip orveliškiosios vidinės partijos nariai, bet tarnavo jai su džiaugsmu dėl buvimo viršesniu, artimumo galios centrui jausmo. Tokie žmonės noriai vykdavo režimo nurodymus dažnai be jokio materialinio atpildo²²⁴. Toks aktyvizmas daugiau būdingas Stalino ir N. Chruščiovo valdymo laikotarpiams – kol tikėta sovietine ideologija. Taip Marijonas Krasauskas prisimena, kad po sovietinės okupacijos 1940 m. daug rašė į „Komjaunimo tiesą“, „tačiau nei aš, nei kiti honorarų negaudavome ir minties nebuvo apie honorarus. Tiesiog rašėme, dirbome iš didelio entuziazmo, tikėdami gražia socializmo ateitimi.“²²⁵

Kolegoms, likusiems ideologiniais prisitaikėliais, toks žmogus dažnai tapdavo svetimu: „Pačioj pradžioj tai [tapimas partijos nariu] buvo baisu, kaip išdavystė kokia tai buvo. [...] Reiškia, tas [partiniu tapęs] žmogus jau yra svetimas. Jo baisu. Tarsi jauti, kad jis tenai yra, o tu čia esi, nors ir pažįstami, ir [kartu] studijavom, [...] kadangi jis iš karto pastatytas yra į kažkokias aukštesnes pareigas, jis jau yra tarsi kitoks. Na ir bendravimas, tarsi viskas normaliai, bet iš karto jau jokio atvirumo, gink Dieve, čia nebegali būti“²²⁶.

Ši skirtis ir neigiamas konformizmo vertinimas ilgainiui visuomenėje vis silpnėjo. Vėlyvuojū sovietmečiu narystė kompartijoje buvo greičiau formalus karjerizmo priedėlis: „Kurie ten [partijon] stojo, tai atrodė kaip karjeristai, [matyta,] kad jiems bus užtikrintas sektoriaus vadovo pareigos ir kas svarbiausia – butas“²²⁷. Tai rodytų prisitaikymo lygmens visuomenėje didėjimą. Kartu šis vertinimo pokytis gali liudyti ir visuomenės apolitizaciją, kai veiksmai vis mažiau bevertinti pagal politinę jų reikšmę. Tiesa, to negalima pasakyti apie visus aktyvistinius prisitaikėlius – būta žmonių, kurie stojo į partiją siekdami ne tik asmeninės naudos. V. Kubilius prisimena, kaip Vilniaus universiteto (toliau – VU) Lietuvių kalbos katedrą nuolatos tikrino įvairios ideologinės komisijos: „Kas antri metai ta katedra purtoma ir kontroliuojama, ir jokie moksliniai darbai, Zinkevičiaus ar Mažulio negalėjo apsaugot. Ten reikėjo jau įstatyti partinį bilieta ir Mažulis, kuris mokėsi Kunigų seminarijoj,

²²³ *Putinaitė N.* Nenutrūkusi styga..., p. 37.

²²⁴ Shlapentokh V. George Orwell: Russia's Tocqueville. 2004 (žiūrėta 2005-05-30). Prieiga per internetą: <<http://www.msu.edu/%7Eshlapent/orwell.htm>>.

²²⁵ *Marukas K.* Apmąstymai prie Šventosios..., p. 65.

²²⁶ Pokalbis su Vytautu Kubiliumi (2003 m. spalio 28 d.).

²²⁷ Ibid.

vis tiek galų gale stoja į partiją ir atkiša partinį bilieta. [Tai] buvo kaip savigny. Savigny nuo visų partinių funkcionierių, kad negalėtų prikibti ir negalėtų suėsti.“²²⁸ Tokiems žmonėms į partiją įstoti buvo sunkiau. Taip Algis Samulionis jaudinosi ir graužėsi stodamas į partiją dar ir 1975 m.²²⁹

Karjeristinius aktyvistus vėlyvuju sovietmečiu gana tiksliai apibūdina V. Šliapentocho nuomonė apie netikrų intelektualų grupę. Didžioji dalis tokių intelektualų kūrybos buvo ideologinė ar grynai propagandinė, daugelis jų buvo daugiau administratoriai nei kūrėjai, kompensuodavo profesinių įgūdžių stygių politiškai tarnaudami režimui ir taip siekdami aukštesnio socialinio statuso²³⁰.

Šis apibūdinimas tinka ir aukščiausio, ketvirtojo prisitaikymo lygmens prisitaikėliams – *politiniams*. Nuo aktyvistų juos atskirtų tapimas ne tik aktyviu, bet ir turinčiu galią režimo veikėju, galėjusiu paveikti kultūrinę režimo politiką. Tokie žmonės tapo valdančiųjų dalimi, įėjo į galios sferą. Skirtumas tarp politinių ir aktyvistinių prisitaikėlių būtų panašus į G. Orwello nurodytą skirtumą tarp išorinės ir vidinės partijos narių: aktyvistiniai prisitaikėliai buvo režimo parankiniai, turėję šiokių tokių privilegijų, o politiniai – tie, kurie turėjo valdžią bei gausias privilegijas. Esminius skirtumus nuo kitų, žemesnio lygio prisitaikėlių nurodė I. Kostkevičiūtė: ”Putinas priklausė tam flangui, kuris buvo puolamas, A. Venclova – valdančiajam, kuris privalėjo pulti. Pirmieji nieko neprievartavo ir niekam neįsakinėjo, antrieji diktavo ir reikalavo tuos kompromisus vykdyti“²³¹. Akivaizdus priskyrimo šiam prisitaikymo lygmeniui kriterijus – vadovaujančių postų užėmimas. Jie vadovavo centrinėms nepolitinėms institucijoms – universitetams, moksliniams institutams, kūrybinėms sąjungoms, užėmė svarbias pareigas partinėse bei politinėse struktūrose. Beje, partiškumas čia nebuvo būtina sąlyga: Literatūros ir kalbos institutui vadovavęs K. Korsakas buvo nepartinis. Nors šiuo atveju tai lėmė pokario situacija, kai tinkamų vadovaujančiam darbui žmonių, ypač kultūros srityje, trūko, todėl aukštosiose pareigose galėjo įsitvirtinti lojalūs nepartiniai. Kita vertus, Stalino laikais kultūrinio elito partiškumas buvo nesvarbus: visi SSRS Mokslų akademijos prezidentai jo valdymo metais buvo nepartiniai²³².

Bendrą prisitaikymo lygio kilimą rodo kultūrinio elito vestos skirties mes – jie pokytis. Stalininiu laikotarpiu įstojimas į kompartiją ir net į komjaunimą suteikdavo pakankamai didelę galią. Partizanų atsišaukime į jaunimą teigta, jog „mokytojai skundėsi, kad komjaunuoliams geresnius pažymius rašą tik iš baimės“²³³. Aktyvistų nebuvo daug, todėl pagrindinė

²²⁸ Ibid.

²²⁹ Ibid.

²³⁰ *Shlapentokh V. Soviet Intellectuals and Political Power...*, p. 54.

²³¹ *Kostkevičiūtė I. Okupuotos kultūros tragika...*, p. 118.

²³² *Shlapentokh V. Soviet Intellectuals and Political Power...*, p. 42.

²³³ *Gaškaitė – Žemaitienė N. Partizanai apie pasaulį...*, p. 447.

skirtis ėjo tarp jų ir visų kitų. Vėliau, prasidėjus masiniam inteligentijos stojimui į kompartiją, naryste partijoje įgyjama galia menko ir svarbiausia mes – jie skirtis vesta tarp netoli galios centro ir toliau nuo jos buvusių komunistų.

Kiekvienas aukštesnio lygmens prisitaikymas apima ir žemesniojo lygmens konformizmą. Taip aktyvistiniai prisitaikėliai neišvengiamai buvo ir ideologiniai, o politiniai – taip pat ir aktyvistiniai bei ideologiniai. Tiesa, įmanomos situacijos, kai partijos narys galėjo būti nusiteikęs labiau opoziciškai nei nepartinis ideologinis prisitaikėlis. Šią situaciją išsprendžia opozicijos lygmens įvedimas: partijos narys išlieka labiau prisitaikęs už nenarį, tačiau gali būti ir labiau opoziciškas.

1.2. Opozicijos ir pasipriešinimo elgesio modelių koncepcijos

Kultūrinio elito elgesio spektras neapsiribojo tik prisitaikymu. Tačiau neatrodo įtikinami ir teiginiai, jog „nedemonstruojamas pritarimas ar abejojimas vadovybės veiksmų teisėtumu ir prasmingumu automatiškai tapdavo priešinimosi režimui forma“, nes „totalitarinėje valstybėje nepolitinių klausimų beveik nebuvo“²³⁴. R. Ozolas irgi teigia, kad „okupaciniame valdyne nedalyvaujanti visuomenės dalis (paprastai – absoliuti dauguma) užima pilietinio pasipriešinimo pozicijas, besireiškiančias nuo nebendradarbiavimo iki aktyvaus pilietinio pasipriešinimo“²³⁵, tarsi būtų galimos tik dvi elgesio alternatyvos. Tiesa, jis pastebi, kad ilgalaikė okupacija tokį pasiskirstymą į kolaborantus ir rezistentus aiškumą „aptemdo, o ne vienu atveju – ir labai komplikuoja“²³⁶, tačiau nebando išskirti elgsenos strategijų ilgalaikėje okupacijoje. Be to, tokioje sampratoje nelieka vietos kultūriniam elitui. Tiesa, dienoraščiuose jis vartoja opozicijos terminą, juo įvardindamas būtent oponuojančius režimui, bet neperžengiančius leistinų rėmų kultūrinio elito narius²³⁷. Tai gi, tokią opoziciškumo sampratą ir sovietmečiu naudojo patys kultūrinio elito nariai.

K. Antanaičio skirtis tarp opozicijos, besireiškusiųsios literatūrinėje ir kultūrinėje veikloje, bei politinio pasipriešinimo, atrodo vaisinga, tačiau jis teigia antrąją išaugus iš pirmosios²³⁸. Su tuo sunku sutikti, nes tokia opozicija atrodo labiau susijusi su prisitaikymu, nei su pasipriešinimu. Dauguma opozicinės veiklos dalyvių buvo kartu ideologiniai ar net aktyvistiniai prisitaikėliai, tačiau tik itin maža jų dalis aktyviau dalyvavo pasipriešinime.

²³⁴ *Antanaitis K.* Kalantinės ir jų aidai // *Aleksandravičius E., Žukas S.* (sud.) Romo Kalantos auka: 1972 metų Kauno pavasaris. Vilnius: Baltos lankos, 2002, p. 27.

²³⁵ *Ozolas R.* Atgimimo ištakose..., p. 8.

²³⁶ *Ibid.*, p. 8.

²³⁷ *Ibid.*, p. 62 1971 m. birželio 3 d. įrašė minima opozicija, subrendusi po Korsako sparnu.

²³⁸ *Antanaitis K.* Kalatinės ir jų aidai..., p. 26-27.

Tiesa, negalima paneigti ir kultūrinės opozicijos įtakos pasipriešinimo dalyviams, kaip ir jų sąsajų²³⁹.

Aurimo Švedo disertacijoje akcentuojamas opozicinių elgsenų istorijos moksle prieštaravimas: „konkrečios asmenybės, oponuodamos oficialiam diskursui, siekė jį griauti. Tačiau ši veikla dažniausiai tik sustiprindavo totalitarinėje terpėje egzistuojantį mąstymo bei kalbėjimo vientisumą [...], kai nekvestionuojamų kanonų meistriškas taikymas, mokėjimas prisitaikyti prie konjunktūros poreikių buvo priešpriešinami gebėjimui kelti drąsius klausimus bei formuluoti originalias išvalgas“²⁴⁰. Šiuose teiginiuose akivaizdi ir opoziciškumo sąsaja su prisitaikėliškumu.

Šiame darbe opozicinė ir pasipriešinimo veiklos atskirtos vadovaujantis režimo reakcija: už opozicinę veiklą postalininiu laikotarpiu nebuvo baudžiama, nors ji galėjo susilaukti kritikos. Netgi bene didžiausio susidorojimo su opozicinei veiklai priskirtinomis elgsenomis postalininiu laikotarpiu aukos – 6 deš. pabaigoje iš užimamų pareigų atleisti Vilniaus universiteto rektorius Juozas Bulavas bei keturios Lietuvių literatūros katedros darbuotojos didesnių represijų nesušilaukė, jų net nebandyta teisti. Jiems tik neleista užimti svarbių pareigų, daryti platesnės įtakos visuomenei, pvz., dėstyti aukštosiose mokyklose. M. Lukšienė prisimena, kaip ji kurį laiką negavo darbo, tačiau vėliau įsidarbino Pedagogikos mokslinio tyrimo institute²⁴¹, kitų atleistų darbuotojų likimas susiklostė skirtingai – I. Kostkevičiūtė ir Vanda Zaborskaitė buvo žinomos ir produktyvios kultūrinio elito narės, o Aurelija Rabačiauskaitė, kuriai neleista apsiginti disertacijos, mokslinės veiklos netęsė, dirbo Knygų rūmuose. Beje, gali būti, jog tai lėmė ir jos charakterio bruožai: „itin kritiška ir sau, ir visai aplinkai, išvalgaus proto, su gera humoro doze, savarankiško mąstymo, be to, tiesaus, dažnai tiesmuko charakterio – visa tai totalitariškai formuotoje visuomenėje negalėjo nekliūti“²⁴². Išlikusių kūrėjais, bet nustumtų į viešumos pakraščius situaciją galima įvardinti kaip buvimą oficialiojoje paraštėje²⁴³. Išlaikyta tokių kultūrinio elito narių priklausomybė, pirmiausia – materialinė, nuo režimo. Jie dirbo režimo užsakomą ir apmokamą darbą, bet kartu juos stengtasi marginalizuoti. Tuo pačiu jie įgijo tam tikrą veikimo, kūrybos laisvę vien jau

²³⁹ Kultūrinio elito narių sąsajos su konkrečiu pagrindiniu leidiniu trumpai aptartos: *Klumbys V.* Pogrindžio leidinys "Perspektyvos" (1978-1981): Intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje // *Genocidas ir rezistencija*. 2002, Nr. 2(12), p. 179-208.

²⁴⁰ *Švedas A.* Sovietinė lietuvių istoriografija..., p. 58-59.

²⁴¹ Pokalbis su Meile Lukšiene.

²⁴² *Lukšienė M.* Apie Lietuvių literatūros katedrą... // *Viliūnas G.* (sud.) Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra 1940-2000. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2002, p. 36.

²⁴³ Jacques Bouveresse terminas, taikytas akademinų visuomenės kritikų padėčiai Vakarų visuomenėse, kai tokie žmonės toleruojami, bet kartu nustumti į oficialaus gyvenimo kelkraštį: *Walzer M.* Kritikų draugija. Visuomenės kritika ir politinis angažuotumas dvidešimtajame amžiuje. Vilnius: Pradai, 1992, p. 18.

dėl to, kad veikdami oficialiojo gyvenimo paraštėse ilgainiui susilaukdavo vis mažiau režimo dėmesio. Todėl toks statusas labai tiko būtent opozicinei veiklai vykdyti. Prie oficialiojoje paraštėje buvusių priskirtina nemaža kultūrinio elito dalis, tie, kurie neturėjo oficialių postų ir nebuvo itin propaguojami, o kartais ir vienaip ar kitaip susilaukdami režimo nemalonės.

Iki atlydžio už opozicinę veiklą buvo galima susilaukti represijų. Tiesa, tuomet represuoti galėjo būti net ir įvairaus lygio konformistai, tik opozicinės veiklos atveju tokia tikimybė buvo didesnė. Todėl tuo laikotarpiu bet kokia opozicinė veikla tiek režimo, tiek ir intelektualų laikyta pasipriešinimu.

Ši sąsaja išliko ir pasikeitus režimo politikai. Tai lengvino prisitaikymą, nes režimo nebaudžiama veikla galėjo būti laikoma pasipriešinimu. Ši samplaika buvo vienas svarbiausių opoziciškumo vaidmenų kultūrinio elito savimonėje. Kartu ji stiprino opozicinio elgesio ir prisitaikymo sąsajas: pastarasis pateisintas tuomet, jei jis pasitarnaudavo opozicinei veiklai, o ši savo ruožtu leido pateisinti prisitaikymą. R. Ozolas dienoraštyje rašė, kad 1971 m. buvo nulemta dviejų ateinančių dešimtmečių politinė pasaulio situacija, o lietuvių tautai tai reiškia „absoliučią priespaudą“, todėl kultūra bus ugdoma labai sunkiomis sąlygomis, bet „vis dėlto – kito kelio nėra – viskas priklauso nuo mūsų sąmoningumo, nuo mokėjimo išnaudoti „vieningos ideologijos, politikos ir ūkio sistemos“ pamatą.“²⁴⁴ Šiuose apmąstymuose prisitaikymas matomas kaip neišvengiamas, nes tik jis leidžia sukurti sąlygas opozicinei veiklai.

Nepaisant opoziciją ir pasipriešinimą jungusio opoziciškumo režimui tai skirtingi reiškiniai. Opozicija tarsi papildė prisitaikymą, o pasipriešinimas buvo jo antipodas. Opozicinei veiklai priskirtinos elgsenos apima daugiausia tiesiogiai prieš režimą nukreiptus veiksmus kultūrinėje srityje. Pasipriešinimas gi buvo aiškiai politiškasis ir todėl antagonistiškas prisitaikymui, kurio dalis irgi buvo politiška, tik prosovietiška. Galima opoziciją traktuoti kaip prievartos ir pasipriešinimo sąveikos rezultatą, tarsi kompromisą tarp režimo spaudimo iš vienos pusės ir vertybinio pasipriešinimo spaudimo – iš kitos. Seminonkonformizmą būtent šių spaudimų rezultatu laiko Erika Grigoravičienė²⁴⁵. Tai reiškia, kad režimo prievarta neleido atsirasti pasipriešinimui priskirtinoms elgsenoms, trukdydama peržengti režimo užbrėžtas ribas ir taip priversdama sustoti pusiakelėje. Tai tarsi pasipriešinimo išraiška, kuri galėjo reikštis viešumoje. Atrodo, jog tokia savo elgesio interpretacija kultūrinis elitas ir vado vavosi.

²⁴⁴ Ozolas R. Atgimimo ištakose..., p. 95 (1971 m. rugpjūčio 14 d. įrašas).

²⁴⁵ Grigoravičienė E. Tema, gyvenimas, žmogus - kūrybiškosios socrealizmo plėtros gairės // Menotyra. 2005, T. 40, Nr. 3, p. 28.

Konkrečių opoziciškumo ribų nustatymo sudėtingumą rodo ir šios sampratos naudojimas A. Švedo darbe. Tik dalis jo aptartų istorikų opozicinio elgesio modelių priskirtini opozicinėms elgsenoms, kaip jos suprantamos šiame darbe. Stalininiais laikais šis autorius išvelgė tris pagrindinius opozicinius modelius: atsiribojimas, nedalyvavimas, apolitiškumas; nereflektuoti ir sąmoningi akibrokštai; sąmoningas ginčas su ideologija pagal oficialiąsias taisykles²⁴⁶. Pirmasis ir iš dalies antrasis modeliai artimesni ideologiniam prisitaikymui. Politinės veiklos vengimas Stalino laikais neretai laikytas pasipriešinimu, tačiau sudėtinga jį priskirti opozicijai – juk ji nurodo ir tam tikrus veiksmus. Tokią elgseną greičiau galima priskirti nebent socialinei opozicijai, kuri apibrėžta kiek žemiau. Be šių elgesio modelių A. Švedas išnagrinėjo dar tris elgsenas: idėjinių komunistų, bandžusių sumažinti ideologijos įtaką mokslui, opoziciją; J. Paleckio nusižengimus ideologinėms normoms tautiškumo klausimu 1947-1949 m.; bei sąmoningas pastangas legaliai daryti įtaką oficialiam istorijos modeliui stengiantis padaryti oficialią diskursą labiau moklišku, atsisakant praeities vertinimo dvispalviškumo²⁴⁷. Pirmoji jų (Stasio Matulaičio marksistinis idealistinis ir kartu itin kritiškas pasisakymas) Stalino valdymo laikais gali būti vertinama ir kaip pasipriešinimas, nes kėlė abejones esminiais režimo veikimo būdais, nors ir rėmėsi sovietine ideologija bei nesiekė sunaikinti SSRS.

Opozicijos skalėje išskirti trys lygmenys: socialinė, institucinė, ir pusiau legali opozicija. Jie išdėstyti opozicinio veikimo aktyvumo, potencialaus pavojingumo režimui, didėjimo kryptimi. Opozicinės veiklos ribas nustatydavo režimo spaudimas.

Socialinė opozicija čia suprantama kaip socialinę kasdienybę apėmęs būtinių lygmenų priešiškas režimui, jo skelbtų elgesio normų nepaisymas. Dažniausiai jis įgydavo užsienio radijo stočių klausymo (dažnai ne dėl politikos, o dėl kitokios muzikos, džiaz – populiarus buvo Luxembourgio radijas²⁴⁸), neoficialios, režimui priešiškos informacijos perteikimo, režimo kritikos „virtuviniuose pokalbiuose“ ir panašų pavidalą. I. Lukšaitė tokią veiklą – „verbalinę kultūrą“ laiko pasipriešinimo išraiška²⁴⁹. Nancy Ries atkreipė dėmesį į tokių pokalbių paradigmatiškumą, rituališkumą ir kartu įtaką vykusiems procesams: „inteligentiškasis diskursas „preparavo“ aktualias problemas, taip intensyvėjo jų reikšmė, stiprėjo visuomeninis rezonansas“²⁵⁰. Tiesa, iš dalies galima sutikti su N. Putinaite, kad toks elgesys buvo viena

²⁴⁶ Švedas A. Sovietinė lietuvių istoriografija..., p. 69-77.

²⁴⁷ Ibid., p. 77-118.

²⁴⁸ Pokalbis su O. Balakausku.

²⁴⁹ Pokalbis su I. Lukšaitė.

²⁵⁰ Рус Н. Русские разговоры..., с. 51.

prisitaikymo strategijų, nes neoficialios kalbos nevedė į tikrovės keitimą²⁵¹. Tačiau tokio požiūrio įvykdytas opoziciškumo sutapatinimas su prisitaikymu nėra tikslus. Net ir tokia nepolitinė ir režimui tiesiogiai nekenksminga veikla stiprino susvetimėjimą su sovietine tvarka ir taip silpnino tiek jo įtaką visuomenei, tiek ir patį režimą.

Prie socialinės opozicijos priskirtina ir didžioji jaunimo subkultūrų elgesio dalis, kitoks nei propaguotas režimo gyvenimo būdas ar mados, kaip stiliagos bei hipiai. Didžioji dalis socialinei opozicijai priskirtino elgesio nebuvo taip besielgiančių reflektuota kaip pasipriešinimas – šis bruožas būdingas socialinei kasdienybei. Išimti čia sudaro kultūrinis elitas, bet kokį opoziciškumą dažnai laikęs pasipriešinimu, taip kompensuodamas savo prisitaikymą.

Į nukrypimus socialinėje kasdienybėje režimas kreipė mažai dėmesio. O. Balakauskas prisiminė, kaip jį buvo išsikvietę į KGB be jokios aiškios priežasties, davė suprasti, kad saugumas žino jo kalbą su draugais turinį ir antisovietinį jų nusiteikimą. Tačiau tai buvo tik pagąsdinimas – jokių konkrečių kaltinimų ar grasinimų kompozitorius neišgirdo²⁵². Saugumo dokumentuose aiškiai skiriami ideologiškai žalingi ir politiškai pavojingi dalykai. Pirmieji buvo nepageidautini, bet ir nebaustini, tačiau buvo visaip stengiamasi neleisti pirmajam virsti antruoju.

Institucinė opozicija sutampa su T. Remeikio išskirta opozicija sistemos viduje, kurios pagrindiniai reiškėjai buvo „tautinė partinė, ekonominė ir kultūrinė inteligentija“, o veikimas – „respublikos labai orientuota veikla ekonominėje, kultūrinėje, politinėje, kadru, švietimo sferose“²⁵³. Vėliau tokią veiklą jis įvardino institucinio nacionalizmo terminu: „tai tautinių interesų siekimas per egzistuojančias [režimo] struktūras ir Kremliuje susidariusios padėties išnaudojimas [Lietuvos naudai]“²⁵⁴. Būtina pabrėžti, kad institucinė opozicija reiškia veiklą oficialiose institucijose ir oficialiojoje viešumoje. Todėl prie institucinės opozicijos priskirtina ir sovietinių negerovių ar net kai kurių režimo bruožų kritika, reikšta oficialiojoje viešumoje – susirinkimuose, spaudoje ar knygose. Beje, V. Šliapentochas tokią veiklą priskiria žemiausiam sovietinių intelektualų opoziciškumo lygmeniui²⁵⁵. Todėl skandalo priežastimi tapęs ir švelnias režimo represijas autoriui sukėlęs V. Kubiliaus straipsnis „Talento mįslės“ yra būtent institucinės opozicijos, o ne pasipriešinimo išraiška. Prie tokios veiklos priskirtinas ir meninis seminonkonformizmas, antisovietinės potekstės naudojimas kūryboje bei kitokios nesutapimo su

²⁵¹ *Putinaitė N.* Nenutrūkusi styga..., p. 171-172.

²⁵² Pokalbis su O. Balakausku.

²⁵³ *Remeikis T.* Opposition to Soviet Rule..., table 1.

²⁵⁴ *Ibid.* Esė apie imperijų žlugimą..., p. 260.

²⁵⁵ *Shlapentokh V.* Soviet Intellectuals and Political Power..., p. 79.

režimo nuostatomis apraiškos viešumoje. Pokario intelektualinio gyvenimo vadų nuopelnus, kuriuos galima priskirti institucinei opozicijai, surašė R. Ozolas: A. Venclova padėjo reabilituoti daug kultūros reiškinių, po K. Korsako sparnu subrendo kultūriniai opozicionieriai, Juozo Jurginio darbai padėjo rutuliotis lietuviškajai savimonei, Eugenijus Meškauskas deideologizavo filosofiją²⁵⁶.

Ne tik stalininiu laikotarpiu, bet ir vėliau, bent jau iki 8 deš. neideologinės, menkai ideologizuotos kūrybos skelbimas reikalavo daugiau pastangų, susilaukdavo valdančiųjų nepasitenkinimo, todėl ji taip pat priskirtina institucinės opozicijos lygmeniui, tuo pačiu – ir ideologiniam prisitaikymui. Tačiau ilgainiui kūryboje vis mažėjant ideologijos ji vis mažiau tinka aiškinantis kūrėjo prisitaikymo lygmenį.

Institucinei opozicijai priskirtinų elgsenų interpretacijos kelia itin daug diskusijų viešajame gyvenime daugiausia dėl to, kad nomenklatūrinio diskurso atstovai siekia bet kokią savo veiklą sovietmečiu pateikti kaip darbą Lietuvos labui interpretuodami jį kaip pasipriešinimą. Šiuo požiūriu labai simptomiškas yra Algirdo Brazausko atsiminimų knygos „Ir tuomet dirbome Lietuvai“ pavadinimas²⁵⁷. Gali būti, jog ši samprata Sąjūdžio laikais buvo perimta iš kultūrinio elito skelbtų nuostatų ir naudota ginantis nuo po nepriklausomybės pasipylusios kritikos²⁵⁸. Nors esama duomenų, jog sovietinės administracijos darbuotojai panašiai teisinosi ir sovietmečiu: „konformistinis karjerizmas dangstomas tam tikromis patriotinėmis skraistėmis“²⁵⁹, „ne vienas lietuvis yra linkęs „dirbti tautos labui“, darydamas galybę kompromisų, net stodamas į partiją, o neviešai padejuodamas dėl rusifikacijos, pasvajodamas apie demokratiją, nepriklausomybę ir t.t.“²⁶⁰

Tai parodo, kad priskyrimas prie institucinės opozicijos yra itin sudėtingas. Kultūrinis elitas galėjo visą savo profesinę veiklą laikyti pasipriešinimu. Edvardas Gudavičius prisiminimuose netgi teigia, kad „egzistavo pagrindis, kurio partija nesugebėjo kontroliuoti. [...] šios struktūros centras glūdėjo lituanistikoje, o ne istorijoje. [...] Pogrindį išties telkė lietuviškas arba patriotiškas požiūris.“²⁶¹ Kartu jis pabrėžia, jog jį sudarė du dėmenys – lietuviškumo ir profesionalumo puoselėjimas²⁶². Tai rodo šio opozicijos lygmens, leidusio profesinį darbą laikyti pasipriešinimu, svarbą kultūrinam elitui. Kartu jis parodo tęstinumą aukščiau aptarto požiūrio, kad

²⁵⁶ Ozolas R. Atgimimo ištakose..., p. 62 (1971 m. birželio 03 d. įrašas dienoraštyje).

²⁵⁷ Brazauskas A. Ir tuomet dirbome Lietuvai: faktai, atsiminimai, komentarai. Vilnius: Knygiai, 2007.

²⁵⁸ Plačiau žr.: Klumbys V. (Ne)kaltųjų ieškojimas..., p. 148-165.

²⁵⁹ Štromas A. La isvės horizontai..., p. 254.

²⁶⁰ Venclova T. Manau, kad..., p. 9.

²⁶¹ Švedas A. Visa istorija yra gyvenimas..., p. 229-231.

²⁶² Ibid., p. 231.

kultūriniam elitui svarbiausi buvo kultūros, kūrybos (istoriko pakeistos moksliniu profesionalumu) ir tautiškumo sandai.

Vienas svarbiausių institucinės opozicijos veiklos barų buvo kova už kultūrinį palikimą. K. Korsakas rinktinėje „Literatūra ir kritika“ dar 1949 m. pateikė kultūrinio palikimo vertinimo strategiją, kurios iš esmės buvo laikomasi beveik visą sovietmetį. Šios strategijos tikslas buvo pateikti viešumoje kuo daugiau lietuvių kultūrinio palikimo. Tam buvo būtinas ideologinis prisitaikymas – to palikimo priderinimas prie ideologinių reikalavimų. Todėl svarbiausios jam kilusios problemos buvo „kaip neutralizuoti atskiruose mūsų praeities literatūros veikaluose randamas buržuazines tarybinei pasaulėžiūrai priešingas pažiūras, kaip apeiti juose klerikalines ir nacionalistines tendencijas, žodžiu, kaip pateikti tuos veikalus, neretai klasiškus mūsų literatūroje, be žalos tarybiniam skaitytojui“²⁶³. Ideologinio grynumo sergėtojas Jonas Zinkus 1951 m. piktinosi, kad siekiama užmaskuoti, o ne „iki galo, iki pačių ištakų demaskuoti buržuazinę – nacionalistinę ideologiją, sutriuškinti ir galutinai nuvainikuoti ją darbo žmonių akyse“²⁶⁴.

M. Lukšienė prisimena buvus dvi literatūrinio palikimo perinterpretavimo grupes: „Korsakas daugiau linko į pervertinimą [iš marksistinių pozicijų], o [VU Lietuvių literatūros] katedra su dėstytojų branduoliu, su Mykolaičiu priešakyje – išsaugoti pilną daugiabriaunį paveldą. [...] ryškėjo ta pati jų [K. Korsako vadovauto instituto] pakraipa kaip ir katedros.“²⁶⁵

Tai, kad tokia kultūros gynybos elgsena buvo būdinga ne tik Lietuvos kultūriniam elitui, liudija analogiška žymaus Bulgarijos kultūros veikėjo Todoro Pavlovo veikla. Jis stalininiu laikotarpiu sugebėjo reabilituoti anksčiau atmestus, kaip buržuazinius, bulgarų autorius bei institucionalizavo tokį bulgarų klasikos supratimą, kuris liko gyvas iki šiol²⁶⁶. Minėtą K. Korsako nubrėžtą strategiją iš esmės galima įvertinti labai panašiai: būtent jos rezultatas ir sukūrė literatūros ir praeities vertinimo kanonus, iš dalies galiojančius iki šiol.

Kultūros puoselėjimas institucinėje opozicijoje suvoktas kaip tautiškumo išsaugojimo dalis. Kultūrinio elito tautiškumo samprata iš esmės labai panaši į XIX a. pab. egzistavusiąją, tokio tautiškumo elementai ir saugoti. Tai nestebina, nes tuomet susiformavo esminiai tautiškumo elementai. P.

²⁶³ Korsakas K. Literatūra ir kritika. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1949, p. 25-26.

²⁶⁴ Iš J. Zinkaus parengto dokumento apie literatūros kritikos trūkumus laikraštyje "Literatūra ir menas" bei žurnale "Pergalė" // Lietuvos archyvai. 1990, Kn. 2, p. 191-192.

²⁶⁵ Lukšienė M. Apie Lietuvių literatūros..., p. 43.

²⁶⁶ Remtasi A. leksandro Kiosevo straipsnio „Tikrasis paveldėtojas“ angliška santrauka, pateikta Eurozine tinklalapyje: <http://www.eurozine.com/articles/2009-09-09-eurozinerev-en.html> [žiūrėta 2009 09 09].

Subačius teigia, kad tautinės tapatybės klostymasis sovietmečiu atkartojosi XIX a. vykusį identišką procesą: „Sovietinių niokojimų akivaizdoje pirmiausia reikėjo vėl susirankioti tautos ir tėvynės paveikslo šukeles. Tai leistų paaiškinti, kodėl tokie iš pirmo žvilgsnio banalūs tekstai, kaip Justino Marcinkevičiaus „Tėviškė“, pačioje aštuntojo dešimtmečio pabaigoje tapo populiaria tautines idėjas puoselėjusio akademinio jaunimo giesme“²⁶⁷.

Režimas tokį etninį, depolitizuotą tautiškumą netgi skatino, ypač jei pavykdavo jį pritaikyti savo reikmėms. Todėl gali kilti klausimas, ar galima tokio tautiškumo palaikymą laikyti institucine opozicija. Atsakymas priklauso nuo laikotarpio. Stalino valdymo metu ir kurį laiką po to dėl paprasčiausios tautiškumo raiškos reikėjo kovoti su ideologinio grynumo sergėtojais, nekalčiausiose apraiškose galėdavusiais išvelgti antisovietinių ar buržuazinių dalykų. Ypač ryškiai tai pasireiškė prasidėjus kovai su „vieningos srovės“ apraiškomis 1947-1949 m., kai sekimu ja buvo apkaltintas ir politinis prisitaikėlis Justas Paleckis. Postalininiu laikotarpiu Lietuvos administracijos vadovai suprato, kad tautiškumu remtis yra labai patogiu. Atrodo, jog įvykiai Vengrijoje 1956 m. stipriai sujaudino Lietuvos vadovus. Jonas Januitis, tuometinis Radijo ir televizijos komiteto vadovas prisimena, kad jam Sniečkus sakė: „Matai, ko sulaukiama, jei nepaisoma nacionalinių interesų“ ir liepė galvoti. O Budapešto radijas prieš revoliuciją leisdavo rusiškas čiastuškes ir bruko sovietinį gyvenimo būdą, anot J. Janučio. Jis teigia, kad jo galvojimo dėka RTV programos „išsiskirdavo aukštu tautiniu mentalitetu“²⁶⁸. Tai reiškia, kad jose buvo skiriama nemažai dėmesio oficiozinei tautiškumo versijai.

Tačiau ir postalininio laikotarpio viešos, oficiozinės tautiškumo raiškos negalima laikyti naudingos tik režimui. Tokia raiška leido jai plačiausiai paplisti ir taip efektyviausiai palaikė lietuviškumą, nors ir ideologizuotą. Be to, daugumoje atsiminimų pabrėžiama, kad ideologizuotas lygmuo mažiausiai veikdavo žmones, o svarbiausias buvo tautiškumas. Su tuo galima sutikti, nes didžiulė viešojo gyvenimo ideologizacija sukėlė žmonių apolitizaciją, nesidomėjimą jokia politika. Tačiau toks ideologijos poveikio sumažinimas buvo tik dalinis, efektyviau veikdavo tik aiškios ideologizacijos atvejais, o jei ideologijos poveikis būdavo giluminis, kaip pagoniškumo skatinimas, jis dažnai likdavo nepastebėtas. Taigi, nepolitinio tautiškumo puoselėjimas priskirtinas institucinei opozicijai, nors ir žemiausiam jos lygmeniui. Diskutuoti būtų galima dėl 8-9 deš., kai režimas tiek dėl išitvirtinimo visuomenėje, tiek dėl ideologinio silpnėjimo į oficialiąją viešumą išleido netgi nepriklausomos Lietuvos himną²⁶⁹ (30000 egz. tiražu), leido tautinio atgimimo

²⁶⁷ Subačius P. Lietuvių tapatybės kalvė: Tautinio išsivadavimo kultūra. Vilnius: Aidai, 1999, p. 198.

²⁶⁸ Januitis J. Užvakar ir šiandien..., p. 88.

²⁶⁹ Paskelbtas: Kudirka V. Laisvos valandos. Vilnius: Vaga, 1976, p. 43.

„Aušrai“ skirtą konferenciją – tai yra, politinio nesovietinio tautiškumo ženklus ir analizę. Tai liudytų, jog bemaž bet kokios tautiškumo apraiškos, tiesiogiai nekonfrontavusios su režimu, nebebuvo persekiojamos, todėl ir jų sklaida opoziciškumu laikyta tik pačių skleidėjų. Tačiau kaip tik panašiu metu stiprėjo kita kultūrinio elito elgsena – režimo kritika.

Kultūros, tautiškumo puoselėjimas buvo svarbus vyresnei kartai, patyrusiai stalininius kultūros, tautiškumo varžymus. Kita opozicinė elgsena, daugiau būdinga postalininiu laikotarpiu kultūrinio elito nariais tapusiems kūrėjams, buvo režimo kritika viešumoje. Čia minėtini K. Sajos, Vytautės Žilinskaitės, Romualdo Granausko darbai. Dina Spechler „kažko panašaus į visuomenės nuomonę“ atsiradimą viešumoje sieja su po Stalino mirties įvykusių valdančiųjų pasimetimu²⁷⁰. Ne veltui itin kritiška sovietinei tikrovei K. Sajos komedija „Septynios ožkenos“ buvo pastatyta būtent 1956 m., o išleista – 1957 m.

Kyla klausimas, kodėl režimas leido spausdinti iš esmės priešiškus sistemai, faktiškai antisovietinius bei aiškiai politinius kūrinius. V. Žilinskaitė teigia, kad jai labai padėjo jos kūrinių skelbimas Maskvoje: tai suteikė jai didesnę laisvę Lietuvoje²⁷¹. Tačiau ši priežastis nėra vienintelė ar svarbiausia. Nagrinėjant tekstų veikimą visuomenėje vertingas yra Walterio Benjamino požiūris, kad svarbiausia – ne kūrinių požiūris į savo epochos sąlygas, bet kaip tas kūrinys jose veikė²⁷². Galima spėti, jog būtent galimas poveikis buvo svarbiausias ir administracijos pareigūnams. Jokių neramumų išspausdinti kritiniai kūriniai nesukėlė, leido „nuleisti garą“ – išreikšti nepasitenkinimą sistemos negerovėmis. Turbūt galima teigti, jog jie tilpo į „visuomeninės sutarties“, sovietinio politinio korektiškumo (jei viešai neagituosi nuversti sovietų valdžios, ji pro pirštus žiūrės į tavo tikrąsias pažiūras)²⁷³ rėmus, nes prieš režimą tiesiogiai nėjo. Be to, jie atitiko bent jau žodžiais režimo skatintą savikritiką, atskirų negerovių demaskavimą. Tokia yra K. Sajos „Septynių ožkenų“ pabaigos replika, kad svečias iš Vilniaus kreipiasi tiesiai į publiką: „Ar yra pas jus panašių [biurokratų, visuomeninio turto grobstytojų ir pan.]? Sakot, yra? Tai ko jūs delsiat? Tempkit drąsiai į šviesą! Sakot, aukštai sėdi, spardosi? Betgi jūsų dorų piliečių dauguma. [...] Šluokite nelaukdami atvažiuojant komisijos!“²⁷⁴ Nors tiesiogiai čia skatinama savarankiška žmonių veikla, tačiau andainyškčiame kontekste tokios funkcijos šis kūrinys neatliko.

²⁷⁰ Spechler D. Permitted Dissent..., p. XV.

²⁷¹ Pokalbis su V. Žilinskaite.

²⁷² Benjamin W. Reflections: Essays, aphorisms, autobiographical writings. New York: Schocken Books, 1986, p. 222.

²⁷³ Клецкин А. Е. Искусство и власть в условиях эрозии тоталитарной идеологии. На материалах документального кино // Художественная жизнь России 1970-х годов как системное целое. Санкт-Петербург: А летея, 2001, с. 300.

²⁷⁴ Saja K. Komedijos..., p. 286.

Dar verta atkreipti dėmesį į Lietuvos specifiką. Didžiausias išskirtinumas, lėmęs jos valdančiųjų veiksmų ir veiklos savitumą, buvo tautiškumas. Didžiausias represinių struktūrų dėmesys ir buvo skirtas „nacionalizmo pasireiškimams“ bei „religinėms atgyvenoms“ slopinti susitaikius su nuosaikiomis jų formomis. Kaip tik šių elementų tiek K. Sajos, tiek V. Žilinskaitės kritinėje humoristikoje ir yra mažiausiai. Jų kritika nukreipta į socialinę, ekonominę ir net ideologinę²⁷⁵ sferas, tačiau ji neturi jokių sąsajų su tautine ar religine tematika. Būtent šiose, pačiose jautriausiose tematikose režimas Lietuvoje buvo itin griežtas. Taip pat netoleruoti ir tiesiogiai bei aiškiai prieš sovietinę sistemą veikti raginę kūriniai. Tačiau vėlgi, jei tokie raginimai negalėjo paveikti plačių skaitytojų masių, jie galėdavo praeiti cenzūros sieta, bent jau vėlyvučiu sovietmečiu. Sauliaus Tomo Kondroto knygoje „Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą“, anot D. Lapkaus, esama vos ne politinių atsišaukimų, raginančių versti valdžią: „filosofinis traktatas perauga į menkai teuzmaskuotą politinį atsišaukimą“²⁷⁶. Tačiau tos iš tiesų prieš tironiją nukreiptos ištisos pastraipos visuomenei nepadarė didesnės įtakos, nes pati knyga daugumai skaitytojų buvo sunkiai suprantama.

Itin svarbi viešos režimo kritikos Lietuvoje dalis buvo senosios kaimo gyvensenos sunaikinimo apgailėjimas, tiesiogiai prieštaravęs modernizacinei ideologijai bei režimo praktinei vienikiemių naikinimo politikai. Romualdo Granausko „Duonos valgytojai“²⁷⁷, paskelbti 1970 m., anot R. Ozolo, „analizavo pačią aktualiausią praeito ir šio dešimtmečio [7-8 deš.] Lietuvos gyvenimo problemą – dvasinį išsigimimą“²⁷⁸, „tai be jokių kompromisų ramiai kaltuosius kaltinančio žmogaus šnektą“²⁷⁹. Tačiau šis, kaip ir kiti panašios tematikos kūriniai, nors netiesiogiai ir kaltino režimą, rodė neigiamas moralines, socialines, ekonomines jo politikos pasekmes, vis tik laikytini prarasto „aukso amžiaus“ mito variantu, moderniai visuomenei būdingam „periodiškam mados [...] atsigręžimui į laikus, į „nuostabiuosius laikus“, kurie ne taip seniai buvo peikiami ar niekinami“²⁸⁰. Nors sovietmečiu šis atsigręžimas neabejotinai buvo įgijęs a(nti)sovietinį krūvį, taip kaip tradicinio kaimo nostalgijos raiška neretai pridengė tarpukario gyvensenos ir politinės sanklodos ilgesį, tačiau režimo stabilumui tokia neatvirai išreikšta kritika nekėlė grėsmės. Tiesa, spaudoje kritikuotas tokių nuostatų prieštaravimas ideologijai. Taip anoniminis kritikas „Kritiko Tomo skiltyje“ teigė nusivylęs

²⁷⁵ Žr. V. Žilinskaitės apsakymą „Ranka“, akivaizdžiai pajuokiantį nieko nereiškusius balsavimus, sovietinę „demokratiją“: *Žilinskaitė V. Angelas virš miesto: Humoras, satyra, parodijos*. Vilnius: Vaga, 1967, p. 14-17. Jis buvo nuolat perspausdinamas šios autorės humoreskų rinkiniuose.

²⁷⁶ *Lapkus D. Poteksčių ribos...*, p. 125.

²⁷⁷ *Granauskas R. Duonos valgytojai...*, p. 135-147.

²⁷⁸ *Ozolas R. Atgimimo ištakose...*, p. 80 (1971 m. rugpjūčio 3 d. įrašas).

²⁷⁹ *Ibid.*

²⁸⁰ *Girardet R. Politiniai mitai ir mitologijos*. Vilnius: Apostrofa, 2007, p. 134.

kai kurių R. Granausko kūrinų „idėjine – menine koncepcija“. „Skausmingo atsisveikinimo su gimta vieta ir persikėlimo naujon gyvenvietėn“ problema autorius „pastebimai utriruoja, tirština spalvas, ir todėl finalinis „kimus šuns kaukimas“ skaitytoją nuteikia gana minoriškai.“ Neįtiko kritikui ir tai, kad gyvenimas naujoje gyvenvietėje vaizduojamas kaip slegiantis žmones, kad Granauskas nedėmesingas laiko dvasiai, todėl „norėusi išvysti konkretesnių mūsų epochos realių“²⁸¹. Galbūt režimo kritikos didėjimą oficialiojoje viešumoje smerkė ir A. Sniečkus ataskaitiniame pranešime LKP suvažiavime: „nėra jokio pagrindo reabilituoti „vieningosios srovės“ teorijos. [...] „Vieningosios srovės“ teorija šiandien pasireiškia mėginimu nukrypti nuo partinių pozicijų, vertinant praeitį, ir liaupsinti apolitiškumą bei objektyvizmą.“²⁸² Tačiau nei R. Granauskas, nei kiti panašias nuostatas reiškę kūrėjai jokių sankcijų nesusilaukė. Granausko knyga buvo išleista su sukritikuotais apsakymais buvo išleista²⁸³.

Prie institucinės opozicijos galima priskirti ir meninės formos ieškojimus – modernistinius ar net postmodernistinius, nes jie prieštaravo oficialiajam socrealizmo kanonui. Tačiau postalininiu laikotarpiu Lietuvoje, kitaip nei Rusijoje, meninės raiškos formų laisvė buvo labai didelė. Dailininkas Aloyzas Stasiulevičius prisimena, kaip Lenkijoje atsakė į reporterio nusistebėjimą, kad Lietuvos dailininkų parodoje nemato socialistinio realizmo: „žinot, jūsų supratimas, kas [yra] socialistinis realizmas, [labai] siauras. Socialistinis realizmas yra ta srovė, kuri priklauso nuo bicepsų – kiek ištempį, tiek yra“²⁸⁴. Panašiai buvo ir kitose meno srityse. Tokia meninės formos raiškos laisvė turbūt prisidėjo prie menko kultūrinio elito dalyvavimo pasipriešinime. Galimybė oficialiai skelbti savo kūrybą skatino prisitaikymą, todėl net itin kritiškai nusiteikusiems režimo atžvilgiu kūrėjams svarbiau buvo galimybė paskleisti savo kūrybą oficialiais kanalais, nei eiti į pogrindį, kur grėisė ne tik represijos, bet ir itin menkas kūrybos paplitimas. Net Rusijos kultūrinuose centruose, kur alternatyvus kultūrinis gyvenimas buvo labai intensyvus, didžioji dalis kūrėjų, skelbusių savo veikalus neoficialiai, vis tiek siekdavo oficialios menininko karjeros ir tik tam nepavykus savo kūrybą būdavo tiesiog priversti skelbti savilaidoje ar užsienyje²⁸⁵.

Vėlyvuoju sovietmečiu tarp kultūrinio elito ypač sustiprėjo buvimo šalia sistemos nuostata, panaši į stalininio laikotarpio apolitiškumo ir nedalyvavimo elgsenas, labiau priskirtina socialinei opozicijai. Kūryboje tai reiškėsi „meno

²⁸¹ Epizodai iš samanoto gyvenimo // Literatūra ir menas. 1971 m. gruodžio 25 d., Nr. 52.

²⁸² Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto ataskaita XVI suvažiavimui // Tiesa. 1971 m. kovo 4 d., Nr. 53.

²⁸³ *Granauskas R. Duonos valgytojai...*

²⁸⁴ Pokalbis su Aloyzu Stasiulevičiumi.

²⁸⁵ *Савицкий С. Андерграунд...*, с. 58-61.

menui” kategorijai priskirtinai kūriniams, kuriais nesiekta priešintis ar puoselėti tautiškumą. Tokius kūrėjus „domino visiškai kitos problemos [nei sovietinės ar antisovietinės literatūros kūrėjus]. Jie kitaip suprato meną”²⁸⁶. Kartu toks kūrybos būdas leido pabėgti nuo įkyrėjusio ideologiškumo. Itin buvo paplitęs „nestandartinis“ gyvenimo būdas. Kaip laiške V. Venckui prisimena Vytautas Bložė, „ir Benkai [Bejaminui Gorbulskiui], ir man (ypač!) reikėjo maskuoti savo pažiūras, dėtis „gyvais paradoksis“, nerimtais „žūstančiais talentais“, kad kagėbėgeninės kilmės muzikos mėgėjai ir „do nosų“ komponuotojai terašytų tik apie kvailus ir juokingus mūsų pokštus. Visą tą laikotarpį sau į stalčių (ir į žemę) rašiau lyg ir rimtus, ir tragiškus dalykus.“²⁸⁷ Labai panašiai mąstė ir T. Venclova: „Galbūt geriausia išeitis – jo [Olešos] pozicija. Alkoholikas ir tiek. Ir ką jūs man padarysit?”²⁸⁸

Nesocrealistinės kūrybos formos institucinei opozicijai be jokios abejonės priskirtinos tokiu atveju, kai jomis buvo peržengiamos ir tuo plečiamos režimo nustatytos ribos. Ribų peržengimas kaip kriterijus priskyrimo opozicinei veiklai yra svarbus, bet kartu ir nelengvai užčiuopiamas. „Pririštos karvės taktiką”, kai stengtasi kuo labiau išnaudoti tai, kas leidžiama, o išnaudojus valdžia vėl kiek praplečia ribas²⁸⁹, labai sunku nustatyti. Ypač todėl, kad kultūrinis elitas buvo įgudęs vaikščioti ant ribos jos neperžengiant²⁹⁰. Be to, ribos jautimas labai subjektyvus ir dažnai keisdavosi. Tai gerai liudija V. Kubiliaus dienoraščio ištrauka: „Perskaičiau savo knygos korektūrą. Ir buvau pritrenktas. Ji man, kai rašiau, atrodė tokia drąsi ir rizikinga. Perskaičiau, o dievuli, – nieko nėra. Prisitaikymas absoliutus. Begaliniai kompromisai. Ir man gėda dėl jų. Aš sakau ne tai, ką aš iš tikrųjų galvoju, o kažką supainioju, susuku, nedrįsdamas tiesiai pasakyti.“²⁹¹ Be ribos suvokimo subjektyvumo šis įrašas parodo ir dar vieną iš psichologinių prisitaikymo mechanizmų. Šiuo atveju rašant žinota, kokios konkrečios nerašytos taisyklės pažeidžiamos, kas naujo pasakoma. Vėliau, palyginus su bendru vaizdu paaiškėjo, kad niekur ypatingai nepažengta, kad kiti kultūrinio elito nariai irgi taip pat nežymiai pažeidinėjo ribas.

Režimo santykis su institucinei opozicijai priskirtina veikla buvo labai įvairus ir priklausė nuo daugelio aplinkybių. Kartais tokia veikla buvo skatinama, kaip postalininė kadrų lituanizacija, o pasikeitus politiniam klimatui dėl tos pačios veiklos buvo galima patirti ir represijų, nors ir gana švelnių: J.

²⁸⁶ Кулаков В. Поэзия как факт. Москва: Новое литературное обозрение, 1999, с. 8.

²⁸⁷ Puidokienė S. Vytautas Venckus..., p. 491.

²⁸⁸ Venclova T. Iš 1958-1960 metų dienoraščio // Kultūros barai. 1998, Nr. 1, p. 74 (1960 m. gegužės 13 d. įrašas).

²⁸⁹ Pokalbis su K. Saja.

²⁹⁰ Blažytė - Baužienė D. Kultūrinė autonomija sovietinėje Lietuvoje: realybė ar regimybė? // Metai. 2002, Nr. 8-9, p. 145.

²⁹¹ Kubilius V. Dienoraščiai 1945-1977... , p. 274 (1964 m. vasario 10 d. įrašas).

Bulavas už pernelyg smarkią VU lituanizaciją pašalintas ne tik iš rektoriaus pareigų, bet ir iš partijos.

Neretai galima išvelgti režimo pastangas pasinaudoti institucinės opozicijos veikla savo naudai. Istorinės praeities panaudojimą režimo reikmėms analizuoja A. Streikaus straipsnis²⁹². Kartu toks panaudojimas neišvengiamai buvo susijęs su istorijos faktų pateikimu visuomenei, o tuo pačiu galėjo būti laikomas opoziciškumo apraiška, netgi pergale kovoje su režimu dėl kultūrinės, istorinės atminties išlaikymo. Tačiau vienareikšmiškai teigti, kad „sovietinė propaganda savo tikslams pajungė lietuvių tautinius sentimentus“²⁹³ kažin ar galima, nes režimas nesugebėjo sukontroliuoti oficialiai leisto tautiškumo raiškos interpretacijų visuomenėje. Todėl jos galėjo būti interpretuojamos ir nepalankiai ar net priešišškai režimui.

Tokią institucinės opozicijos veiklos rezultatų dviprasmiškumą parodo Žalgirio mūšio mito analizė, kai šalia oficialinio jo naudojimo parodomi egzistavę ir neoficialiniai šio mito perskaitymo variantai²⁹⁴. Pastebėtina, jog „oficialiai leidžiant ir net skatinant Žalgirio temą, [sovietmečio] literatūrinių pasakojimų apie Žalgirį bemaž nėra“²⁹⁵. Gali būti, jog tokia padėtis susiklostė dėl sovietmečiu egzistavusio pernelyg režimo skatintų dalykų vengimo. Aktyvi oficialinė propaganda neretai atstumdavo žmones, taip pat ir kultūrinio elito narius. Žalgirio tematikos vengimas galbūt parodo, kad institucinė opozicija ne visada vykdavo režimo užsakymus, kurie iš pirmo žvilgsnio galėjo pasitarnauti tautiškumo, istorinės atminties puoselėjimui. Tačiau platesnė institucinės opozicijos ir režimo politikos sąsajų analizė peržengia šio darbo rėmus ir reikalauja atskiro tyrimo.

Kitas opoziciškumo lygmuo būtų pusiau legali veikla: aktyvus dalyvavimas menkai režimo kontroliuotose, nors formaliai ir sovietinėse organizacijose ar mažai organizuotuose judėjimuose, dažnai turėjusiuose tautinį charakterį – kraštotyros, etnografiniame judėjimuose, diskusijų klubuose. Režimo kontrolės menkumas šią veiklą skirtą nuo institucinės opozicijos iš vienos pusės, o iš kitos – tokios veiklos nerepresavimas. Todėl ji vadinama pusiau legalia veikla. Analogišką opozicijos lygmenį Rusijos inteligentijos veikloje išskyrė V. Šliapentochas, prie tokios veiklos pavyzdžių priskyres dalyvavimą bardų judėjime²⁹⁶.

Šio lygmens veikla galėjo būti stipriai kritikuojama režimo, susilaukti griežtesnės jo reakcijos nei institucinė opozicija. Veikla oficialiose institucijose ar oficialiai paskelbti darbai jau buvo režimo tarsi legitimuoti. „Tokiais atvejais

²⁹² Streikus A. Sovietų režimo pastangos...

²⁹³ Putinaitė N. Nenutrūkusi styga..., p. 142.

²⁹⁴ Notrimaitė G. Kam reikalingas Žalgiris sovietmečiu? // Colloquia. 2007, Nr. 18, p. 103-114.

²⁹⁵ Ibid., p. 108.

²⁹⁶ Shlapentokh V. Soviet Intellectuals and Political Power..., p. 78-79.

intelektualas „nusikaltimą“ pasidalina su pareigūnais, kurie leido veiksmą“²⁹⁷. Labai ryškiai tai matosi V. Kubiliaus straipsnio „Talento mįslės“ atveju, kai už šią publikaciją nukentėjo tiek autorius, tiek žurnalas „Nemunas“ – pakeistas jo redaktorius. Tiesa, atrodo, šiuo atveju straipsnis pasitarnavo kaip susidorojimo su pernelyg dažnai leistinas ribas, tiesa, daugiau nepolitines, peržengdavusiu redaktoriūmi pretekstas. Nepadėjo net tai, kad „į pabaigą kai [„Nemuno“ redaktoriūsi] Drilinga jau nujautė, kad bus blogai, buvom pradėję elgtis nuosaikiau.“²⁹⁸ Organizacijų, kurių priežiūra buvo menka, dalyviai ir ypač vadovai ar aktyvieji nariai neturėjo su kuo pasidalinti „kalte“.

Pusiau legali veikla iš dalies panašėja į socialinei opozicijai priskirtinus susibūrimus į neformalias grupes, kuriose neretos buvo antisovietinių nuotaių apraiškos. Pagrindinis atskyrimo kriterijus būtų tokių susibūrimų organizuotumas, formalių organizacijų egzistavimas. Jis kėlė didelį nerimą režimui, nes „tinkamai“ režimo neprižiūrimos net ir legalios organizacijos reiškė nepriklausomo visuomenės organizavimosi, o tuo pačiu – ir organizuoto pasipriešinimo galimybę. Net ir neformalizuotuose susibūrimuose KGB turėjo polinkį įžiūrėti slaptas organizacijas ir tai didino jų dalyvių represijų grėsmę.

Todėl visai suprantama, kodėl KGB generolas majoras G. Vaigauskas itin pabrėžė įvairių visuomeninių junginių kontrolės svarbą: „jei nurodytos organizacijos likdavo be partinių-tarybinių organų kontrolės ir vadovavimo, tuoj pat suaktyvėdavo ten patekę nacionalistiniai elementai“²⁹⁹. A. Terleckas 1966 m. aprašė spėjamą „Sigmos“ klubo uždarymo scenarijų, kuris po poros metų ir buvo įgyvendintas: „Paves jį „visuomeninių organizacijų“ globon. Nereikės ir uždarinėti. Žmonės turės kalbėti tai, ką lieps. Nustos šį klubą lanke ir viskas. Rašyti spaudoje apie kovą su „nesveikomis nuotaikomis“ ir leisti egzistuoti tokiems klubams, tai jau paradoksas.“³⁰⁰

Pusiau legali veikla dažnai išaugdavo iš institucinės opozicijos. Jos veikėjai, kaip V. Žalakevičius ar V. Kubilius, siekdavo savo idėjas perteikti platesniems žmonių sluoksniams laisviau, be cenzūros tarpininkavimo, neišvengiamo spaudoje. Todėl rinkdavosi betarpišką kontaktą su inteligentais per oficialiai veikiančias bet režimo menkai prižiūrimas organizacijas. A. Terleckas dienoraštyje pažymėjo kitą tokių diskusijų rezultatą: „Filmu [„Niekas nenorėjo mirti“] Kremliaus ir jo tarnai norėjo daug pasiekti. Bet šis filmas sukėlė diskusijas. Tokios diskusijos tik ne Kremliaus naudai. Jeigu kas ir nežinojo tiesos, po tokių diskusijų sužinos.“³⁰¹

²⁹⁷ Ibid., p. 77-78.

²⁹⁸ Rakauskas apie Rakauską [klausinėjo Austėja Čepauskaitė] // *Rakauskas R.* Fotografijos. Vilnius: E. Karpavičiaus leidykla, 2009, p. 431.

²⁹⁹ *Vaigauskas G.* Lietuvos nacionalistų kenkėjiška veikla..., p. 78.

³⁰⁰ *Terleckas A.* Rezistentų dienoraštis..., p. 137.

³⁰¹ Ibid., p. 138.

Kita vertus, buvo poreikis ir „iš apačios“, kaip rodo žmonių susidomėjimas tokiais pasisakymais. Be to, toks poreikis sukeldavo ir savarankišką visuomenės organizavimąsi, kaip, pavyzdžiui, žygeivių klubai, dalis kurio galėdavo ir tiesiogiai, be institucinio nacionalizmo, pereiti į pusiau legalią veiklą, jei tik susiklostydavo palanki situacija. Vis tik neretai tokį virsmą paskatindavo būtent institucinio nacionalizmo įsikišimas. Pavyzdžiui, kraštotyros judėjimas prasidėjo kaip institucinės opozicijos dalis. Gana greitai dalis judėjimo peržengė institucinės opozicijos ribas ir tapo pavojingu režimui. Tiesa, T. Venclova teigia, kad pseudopagoniškos tradicijos buvo gaišinamos su KGB žinia, gal net pritarimu ir nutrauktos rezultatams neatitikus saugumiečių lūkesčių³⁰². Tai tik liudija, kaip sudėtinga tuomet buvo interpretuoti institucinės opozicijos veiksmus – ar jie labiau naudingi režimui, ar tautai.

Turbūt žymiausias susidorojimas su pusiau legalios opozicijos veikėjais buvo 1971 m. įvykęs aktyviausių kraštotyros judėjimo dalyvių teismas. Beje, to meto neoficialiomis žiniomis, „kraštotyrosininkų „ramuvos“ [uždraustos] ta dingstimi, kad nepriklausančios jokiai oficialiai organizacijai, šiuo atveju – kraštotyros draugijai.“³⁰³ LKBK pateiktas kraštotyrosininkų persekiojimo ir teismo 1973 m. aprašymas irgi rodo, jog režimui didžiausią nerimą kėlė būtent šio judėjimo savarankiškumas, menka kontrolė: „Aktyviausi kraštotyrosininkai [...] buvo verčiami pasirašyti pasižadėjimus, „kad ateityje nedalyvaus **saviveiklinėje** [pabr. LKBK] kraštotyroje.““³⁰⁴ Po teismo kraštotyrosininkų judėjimo kontrolė sustiprinta. Tačiau galima spėti, jog toks likimas šiuos kraštotyrosininkus ištiko, nes, KGB nuomone jie peržengė toleruotino opoziciniškumo ribą ir tapo pavojingi režimui siekiais „išplėsti nacionalinį judėjimą, sukurti didelę organizaciją be nario bilietų ir ženklų, be konkrečios struktūros, bet turinčios vieną idėją“³⁰⁵. Iš tiesų dalis kraštotyrosininkų judėjimo dalyvių priskirtini jau ne opozicijai, o pasipriešinimui. Jų veikla svyravo tarp pusiau legalios opozicijos ir pagrindinio pasipriešinimo. V. Andriukaitis prisimena, jog tokiuose judėjimuose būdavo patikimųjų grupelės, kuriose žmonės, susiję su pagrindžiu patikimesnius jaunuolius supažindindavo su savilaida³⁰⁶. Taip oficialios organizacijos forma būdavo naudojama religinėms, tautinėms bei antisovietinėms idėjoms platinti. Toje pačioje organizacijoje galėjo egzistuoti ir pusiau legalios opozicijos, ir pagrindinio pasipriešinimo veiklos. B. Burauskaitė prisimena, kad kraštotyroje plisdavo ne tiek savilaida,

³⁰² Venclova T. Vilties formos..., p. 94.

³⁰³ Ozolas R. Atgimimo ištakose..., p. 94 (1971 m. rugpjūčio 14 d. įrašas dienoraštyje).

³⁰⁴ Teismo sauvalė Vilniuje // Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika: Pogrindžio leidinys. T. II: 1974-1975, Nr. 8-15. Chicago: Lietuvos katalikų religinės šalpos rėmėjai, 1975, p. 128.

³⁰⁵ Vaigauskas G. Lietuvos nacionalistų kenkėjiška veikla..., p. 79.

³⁰⁶ Pokalbis su V. P. Andriukaičiu.

kiek įvairių oficialiai neprieinamų darbų kopijos. Beje, būtent pora sulaikymų dėl kraštotyrinės veiklos paskatino ją suartėti su pogrindžiu³⁰⁷.

Skirtumas tarp opozicijos ir pasipriešinimo, darantis šį skirtingu fenomenu, vėlgi yra režimo reakcija. Už pagrindinę veiklą, kaip ir už atvirą pasipriešinimą grėsė griežtos represijos ar bent jau prasikaltusiųjų profilaktavimas. Nė vienas intelektualas nebuvo griežtai nubaustas už kokią nors veiklą nusistovėjus leistinumui riboms postalininiu laikotarpiu. Tai patvirtina D. Blažytės – Baužienės teiginį, kad kultūrinis elitas „pakankamai aiškiai suvokė draudžiamas ribas, ir ta nuojauta teikė tam tikrą psichologinį saugumą“³⁰⁸. Pogrindininkai gi teigia žinoję, kad anksčiau ar vėliau susilauks represijų. Ši slenkstį peržengti galėjo paskatinti tik itin stiprūs pasipriešinimą skatinę mechanizmai. Bene svarbiausias jų buvo religija, taip pat svarbios buvo tautinės, rečiau – žmogaus teisių ar sąžinės laisvės vertybės. Tautinėms vertybėms kultūrinis elitas galėjo pasitarnauti institucinės opozicijos veikla, dargi laikyta pasipriešinimu. Tai, šalia kitų aplinkybių, stabdė jų įsitraukimą į pasipriešinimą. R. Ozolas teigia kovojęs legaliai, kartu su bendraminčiais leisdamas Filosofijos chrestomatiją „Problemas“, filosofijos palikimą: „mūsų viešas filosofinis veikimas kai kuriais požiūriais turėjo didesnės reikšmės negu kad dar vienas papildomas [pogrindinis] leidinys“, todėl jis su draugais atsisakė nuo planuoto savilaidinio leidinio rengimo³⁰⁹.

Prie pagrindinės veiklos priskirtinas dalyvavimas pagrindinėse su sovietiniu režimu įvairiais būdais kovojusiose organizacijose, dalyvavimas leidžiant savilaidą, atviras nepriklausomybės reikalavimas ar protestas prieš režimo politiką. Atviras čia nereikia viešas – mintis gali būti reiškiamą atvirai nenurodant autorystės³¹⁰. Dar vienas skirtumas nuo opozicinės veiklos tas, kad pasipriešinimo dalyviai dažniausiai suvokdavo savo veiklą kaip pasipriešinimą, ką ne visada galima teigti apie opozicijos narius. Tiesa, būta ir išimčių: ant ribos tarp socialinės, pusiau legalios opozicijos ir pagrindinio pasipriešinimo balansavusių moksleivių pagrindinių organizacijų nariai kai kuriais atvejais pagrindinę veiklą suvokdavo gana naiviai, kaip laisvalaikio leidimo būdą. Štai bandomas įtraukti į tokį antisovietinį būrelį moksleivis nesusiviliojo sakydamas, kad domisi radiotechnika³¹¹ – jam tai buvo lygiaverčiai dalykai. Ant ribos tarp opozicijos bei pasipriešinimo balansuoja pasyvus dalyvavimas

³⁰⁷ Pokalbis su B. Burauskaite 2002 m.

³⁰⁸ *Blažytė – Baužienė D. Kultūrinė autonomija sovietinėje Lietuvoje...*, p. 145.

³⁰⁹ Pokalbis su R. Ozolu.

³¹⁰ Tokia atvirumo samprata pateikta: *Girnius K. Pasipriešinimas, prisitaikymas, ko laboravimas...*, p. 271.

³¹¹ Спецсообщение о предотвращении возникновения антисоветской молодежной группы из числа учащихся 8-й средней школы города Каунаса (1965 м. ларкričio 4 д.) // LYA, f. K-1, ap. 3, b. 635, l. 33.

savilaidoje: skaitymas ir perdavimas kitiems. Jis priskirtinas pusiau legaliai opozicijai, nes už skaitymą represijos nebuvo taikomos.

Viešą pasipriešinimą nuo pagrindinio skirtų viešumas, kai prieš režimą nukreiptos mintys reikštos ne tik atvirai, bet ir viešai paskelbiant savo autorystę. Tai aukščiausias pasipriešinimo lygmuo, nes viešumas reiškė beveik neišvengiamas represijas, jei ne kalinimą, tai bent neigiamas materialines ir socialines pasekmes, kai pagrindininkas galėjo tikėtis likti neišaiškintas. Rusų disidentas Vladimiras Bukovskis netgi išskyrė visiškai skirtingus mąstymo būdus, būdingus pagrindininkams ir viešai veikusiems disidentams³¹². Daugelis pagrindininkų neperžengė šios ribos³¹³, kai kurie viešai veikti pradėjo tik sužinoję, kad jų veiklą pogrindyje saugumas jau išsiaiškino. V. Skuodis tokio viešumos vengimo priežastis aiškino taip: jei „iš karto pasiviešinsi, tai iš karto, taip sakant, ir užlauš, pašalins iš darbo. Tai kokia prasmė? [...] mūsų pogrindžio veikėjai, platintojai žymiai daugiau nuveikė negu Helsinkio grupė.“³¹⁴

Skyrimas į viešą ir pagrindinį pasipriešinimus svarbus ir aiškinantis kultūrinio elito elgesį: kai kurie jo nariai bent minimaliai prisidėdavo prie pagrindinio pasipriešinimo, kad ir teikdami medžiagą, kaip Vacys Milius³¹⁵, tačiau kategoriškai vengė bet kokio viešo pasipriešinimo. Žymesnieji kultūrinio elito atstovai 8 deš. pabaigoje atsisakinėjo pasirašyti labai nuosaukiškai surašytą peticiją lietuvių kalbai apginti, kai kurie net į rankas jos tekstą bijojo paimti³¹⁶, kai tuo pačiu metu Estijoje panašų pareiškimą pasirašė gana žymūs intelektualai³¹⁷. T. Venclova, nedalyvavęs Lietuvos pagrindinėje veikloje, iš karto išėjo į viešo pasipriešinimo lygmenį, kaip ir J. Jurašas, parašęs ir išplatinęs viešą laišką Kultūros ministerijai. Tačiau pastebėtina, kad abu pastarieji veiksmai buvo susiję su išvykimo iš SSRS ketinimais. Potenciali emigracija reiškė, kad bus išvengta daugelio viešojo pasipriešinimo dalyviams grėsusių socialinių ir materialinių sankcijų.

Pasipriešinimo skalėje išskirti tik šie du lygmenys, nes tik jie svarbūs tiriant kultūrinio elito elgesio modelius. Daug detalesnė yra T. Remeikio, didžiausią dėmesį skyrusio pagrindinei veiklai, siūloma opozicinės veiklos klasifikacija, tačiau ji remiasi kitokiais – sistemos atmetimo – kriterijais³¹⁸,

³¹² Буковский В. "И возвращается ветер..." Письма русского путешественника. Москва: Демократическая Россия, 1990, с. 86-94.

³¹³ Pvz., S. Stunguryš, rašęs savilaidai, buvo pažįstamų pagrindininkų saugomas nuo galimo iššifravimo: Pokalbis su A. Žilinsku 2001 m.

³¹⁴ Pokalbis su V. Skuodžiu (2001 m. kovo 27 d.).

³¹⁵ Apie tai, koku būdu jis perduodavo informaciją savilaidai, kad neliktų jokių įkalčių: *Skuodis V. Žaidimas KGB...*, p. 141.

³¹⁶ Pokalbis su B. Burauskaite 2001 m.

³¹⁷ 40 estų intelektualų kritikuoja rusinimą (ECTA) // Europos lietuvis. 1981 m. vasario 23 d.

³¹⁸ *Remeikis T. Opposition to Soviet Rule...*, p. 19-21.

kurie patogūs tiriant pasipriešinimą, bet mažai ką duoda kultūrinio elito elgesio supratimui.

Kartu su opozicinės veiklos išskyrimu pasipriešinimo elgesio modelio aptarimas leidžia užbaigti pagrindinių sovietmečio elgsenos modelių skalę, konstruotą daugiausia atsižvelgiant į dominavusias kultūrinio elito elgsenas.

1.3. Prisitaikymo, opozicijos ir pasipriešinimo elgsenų santykiai kultūrinio elito elgsenoje

Trijų elgesio skalių išskyrimas leidžia detaliau ir tiksliau analizuoti konkretaus žmogaus veiklą: atskirus jos elementus galima priskirti ir prisitaikymo, ir opozicijos, o kartais dar ir pasipriešinimo skalėms, nes dažnai visos aukščiau aptartos elgsenos buvo tarpiai susijusios, o dažnai ir persipynusios tarpusavyje. Tai išsprendžia K. Girniaus klasifikacijos trūkumą, kad žmogus tegali būti vienoje kurioje rezistencijos – kolaboravimo ašies vietoje. Tokiu būdu K. Girniaus klasifikacija numano asmens elgesio vientisumą, o tai prieštarauja sovietmečiu paplitusiam žmonių susidvejinimui, dvimintiškumui. Siūloma trijų elgesio skalių schema tiksliau atspindi tokį sovietmečiu paplitusį žmogaus elgesio susiskaldymą.

Ypač svarbu pabrėžti, kad prisitaikymas nebūtinai kertasi net su pagrindiniu pasipriešinimu. Juk būta pagrindininkų, kurie nebuvo iššifruoti, jie buvo priversti gyventi dvigubą gyvenimą. Pogrindininkas galėjo apsimesti lojaliu režimui, kad jo nesusektų. Kartais asmuo veiklą pogrindyje suderindavo su aktyviu dalyvavimu viešumoje, o tuo pačiu – ir ideologiniu prisitaikymu. Geologinis V. Skuodžio kursas apie 1969 m. „buvo perpildytas politinio turinio medžiaga, kas leido mums, studentams, padaryti išvadą, kad šis dėstytojas yra didelis mūsų santvarkos šalininkas ir gynėjas“³¹⁹. Tuo pat metu V. Skuodis dar rūpinosi studentų tautinės savimonės puoselėjimu sovietinių institucijų rėmuose, taigi priklausė ir institucinei opozicijai. Taip skirtinga jo veikla patenka į visas tris elgesio skales, tačiau viena nepanaikina kitos. Antisovietines eiles rašęs G. Iešmantas netgi buvo „Komjaunimo tiesos“ redakcijos partinės kuopelės sekretoriumi, „kadangi jis turėjo gana solidų partinį stažą (į TSKP įstojo 1959 m.), na ir dėjosi esąs labai principingas ir reiklus“³²⁰. O partiniai B. Genzelis ir R. Ozolas (kurį laiką dirbęs LSSR Ministrų taryboje) ne tik užsiėmė veikla, priskirtina institucinei opozicijai, bet

³¹⁹ V. Navickienės apklausos protokolas (1980 m. vasario 28 d.)// LYA, ap. 58, b. 47756/3, t. 4, l. 201.

³²⁰ „Komjaunimo tiesos“ redakcija. Gintauto Iešmanto darbinė - visuomeninė charakteristika (1980 m. balandžio 7 d.)// LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47756/3, t. 2, l. 123.

ir skaitė savilaidą bei galvojo apie savo pagrindinio leidinio leidimą, taip priartėdami prie pagrindinio pasipriešinimo³²¹.

Tiesa, galima išvelgti tam tikrus dėsningumus: kuo aktyvesnis žmogaus elgesys buvo vienoje skalėje, tuo didesnė tikimybė, kad kitose skalėse jis bus mažiau aktyvus. Viešo pasipriešinimo dalyvis iš karto keldavo saugumo įtarimą, jei bandydavo veikti pusiau legalioje veikloje. Pusiau legalios veiklos vykdytojai nenorėjo pavišinti savo pažiūrų, nes būtų netekę daugelio veikimo galimybių, o politiniai prisitaikėliai vien dėl grėsmės savo užimtai padėčiai nebūtų ėję į pusiau legalią veiklą. Bandymai iš didžiausių galią turėjusių Lietuvos pareigūnų daryti opozicionierius neatrodo įtikinami. J. Paleckis, dalį kurio veiklos galima priskirti institucinei opozicijai, neturėjo daug galios, nors ir užėmė aukščiausius postus.

Dalyvavimas opozicinėje ar pasipriešinimo veikloje nepanaikina asmens prisitaikėliškumo, kaip ir šis nepanaikina kitokios veiklos. Net ir buvimas KGB agentu nebūtinai panaikina žmogaus priešinimosi, ką jau bekalbėti apie opoziciškumą. Juk pažįstamų skundimas nepanaikina tautiškumą, opoziciškumą žadinusios veiklos. Sunkiau suderinti pasipriešinimą su darbu saugumui, kurio tikslas buvo naikinti pasipriešinimą. Vis tik įmanomos situacijos, kai bandyta pergudrauti KGB teikiant tik dalį nesvarbios informacijos, tikintis netgi pasitarnauti pasipriešinimui. T. Venclova mano, kad saugumą pergudrauti bandė Virgilijus Čepaitis³²². Kiekvieno žmogaus atveju susiformuodavo skirtinga įvairių elgsenų samplaika, pagal kurią galima bandyti nustatyti bendrą jo prisitaikymo laipsnį. Dažniausiai pasitaikiusios samplaikos ir buvo visuomenėje paplitę elgsenos modeliai.

Prisitaikymas buvo neišvengiama institucinės opozicijos dalis, nes tik atidavus privalomą ideologinę duoklę buvo galima veikti sovietinės institucijose. Kita vertus, institucinė opozicija prisidėjo prie prisitaikymo gilėjimo. H. Arendt aprašė svogūninę totalitarinių organizacijų veikimo sandarą: kuo labiau į išorę, tuo nuosaikesnės jam priklausančios organizacijos ir jų keliami šūkių, o kuo arčiau centro, tuo nuostatos kategoriškesnės³²³. Labai panašus buvo prisitaikiusio žmogaus savęs pozicionavimas. Lygindamas su labiau prisitaikiusiais, jis galėjo jausti savo nekonformizmą ir liberalumą. Lygindamas su mažiau prisitaikiusiais, jis galėjo didžiulis turintis daugiau galios, kurią gali panaudoti institucinės opozicijos labui.

Šis prisitaikymo – opozicijos derinimo mechanizmas veikė skirtingai, priklausomai nuo režimo represyvumo. Didelio represyvumo sąlygomis jis veikė kaip stabdantis aukštesnio laipsnio prisitaikymą mechanizmas, nes

³²¹ Pokalbis su R. Ozolu; Pokalbis su B. Genzeliu.

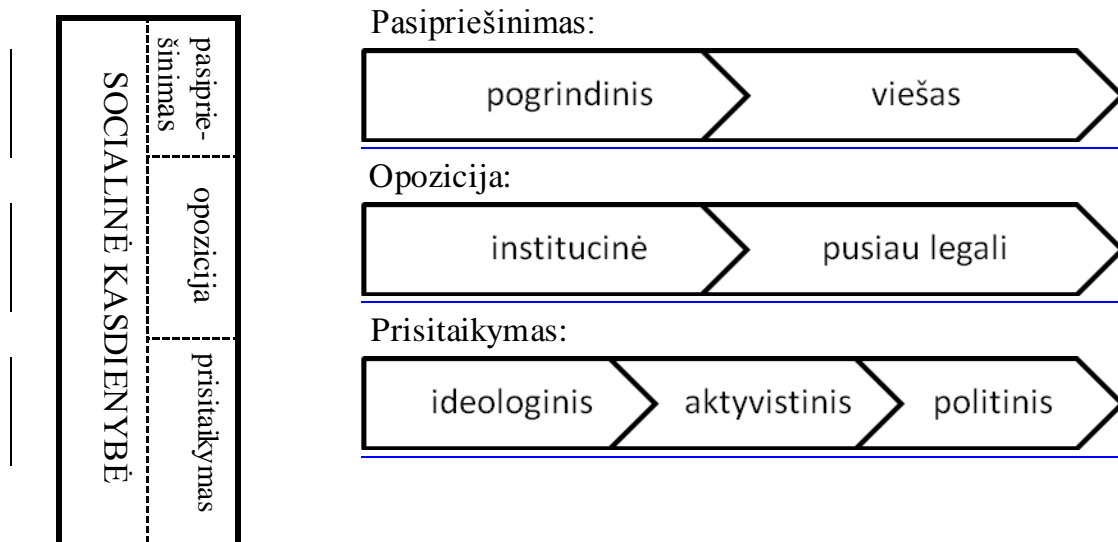
³²² Venclova T. Iš politikos Čepaičiu i dera pasitraukti // Akiračiai. 1992, Nr. 2 (236).

³²³ Arendt H. Totalitarizmo ištakos. V.: Tyto alba, 2001, p. 359-368.

režimo politikos vykdymo keliama žala viršijo menkų institucinės opozicijos galimybių nešamą naudą kraštui. Bet esant santykinai nedideliam represyvumo laipsniui prisitaikymas laikytas nedidele blogybe palyginus su padidėjusiomis galimybėmis institucinės opozicijos veiklai. Šiuo atveju institucinė opozicija veikė kaip įsitraukti į sistemą skatinantis mechanizmas. Tiesa, kuo aukštesnis prisitaikymo laipsnis, tuo stipresnis pasiteisinimas turėjo egzistuoti, ypač kalbant apie kultūrinio elito narius. Aišku, šis scenarijus tinka tik esant stipriai savimonei, skatinusiai opozicinę veiklą ir nesant itin didelių barjerų prisitaikymui. 6 deš. antroji pusė buvo tokių sąlygų samplaika. Vėliau, silpstant tarpukario vertybėms bei vis gilėjant įsitraukimui į sistemą, šis scenarijus nebe taip tiksliai atitinka susiklosčiusią situaciją.

Pirmojoje schemoje prisitaikymas, opozicija ir pasipriešinimas pateikti kaip galimo elgesio skalės, sulygintos pagal asmenų politinio elgesio aktyvumą, rodykle nurodant jo didėjimo kryptį. Jos išauga iš socialinės kasdienybės. Didžioji veiklos joje dalis buvo nepolitinė, tačiau dalis jos priskirtina nepolitinėms prisitaikymui, opozicijai, o gana retai – ir pasipriešinimui. Kaip pastarųjų pavyzdį galima nurodyti neramumus po futbolo rungtynių. Tokios socialinei kasdienybei priskirtos veiklos neįtrauktos į elgesio skales dėl elgesio joje nereflektavimo ir vyravusio nepolitiškumo. Tuo labiau, kad jų analizė reikalauja atskiro tyrimo.

PRISITAIKYMO, OPOZICIJOS IR PASIPRIEŠINIMO SKALĖS

1 schema

Elgesio skalės išdėstytos viena virš kitos siekiant parodyti jų santykį su sistema: aukštesnė atmeta ją labiau nei žemesnė. Prisitaikymą skatinęs

mechanizmas kartu veikė kaip priešinimasi sulaikantis mechanizmas ir atvirkščiai, todėl kraštutinėms skalėms priskirtini veiksmai iš esmės priešingi vienas kitam. Tai netaikytina socialinei kasdienybei priskirtiniams veiksams, kurie nebuvo taip ryškiai politizuoti ir poliarizuoti bei buvo būdingi visiems gyvenusiems sovietmečiu. Tačiau šalia esantys procesai – prisitaikymo ir opozicijos bei pasipriešinimo ir opozicijos dažnai papildė vienas kitą. Prisitaikęs intelektualas galėjo dalyvauti institucinėje opozicijoje ar net skaityti ir platinti savilaidą patekdamas į pusiau legalios opozicijos lygmenį. Pasipriešinimo narys galėjo dalyvauti vienokioje ar kitokioje opozicinėje veikloje, pvz., kraštotyroje ar diskusijų klubuose.

Prisitaikymą skatinę veiksniai kartu buvo ir pasipriešinimo barjerai. Svarbiausias jų – režimo jėga ir galia. „Galia nėra nenaudojama jėga, bet ji yra viena iš jos pasirodymo bei išraiškos būdų. Galia yra jėgos paslėpimas, jos grasinimas, galys persisunkti per visą gyvenimo atmosferą. [...] Šiuo [jėgos virtimo tradicija] atveju jėgos įteisinimas galios pavidalu yra *internalizuotas*“³²⁴. Būtent jėgos internalizacija sovietmečiu ne iki galo pavyko. Ypač tai taikytina kultūriniam elitui. Stalininiu laikotarpiu jėga reikšdavosi neprisidengtomis represijomis. Vėliau jų sumažėjo, nors T. Venclova dienoraštyje 1959 m. liepos 15 d. dar įrašo, kad „represijos lieka visuomeninių pamokymų sferoje.“³²⁵ Vėliau KGB baimė veikė kaip nuolatinis persisunkęs jėgos grasinimas. Gali būti, kad ji specialiai naudota kaip sulaikymo nuo pasipriešinimo mechanizmas. Galios apraiškos apskritai turbūt labiau stabdė pasipriešinimą nei skatino prisitaikymą. Baimę nuolat stiprindavo kartais vykdytos represijos, panašios į parodomuosius teismus: trylikos jaunų inteligentų procesas, vykęs 1958 m., parodė, kad atšilimas yra ribotas. Kai kurie įvykiai atrodo tarsi specialiai panaudoti inteligentijos bauginimui, kaip neaiški kalbininko Jono Kazlausko žūtis 1970 m. ar Mindaugo Tomonio „gydymas“ psichiatrinėje ligoninėje bei savižudybė 1975 m., dėl kurių kaltintas režimas. Jos buvo laikomos režimo kerštu už atvirą pasipriešinimą ar, J. Kazlausko atveju, „už tai, kad jis savo žodžiuose buvo teisus žmogus ir neveidmainiavo“³²⁶. Anot V. Vardžio, J. Kazlausko žūtis sukrėtė netgi arčiausiai galios centro buvusius intelektualus ir buvo skirta pamokyti inteligentiją paklusnumo³²⁷. Šiuo atveju ne tiek svarbios tikrosios žūties aplinkybės, kiek jų interpretacija, galbūt neoficialiai skatinta ir KGB, sukūrusi itin svarbų sulaikymo nuo pasipriešinimo barjerą ir kartu nesipriešinimo pasiteisinimą: priešinimasis gali būti mirtinai pavojingas. V. Kubilius savo

³²⁴ Mickūnas A. Jėgos filosofija // Metmenys. 1989, Kn. 56, p. 135-136.

³²⁵ Venclova T. Iš 1958-1960..., p. 70.

³²⁶ L. Apyaušris. Mintys, apmąstant susidorojimą su Mindaugu Tomoniu // Aušra. T. [I]: 1975. X - 1977. II. 16. Čikaga: Akademinės skautijos leidykla, 1977, p. 63.

³²⁷ Vardys V. The Catholic Church..., p. 171-172.

padėtį po „Talento mišlių“ lygino su J. Kazlausko: „Tai [kampanija prieš V. Kubilių] ir yra žudymo operacija. Nežinia, kiek metų ji atėmė. Juk Kazlauskas neišlaikė daug švelnesnės kampanijos.“³²⁸

Turbūt svarbiausias ir efektyviausias prisitaikymo skatinimo mechanizmas postalininiu laikotarpiu buvo materialinis skatinimas. Popartizaniniu laikotarpiu skatinant didesnę Lietuvos visuomenės dalyvavimą režime svarbų vaidmenį atliko politikos ir ekonomikos atskyrimas, vykdytas Antano Sniečkaus, kuriuo siekta depolitizuoti visuomenę. Tokios politikos vykdytojai turbūt būtų pritarę Janosui Kadarui, po Vengrijos 1956 m. įvykių numalšinimo teigusiam: „Didelė dirbančiųjų masių dalis domisi ne didžiosiomis politinėmis problemomis, o teisingais ekonominių ir kultūrinių klausimų sprendimais, tiesiogiai veikiančiais jų kasdieninius gyvenimus. Jie neformuoja savo nuomonės apie partiją ar sistemą [...] remdamiesi politiniais klausimais.“³²⁹ Lietuvoje po neramumų Vengrijoje susirūpinta gyventojų aprūpinimu maisto prekėmis, algų pakėlimu darbininkams, gana aštriu butų klausimu³³⁰. Dar atviriau LKP CK dokumentuose rašyta 1980 m., kai Lenkijoje vykstant neramumams, Lietuvoje „ideologinio darbo sustiprinimas derinamas su darbininkų darbo ir buities sąlygų gerinimu“³³¹.

Savarankiška politinė visuomenės mobilizacija buvo didelė grėsmė režimui, nes reiškė galinčius kilti neramumus. Todėl pastangas kelti Lietuvos ekonomiką ir žmonių pragyvenimo lygį kovojant su tam kenkiančiais Centro nurodymais (kova prieš kukurūzų auginimą) gali būti ne tik Lietuvos gerovės siekio, A. Sniečkaus kaip gero ūkininko veiklos rezultatas, bet ir kovos su Lietuvos visuomene pasekmė: ją reikėjo papirkti. Todėl kartais pabrėžiamas senosios ekonominės, administracinės nomenklatūros ūkiškumas³³² gali būti siekio išvengti neramumų, kuriuos jie dar gerai prisiminė, išraiška.

Kartu tokia ekonominė politika rodo režimo dominuojančio galios tipo pokytį Lietuvoje nuo prievartinio prie atlygio galios tipo. Pastarasis efektyvus sistemose, kuriose dominuoja vidutinis arba žemas prievartos lygis³³³. Jis dominavo santykiuose su visais socialiniais sluoksniais skatinant prisitaikymą. Valstybei esant vienintelei materialinių gėrybių skirstytojai materialinės nepriklausomybės nuo režimo galimybės buvo itin menkos, todėl ir nepriklausomo veikimo erdvė nebuvo didelė. Kuo aukštesnis prisitaikymo

³²⁸ *Kubilius V. Dienoraščiai 1945-1977...*, p. 424.

³²⁹ Cituota iš: *Ekiert G. The state against society...*, p. 110.

³³⁰ Снечук А. Президиуму Центрального Комитета КПСС (1956 m. gruodžio 6 d.)// LYA, f. 16895, ap. 2, b. 314, l. 9-10.

³³¹ Информация о работе, проводимой в Литовской ССР в связи с событиями в ПНР (1980 m. spalio 1 d.)// LYA, f. 1771, ap. 257, b. 193, l. 135.

³³² *Bauža Č. (ats. red.). Lietuvos suvereniteto atkūrimas 1988-1991 metais. Vilnius: Die medis, 2000, p. 47.*

³³³ *Etzioni A. A Comparative Analysis...*, p. 7.

lygmuo, tuo didesnių materialinių gėrybių ir privilegijų asmuo galėjo tikėtis. Netinkamas režimui elgesys ribotas materialinių gėrybių kontrole, tiksliau, galimybe netekti privilegijų ar negauti aukštesnių tarnybų. Rimantas Jisas prisiminė buvęs tikrinamas, kai norėjo gauti rankraštyno vedėjo vietą Mokslų akademijos bibliotekoje, o ją gavo partijos narė³³⁴. Būtent kultūrinio elito nariai, visiškai priklausomi nuo režimo užsakymų, buvo itin jautrūs materialinėms sankcijoms. Opozicinėje veikloje materialinio atlygio naudojimas buvo atvirkštinis nei prisitaikyme: kuo aktyviau veikta opozicijoje, tuo didesnė tikimybė susilaukti materialinių sankcijų.

Sovietinis režimas nuo pat pradžių intelektualus laikė grupe, kuri nusipelno specialių privilegijų ir aukšto statuso. Ypač materialine kultūrinio, elito gerove rūpintasi Stalino ir N. Chruščiovo valdymo laikais: du pokario dešimtmečius mokslininkai ir profesoriai buvo vieni turtingiausių žmonių sovietinėje sistemoje ir ši padėtis pasikeitė tik po Čekoslovakijos įvykių³³⁵.

Labai efektyviai pasipriešinimą stabdė tie mechanizmai, kurie skatino įsitraukti į institucinę opoziciją. Vienas jų buvo legalizuotas švelnus antirusiškumas, pridengiamas kova už „kadrų atlietuvinimą“. Be lituanizacijos, grįstos nuomone, kad savi, lietuviai yra geriau nei svetimi rusai, ją grindė ir kita nuostata: tik veikiant oficialiose institucijose galima daryti gera Lietuvai. Šalia jos išaugo ir kita – kovos su Centru už vietinius interesus nuostata, pagrįdusi tokį „ėjimą į valdžią“ tautiniu „naudos Lietuvai“ požiūriu. Visa tai gilino įsitraukimą į sistemą. V. Kubilius manė, kad lietuviai buvo įsitraukę labiau, nei estai, kurie rodydavo didesnę svetimumą, priešišumą atvykusiems rusams³³⁶. Anatolijus Naimanas, atvykdavęs į Pabaltijį iš Rusijos, Lietuvoje irgi nematė didelio priešišumo atvykėliams, kitaip nei Latvijoje³³⁷.

Prie įsitraukimo į sistemą prisidėjo ir oficialus tautinio diskurso naudojimas. Jis parodė, kad režimas neatmeta lietuviškumo, kad jį galima puoselėti ir viešumoje, tegul ir pridengtu ideologija. Tai suteikė galimybę saugoti ir puoselėti esminius tautiškumo elementus legaliai ir kartu skatino tai daryti.

Vienas iš prisitaikyti skatinusių mechanizmų galėjo būti tautiškumo elementų panaudojimas gąsdinimui. Lenkijoje karo stovio įvedimo metu gąsdinta rusų tankais ir vokiečių revanšistais³³⁸. Lietuvoje aki vaizdžiai bandyta susieti Vakarų su grėsme tautai akcentuojant kryžiuočių kaip pagoniškumo, o tuo pačiu ir tautiškumo, naikintojus. Šia prasme pagoniškumo akcentavimas buvo naudingas režimui, nes tiesmuka kryžiuočių – Vakarų sąsaja buvo

³³⁴ Jisas R. Apie sovietmetį, pasipriešinimą I, p. 71.

³³⁵ Shlapentokh V. Soviet Intellectuals and Political Power..., p. 11-12.

³³⁶ Pokalbis su Vytautu Kubiliumi (2003 m. spalio 28 d.).

³³⁷ Найман А. Славный конец бесславных поколений. Москва: Эксмо, 2003, с. 162.

³³⁸ Tarańska T. Ar mes - tai jie? // Kultūros barai. 1994, Nr. 11, p. 53.

pernelyg akivaizdžiai ideologizuota ir todėl mažiau paveiki. Vis tik Žalgirio mūšio simbolis A. Sniečkui atrodė labai patogus: „dėl Žalgirio galima daugiau formuluot – su rusais nesusipyksim, su lenkais galima kiek“³³⁹. Tačiau platesniam antilenkiškų nuotaikų panaudojimui buvo ryžtingai užkirstas kelias. Turbūt tai lėmė pernelyg didelės antilenkiškumo sąsajos su tarpukariniu tautišku, patriotizmu, galbūt ir asmeninis A. Sniečkaus tikėjimas tautų draugystės idealais. Todėl Vienuolio kalba Aukščiausioje taryboje apie Vilniaus krašto lenkinimą³⁴⁰ buvo nutylėta. Vilniaus krašto kultūros padėties tema vėl paliesta „Kultūros baruose“ 1966 m. Kaip prisimena tuometinis žurnalo redaktorius Aleksas Baltrūnas, už tai „svarstė [LKP] CK biuras, išbarė, bet mes išsakėm savo bėdas“³⁴¹. Užkliuvo tai, kad „iš esmės teisingos problemos [apie krašto kultūrinį atsilikimą] buvo atskiestos nacionaliniais momentais“, todėl diskusija nutraukta³⁴². Beje, šiame dokumente gana aiškiai įvardijama ir dar viena tokio stropaus „tautų draugystės“ laikymosi priežastis: tokios publikacijos duoda peno skundams į Centrą dėl „lietuviško nacionalizmo“ stiprinimo³⁴³.

Gana efektyvus turbūt buvo gąsdinimas galimu išnaudotojiškos santvarkos grįžimu. Jis turėjo stipriau veikti kultūrinio elito nariais tapusius sovietinio režimo dėka ir dažnai kilusius iš neturtingų sluoksnių. Tolstant tarpukario patirčiai šis argumentas pamažu neteko įtikinimo galios. Su ja susijusi irgi viešumoje skelbta nuomonė, jog Lietuva be SSRS pagalbos neišsilaikys.

Įsitraukimas į režimą per kasdieninėmis tapusias elgsenas daug efektyviau skatino prisitaikymą, nei atvira prievarta, nes iš kasdieninių įprastų elgsenų daug sunkiau ištrūkti. Įsitraukimas darė sovietinį režimą savu, net jei jis ir nebuvo mėgstamas. Kasdieninis darbas psichologiškai surišo su juo, nes jis bent iš dalies tapo žmonių darbo vaisiumi. V. Kormeris rašė, kad rusų inteligentija jautė, jog sovietinė valstybė yra jų rankų darbas. O prieš savo kūrinį sunku kovoti, todėl net ir norėdama valdžią laikyti kažkuo išorišku, negali³⁴⁴. Toks mąstymas galbūt mažiau būdingas Lietuvos kultūriniam elitui, o daugiau – administracinei nomenklatūrai.

Vis tik būtent elitų, ne tik kultūrinio, bet ir administracinio, narių prisitaikymą didino nemaža jų kontrolė, mažiau įtakojusi eilinių žmonių gyvenimą. Valdančiojo elito nariai buvo labiau suvaržyti: apribota jų laisvė rinkti draugus, sutuoktinius ir laisvalaikį, griežčiau prižiūrėtas jų alkoholio

³³⁹ Sniečkaus pasikalbėjimas..., l. 42.

³⁴⁰ Žr.: Šaltenis R. Tikras netikras A. Vienuolis: Apybraiža. Kaunas: Spindulys, 1994, p. 189-194.

³⁴¹ Jakelaitis V. Saulei leidžiantis... Kn. 2., p. 211.

³⁴² Prano Mišučio 1968 m. vasario 6 d. informacija ryšium su medžiaga paskelbta „Kultūros baruose“ dėl kultūrinio darbo Vilniaus krašte // LYA, f. 16895, ap. 2, b. 309, l. 18-19.

³⁴³ Ibid., l. 19.

³⁴⁴ Кормер В. Двойное сознание интеллигенции..., с. 224-225.

vartojimas, moralumas, religinių jausmų reiškimas³⁴⁵. Sovietmečiu jie buvo itin sekami, tai rodo ir stagnacijos laikų padėtis aukščiausiuose centrinėse institucijose: tuomet „visi aukščiausi valdininkai manė, kad jų kabinetai ir telefoniniai pokalbių klausomi [KGB] ir buvo labai atsargūs – kabinetuose pavojingomis temomis nekalbėdavo.“³⁴⁶ Kultūrinio elito nariai sovietinei sistemai buvo pavojingi, nes generavo naujas idėjas. Todėl jų veikla buvo stebima atidžiau, nei eilinių visuomenės narių, jiems grėsė ir didesnė baismė tikimybė³⁴⁷. Panaši situacija buvo ir Lietuvoje. Bent iš dalies kultūrinio elito baimė buvo pagrįsta, nes inteligentija šalia jaunimo bei „religinių fanatikų ir nacionalistų“ buvo viena iš KGB išskirtų intensyviau sekamų socialinių grupių. To ji nusipelnė vien dėl įtakos visuomenei.

Eiliniai žmonės sovietmečiu šiuo požiūriu buvo laisvesni kaip ir bet kurioje kitoje sistemoje. Kuo žmogaus socialinis statusas ir užimamos pareigos žemesnės, tuo mažiau atpildo jis gauna, jo užimamos pareigos – menkesnės, o organizacijos veikla jam mažiau prasminga ir svarbi³⁴⁸. Elitams, taip pat ir kultūriniam, galioja priešinga taisyklė. Kuo aukštesnis prisitaikymo lygmuo ir jo nulemtos privilegijos bei užimtas postas, tuo didesnė ir baimė jų netekti, buvusi sėkmingu prisitaikymo palaikymo mechanizmu.

Kultūrinio elito kontrolės ir tam tikros, daugiau užslėptos, prievartos egzistavimas gali paaiškinti ir didesnę šio sluoksnio narių susvetimėjimą su režimu nei daugelio eilinių Lietuvos gyventojų. Tik prievarta gali valdyti susvetimėjusius dalyvius³⁴⁹, todėl ji šiam sluoksniui taikyta nuo pat sovietinio režimo pradžios. Taikymas visam sluoksniui reiškė, kad ji lietė ir tikėjusius ideologija ar ne itin priešiška režimo atžvilgiu nusiteikusius asmenis. Jei prievarta taikoma ir be jos tikintiems ar ne itin susvetimėjusiems, ji neigiamai paveikia morale, dalyvavimo organizacijoje pobūdį, socializaciją, komunikaciją ir tuo sumažina prievartos kaip prisitaikymą skatinančio mechanizmo efektyvumą, o tai savo ruožtu sukuria stiprų susvetimėjimą su organizacija³⁵⁰. Būtent tai gerai paaiškina kultūrinio elito nepasitenkinimą režimu, susvetimėjimą su juo.

Dominuojančiam kultūrinio elito elgsenos modeliui pagrindai buvo padėti stalininiu laikotarpiu, bet galutinai jis susiformavo postalininiais laikais, kai vyko bandymai praplėsti leistinumą ribas, o režimas kiek atsitraukė. Taip nusistovėjo ribos, vėliau kitusios tik palengva. Tuo metu nusistovėjo ir leistino

³⁴⁵ *Shlapentokh V. George Orwell...*

³⁴⁶ *Млечин Л. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. Москва: Центрполиграф, 2003, с. 568.*

³⁴⁷ *Bauer R. A., Inkeles A., Kluckhohn C. How the Soviet system works: Cultural, psychological, and social themes. Cambridge: Harvard UP, 1959, p. 176.*

³⁴⁸ *Etzioni A. A Comparative Analysis..., p. 16.*

³⁴⁹ *Ibid., p. 13.*

³⁵⁰ *Ibid., p. 13.*

elgesio modeliai. Svarbus buvo ne tik leistinumai iš režimo pusės, bet ir iš kultūrinio elito grupių. Jose įsigalėjęs stiprus vieningumo reikalavimas ir spaudimas laikytis grupės nustatytų elgesio taisyklių taip pat prisidėjo prie aktyvistinio, o taip pat ir politinio prisitaikymo stiprinimo. Kultūrinio elito narys patirdavo dvigubą spaudimą prisitaikyti, neišsišokti: tiek iš režimo, tiek ir iš grupės.

Be to, prisitaikymo prie grupių stiprumas pats savaime kūrė tam tikrus elgesio modelius. Grupėse egzistavęs gynybinio vienmintiškumo reikalavimo spaudimas buvo didelis, sunkiai toleruotas neprisitaikymas prie grupės: „Mūsų gyvenimas yra teroras, nuolatinis žmogaus teismas ir egzekucija, kur vyriausiąjį tribunolą vaidina valstybė, partija. Žmogiškumas prieš tai neatsilaiko. Todėl pradėdama sudarinėti savo partiją, sava totalitarinė grupė, kad galėtų atsispirti visuotiniam totalitarizmui“³⁵¹. Tai kūrė tokį elgesio modelį, kuriame neprisitaikymas, pasipriešinimas pats savaime vertintas neigiamai nepaisant kovos su režimu vertybių, propaguotų tose grupėse. Taip bet koks neprisitaikymas buvo slopinamas jau pirminėse grupėse. Todėl sumažėjo neprisitaikanto veiksmo atsiradimo tikimybė. Neprisitaikantis asmuo gali paveikti daugumos nuomonę net kai dauguma spaudžia prisitaikyti³⁵², tačiau tam būtinas minimalaus pakantumo tokiam elgesiui egzistavimas. Tokia padėtis reiškia, kad prisitaikymas perimtas ne tik kaip neišvengiamybė, bet ir kaip vertybė, tegul ir neakcentuota.

Nepaisant susvetimėjimo su režimu, kultūrinio elito elgseną stipriausiai veikė daugiau ar mažiau prisitaikyti skatinę mechanizmai. Juos netgi stiprino opozicinė veikla, atitraukdama nuo pasipriešinimo. Tokios elgsenos įsivyravimui didelės reikšmės turėjo ir Lietuvos administracijos politika bei kitos aplinkybės.

³⁵¹ *Martinaitis M.* Tylintys tekstai..., p. 54-55 (1974 m. lapkričio 5 d. įrašas dienoraštyje).

³⁵² *Ridgeway C.* Compliance and Conformity..., p. 401.

2. Visuomeninės erdvės sovietinėje Lietuvoje teorinis modelis

Sovietinis režimas siekė kiek galima labiau riboti nepriklausomą žmonių veiklą, ypač politinę, taip paversdamas juos iš istorijos subjektų į objektus. Galų gale, pati istorija turėjo būti panaikinta. Sovietinės ideologijos mitologiškumą dar 3 deš. analizavo Aleksejus Losevas „Mito dialektikoje“³⁵³, už tai patekęs į lagerį. N. Putinaitės knygoje „Nenutrūkusi styga“ atlikta sovietinės ideologijos analizė parodo ideologijos mitologiškumą, neistoriškumą, kad kasdienybė buvo interpretuojama ne kaip istorijos, o kaip mito dalis. Taip pat ir žmonės turėjo gyventi tarsi režimo per ideologiją reguliuotame mitologiniame laike už istorijos ribų, veikti ne savo valia, bet mito nulemtais būdais. Tokios politikos sėkmės atveju nebebūtų galima kalbėti apie politinės visuomenės, ar tuo labiau – nepriklausomo politinio veiksmo egzistavimą: „Reikia įvesti skirtumą tarp bendruomenės kaip viešumos [*a public*] ir kaip minios. Kai tik [koks nors] klausimas tampa nediskuotinas, bendruomenė nebegali veikti kaip viešuma.“³⁵⁴ Todėl tiriant sovietmetį lyg ir būtų galima kalbėti tik apie minią – juk neaptarusi svarbiausių klausimų bendruomenė lieka tik neorganizuota minia. Tačiau viešumoje nepageidaujami klausimai buvo aptariami grupėse, jose formavosi grupinė nuomonė. Tai neleidžia supaprastinti sovietmečio politinio veikimo iki valdančiųjų ir jų valdomos minios skirties.

Grupių, kuriose aptarinėti politiniai klausimai, veikla ypač suaktyvėjo susilpnėjus represiniam režimo spaudimui postalininiu laikotarpiu. Tuomet sustiprėjo senieji neformalūs kultūrinio elito socialiniai ryšiai, mezgėsi nauji. Plėtėsi mažos artimiausių draugų grupelės, kūrėsi naujos, jos jungėsi į neformalių grupių tinklą. I. Kostkevičiūtė prisimena, kad 6 deš. pabaigoje bendraminčių telkimosi jungtys „ima darytis būdingu reiškiniu – asmeniniu nevaržomo bendravimo, informacijos, įvairių idėjų poreikiu, kuris ugdo disidentinę mintį ir plinta bendruomenėje įvairiais laisvų įsitikinimų bei savarankiškos elgsenos židiniais. Jų Vilniuje buriasi nemažai“³⁵⁵. Panašiai tokią veiklą aprašė ir KGB darbuotojai: „nacionalistiniame elementui būdingas būrimasis į grupes. Tokiu būdu palaikomi ryšiai tarp nacionalistiškai nusiteikusių asmenų [...] organizuojant susitikimus (visai nekaltomis progomis), dviprasmišką susirašinėjimą, teikiant materialinę ir kt. pagalbą –

³⁵³ Лосев А. Философия. Мифология. Культура. Москва: Политиздат, 1991, с. 13-14.

³⁵⁴ Lasswell H. D. Democracy through Public Opinion. Menasha: George Banta Publishing Company, 1941, p. 20.

³⁵⁵ Kostkevičiūtė I. Apie Kazį Borutą..., p. 218.

pagalbą įdarbinant ir t. t. Susitikimų metu nacionalistai pasikeičia nuomonėmis apie padėtį užsienyje, TSRS ir respublikoje, svarsto galimybes gyventojų nacionalistiniam auklėjimui, numato savo pozicijų sustiprinimą konkrečiose organizacijose³⁵⁶. Nors čia aptarta buvusių nuteistųjų dėl politinių priežasčių veikla, tačiau kultūrinio elito grupių veikimo principai ir pobūdis buvo labai panašūs.

Tiesa, dera pabrėžti, kad politinis ar visuomeninis veikimas nebuvo svarbiausias tokių grupių tikslas. Didelį tuštybės ir snobizmo kiekį jose gerai parodo priėmimo į vieną kultūrinio elito grupę ritualas, šmaikščiai aprašytas S. Rapoporto: „Naujiems nariams pakliūti į grupę nėra lengva: kiekvienas mažų mažiausiai turi turėti įgimtą, tarnybinę arba materialią žymę, vėliau jam teks apaugti papildomais požymiais [...] [Svarbus buvo] kampinis staliukas sostinės „Neringos“ kavinės mažojoje salėje, kur rinkdavosi kelios „paženklintųjų“ [kultūrinio elito narių] kartos. Tarp jų buvo keletas kylančių A grupės [aukščiausio statuso turėtojų] atstovų, apdovanojančių savo augančiu išskirtinumu visus, kurie išsikovojo teisę keliauti tiesiu žingsniu nuo durų būtent prie šio stalo. Beje, kad išsikovotų šią teisę, klientai ilgokai turėdavo artėti nuo paprastų kaimyninių staliukų, palaipsniui stiprindami pažintį, įtvirtindami savo poziciją ženklų demonstravimu; kai kurie tenkindavosi net ne ypač sėkmingu, kartais visiškai menku vaidmeniu, kad tik tai būtų tarp „jų“.“³⁵⁷

Toks laisvėjimas užfiksuotas ir T. Venclovos dienoraščiuose: „mintis – kurti nedidelį lektoriumą „dvasios aristokratams“. Papildytume savo žinias ir galėtume informuoti kitus. [...] Kitaip juk gana neramu.“³⁵⁸

Neformaliais ryšiais sujungtų grupių tinklas formavo erdvę, kurioje keistasi pamažu iš grynai privačios sferos išeinančiomis privačiomis individų ar įvairių neformalių grupių nuomonėmis. Iš tokio grupinio bendravimo kilusių opozicinės bei pasipriešinimo veiklų egzistavimas irgi parodo, kad žmonės išlaikė savarankiško veikimo galimybę, tegul ir ribotą. Kartu toks veikimas įrodo, kad išliko ne tik grynai privatūs žmonių tarpusavio ryšiai, kurie nuo politinių režimų mažai priklausomi visais laikais. Jis reiškia, kad egzistavo alternatyvaus oficialiajam politinio veikimo sfera.

Politinė viešuma yra kur kas daugiau nei tik grupių nuomonės. Tai „peržengianti konkrečias grupes socialinės organizacijos forma“, kuri „pasiekia bendrą vienybę [anglų k. – *corporate union*] per kritinį bendravimą ir viešąjį diskursą“, čia ypač svarbi galimybė žmonėms susikalbėti peržengiant skirtingų

³⁵⁶ Vaigauskas G. Lietuvos nacionalistų kenkėjiška veikla..., p. 76.

³⁵⁷ Rapoportas S. Vilniaus snobai..., p. 22.

³⁵⁸ Venclova T. Iš 1958-1960 metų dienoraščio // Kultūros barai. 1997, Nr. 12, p. 80 (1958 m. spalio 13 d. įrašas).

kultūrų ribas³⁵⁹. Opozicinę ir pasipriešinimo veiklą įgalinę ryšiai turėjo apimti platesnius visuomenės sluoksnius, nes tik platesnėje nei šeimos erdvėje nesovietinės ar antisovietinės vertybės galėjo išlikti visuomeniškai reikšmingos. Tokių alternatyvių oficialiosioms vertybių egzistavimas leido neperimti sovietinių vertybių ar perimti jas tik iš dalies, taip išlaikant savitą vertybinę sistemą, prisidėjusią formuojant ir pagrindusią opozicinės veiklos ir pasipriešinimo režimui elgesio modelius.

Tam svarbus socialinių ribų peržengimo komunikuojant klausimas: kiek kultūrinio elito grupėse vykusios diskusijos pasiekė kitas visuomenės grupes, kiek kitų sluoksnių nariai galėjo dalyvauti tokiose diskusijose. R. Ozolas 1971 m. rašė, kad savarankiško mąstymo skatinimo „judėjimas vyksta viduj, visuomenei nežinomas [...] poreikis susiorientuoti (ypač intelektualų sluoksniuose) reiškiasi įvairiausiomis formomis.“³⁶⁰ Tai rodytų, kad filosofų pastangos išjudinti visuomenę nebuvo sėkmingos dėl ryšio su ja silpnumo.

Geresnis ryšys buvo ne tokiuose specializuotuose, didesniai žmonių skaičiui rūpinčiuose dalykuose, ypač tautiškumo išsaugojimo srityje. Tai, jog J. Marcinkevičiaus poemos „Devyni broliai“ klausydamosi verkė iš įvairių vietų suvažiavusios mokytojos³⁶¹ rodo tiek šio kūrinio aktualumą, tiek ir prieinamumą platesniems visuomenės sluoksniams. Jo nebuvo galima taip suprasti remiantis vien oficialiojoje erdvėje sklidusiu tautiškumu. Vadinas, turėjo egzistuoti ir „neoficialioji“ jo versija, jungusi gana plačius visuomenės sluoksnius. Potekstės suvokimas taip pat nebuvo vien inteligentijos, o tuo labiau kultūrinio elito privilegija.

Tai rodo, kad būta diskursų bei nuostatų, neveikusių viešumoje, bet peržengusių kultūrinio elito ir net inteligentijos kaip grupės ar bendruomenės ribas. Jie formavosi ir kartu formavo specifinę grupių ribas peržengusią sferą, kurioje derintos individų nuostatos ir nuomonės visai visuomenei svarbiais klausimais. Tai negalėjo būti *privacioji erdvė**, nes ji apima tik šeimos, namų gyvenimą ir todėl joje negali formotis didesnei visuomenės daliai bendros nuostatos, kurios dažnai joje yra palaikomos. Privatumas reiškia atskirumą, o tuo pačiu – ir bendrumo sunykimą. Privacioje erdvėje išliko pasakojimai apie giminių tremtį, tačiau tik bendrų visuomenei pasakojimų, diskursų apie tremtį egzistavimas galėjo įprasminti tokius pasakojimus tautos istorijos kontekste. Tokį bendrumą palaikė bendri diskursai. Jurijus Borevas prisimena, kad dar Stalino valdymo metais jis ir jo pažįstami žinojo beveik viską apie režimo nusikaltimus. „Mes žinojome: viską arba beveik nieko, juk žinojimas faktų,

³⁵⁹ Hoffman B. Law for Art's Sake in the Public Realm // Mitchell W. J. T. (ed.) Art and the Public Sphere. Chicago: Chicago UP, 1992, p. 114.

³⁶⁰ Ozolas R. Atgimimo ištakose..., p. 102 (1971 m. spalio 28 d. dienoraščio įrašas).

³⁶¹ Pokalbis su V. Zaborskaite.

* Visos erdvės ir jų santykiai pateikti antrojoje schemeje, p.86.

kurių nepaaiškina koncepcija, nėra žinojimas.³⁶² V. Zaborskaitė taip pat prisimena, kaip ji, net ir žinodama apie partizanines kovas, vis tik kurį laiką tikėjo sovietine ideologija, jos pergale³⁶³. Būtent norą sukurti bendrą visuomenei neoficiozinę koncepciją rodo šis R. Ozolo įrašas dienoraštyje: „Imdamiesi „Kultūros barų“, mes nesąmoningai ir dar labai primityviai siekėm išreikšti tą „faktų visuomeninės prasmės“ poreikį, ir tai, matyt, buvo viena iš svarbiausių „Kultūros barų“ sutriuškinimo priežasčių.“³⁶⁴

Individų nuostatų derinimas negalėjo vykti ir *viešojoje erdvėje*, kuri darbe suvokiama kaip apimanti fizinę viešumą³⁶⁵, nes ji buvo kontroliuojama režimo. Pilietinę visuomenę sudaro institucijos ir ryšiai, organizuojantys socialinį gyvenimą tarp valstybės ir šeimos esančiame lygmenyje³⁶⁶. Nuo režimo nepriklausomos institucijos buvo itin persekiojamos, todėl jų beveik nebuvo, tačiau įvairiausių tarpasmeninių ryšių sukontroliuoti buvo neįmanoma. Tokių ryšių į mazginius punktus – grupes – sujungti žmonės ir sudarė tarpinę tarp viešosios ir privačiosios erdvę. Darbe ji vadinama *neformaliąja*, nes joje neveikė formalizuotos institucijos, visi ryšiai buvo neformalūs. Ji apima daugiau ar mažiau savarankiškai besiorganizavusią visuomenę. Režimas tokią veiklą vertino ne itin palankiai, bet nepolitinę jos dalį faktiškai toleravo. Nepolitinė veikla apėmė didžiąją neformaliosios erdvės dalį, jos nereikėtų laikyti ir antisovietine. Tokią padėtį atspindi situacija, kai vienas žmogus skundžiasi kitam nebegalįs gyventi SSRS, o į ramimus, kad KGB ne viską žino, atsako: „Kuo čia dėtas KGB? OBCHSS!“³⁶⁷ Kartais tokie ryšiai sunkiai atskiriami nuo privačių. Pavyzdžiui, pažinčių, blato naudojimas yra tarpasmeniniai santykiai, naudojami asmeniniais tikslais, todėl jie labai panašūs į privačius. Kartais visas neformalusis tinklas įvardijamas *pogrindine erdve*³⁶⁸. *Pogrindžio* terminas pernelyg susijęs su nelegalia (pvz., ekonomine) ar antisovietine (politine) veikla, todėl labiau vartotinas neutralusis neformaliosios erdvės terminas.

Neformalūs ryšiai apėmė didžiąją dalį socialinės kasdienybės: tiek ekonominius režimo ribojimus peržengusį blatą, tiek ir politinius suvaržymus apėjusį bendravimą draugų būreliuose kultūriniais, politiniais klausimais.

³⁶² Боров Ю. Автобиография воскресшего из живых. [s.a.] [interaktyvus]. (žiūrėta 2008 m. rugsėjo 13 d.). Prieiga per internetą: <http://lit.lib.ru/b/borew_j_b/text_0030.shtml>.

³⁶³ Pokalbis su V. Zaborskaite.

³⁶⁴ Ozolas R. Atgimimo ištakose..., p. 70 (1970 m. birželio 12 d. įrašas).

³⁶⁵ *Viešas* šiame darbe suprantamas kaip „kas visuomenei žinoma, jos kontrolei prieinama“, atviras, neslaptas: Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, p. 931. Taigi, šis terminas parodo daugiau fizinio buvimo vietą.

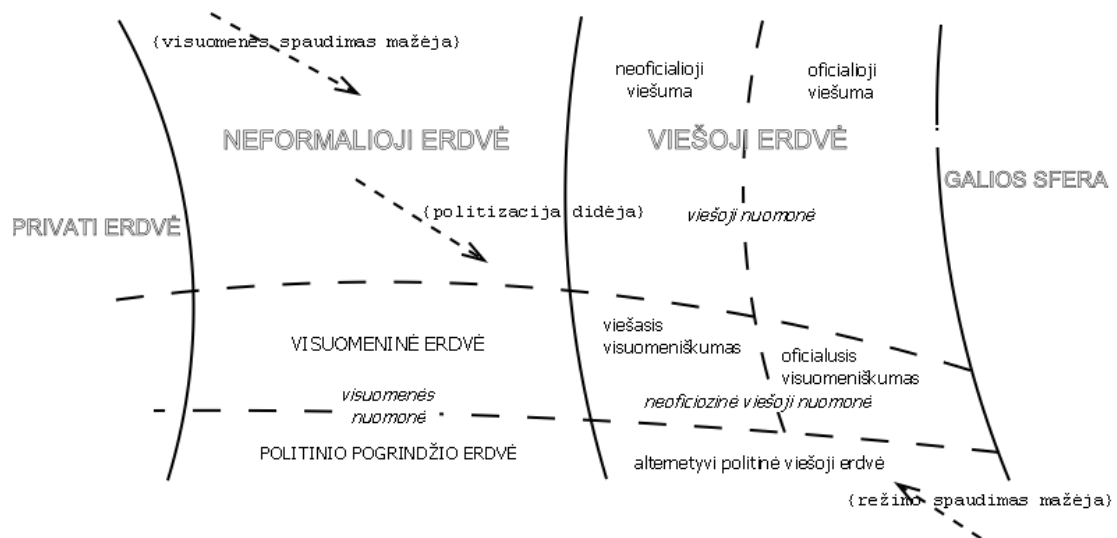
³⁶⁶ Calhoun C. Civil Society/Public Sphere: History of the Concept // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences. Amsterdam: Elsevier, 2001, p. 1897.

³⁶⁷ Найман А. Славный конец..., с. 209.

³⁶⁸ Hohnen P. Gariūnų marginalizacija: Turgaus kultūrinė antropologinė // Lietuvos etnologija. 2001, Nr. 1, p. 77.

Tautiškumo, dalies kultūrinių klausimų politizacija leidžia juos aptarusius diskursus vadinti politiniais. Tą neformaliosios erdvės dalį, kuri tais politiniais diskursais kurta ir kurioje jie veikė bent iš dalies galima laikyti alternatyvia oficialiajai politine sfera, kurioje galėjo reikštis politinė visuomenės mintis. Ji darbe įvardijama *visuomenine sfera*. Nepriklausydama nei viešajai, nei privačiajai sferoms, visuomeninė erdvė buvo tarp jų, įgijusi abiejų bruožų. Santykiai visuomeninėje erdvėje, kaip ir daugelis neformalių ryšių, panašūs į privačius ir labai tampriai su jais susiję. Didžiausias neformaliosios erdvės skirtumas nuo privačiosios buvo tas, kad dominavo ne santykiai tarp šeimos narių ir pačių artimiausių draugų, o santykiai tarp „pažįstamų“. Sovietmečiu tai buvo atskiras socialinis institutas, kai veikla per „pažintis“ – neformalius ryšius – leido pasiekti tikslus, kuriuos formaliais, oficialiais būdais pasiekti buvo sunku ar neįmanoma. Tiesa, visuomeninėje erdvėje itin svarbus buvo pasitikėjimo faktorius, ne toks reikšmingas neformaliojoje erdvėje. Todėl visuomeninės erdvės komunikacinį tinklą sudarė ryšiai tarp patikimų žmonių, draugų. Šis bruožas artina ją prie privačios sferos.

ERDVŲ SANTYKIAI SOVIETINĖJE LIETUVOJE

Schema nr. 2

Visuomeninę erdvę galima apibrėžti kaip nuo valdžios nepriklausomą sferą, kurioje apylaisviai keistasi asmeninėmis nuomonėmis bei informacija, neprieinama oficialiais kanalais, formavosi alternatyvioji nuomonė, kurtos, palaikytos ir apmąstytos ne režimo primestos, o savyje, joms alternatyvios vertybės, nuostatos ir diskursai (politiniai, tautiniai, ideologiniai,

antiso vietiniai). Kaip ir klasikinėje *public sphere*³⁶⁹, visuomeninėje erdvėje buvo stengiamasi išreikšti visos visuomenės, suprantamos kaip lietuvių tauta, poreikius. Joje svarbiausi buvo praktinės reikšmės kasdieniniam materialiniam daugumos individų gyvenimui neturėję visuomeniniai klausimai (pvz., tautos išlikimo, padėties Sovietų Sąjungoje ir pasaulyje). Itin svarbūs buvo diskursai, negalėję veikti viešumoje, bet svarbūs visai tautai – politinis, tautinis, iš dalies religinis, nors pastarasis kultūriniam elitui mažai būdingas. Jų sukurtas bendrumas ir buvo visuomeninės erdvės pagrindas. Kartu jos egzistavimas neleido tokiems viešumoje negalėjusiems reikštis diskursams išnykti suteikdamas būtiną funkcionavimo terpę.

Visuomeninę erdvę sudarė daugiausia kultūrinio elito, inteligentijos grupės. Kultūrinis elitas (su kitų – socialinių, politinių – elitų bei inteligentijos narių dalimi), buvo bene svarbiausias alternatyvių diskursų ir vertybių (per)kūrėjas, kaip ir klasikinėje *public sphere*: „intelektualiniuose sluoksniuose [...] vyko ta fermentacija naujų kažkokių tai idėjų, naujų vilčių“³⁷⁰.

Tiesa, būtina pažymėti, kad ne visi kultūrinio elito grupėse susiformavę diskursai, ne visos jose vykusios diskusijos buvo politizuotos. Štai „Neringos“ kavinės „profesorių stalo“ grupėje, anot kai kurių kavinės lankytojų, „daugumos to stalo senbuvų kasdienis bendravimas nebuvo ir sąmoningos ideologinės kovos išraiška, o [...] diskusijos čia buvo patrauklūs protiniai suaugusių žmonių žaidimai“³⁷¹. Vis tik tiek čia, tiek ir kitose kultūrinio elito grupėse visuomeniniai klausimai aptarinėti labai dažnai, nors politizacijos lygis įvairiose grupėse buvo skirtingas.

Neformalioji erdvė yra siejama su individualių vertybių pasireiškimu ir supriešinama su viešuma, kurioje reikėsi bendruomeniškos vertybės³⁷². Tačiau visuomeninė erdvė būtent tuo ir išsiskyrė iš neformaliosios sferos, kad joje reikėsi bendruomeninės vertybės, tik nesutapusios su oficialiosiomis sovietinėmis. Tai irgi neleidžia visuomeninės erdvės laikyti privačiosios sferos dalimi.

Šie bruožai būdingi ir kitokioms alternatyviais politiniais diskursais bei neformaliais komunikaciniais tinklais sujungtomis grupėms, kurioms irgi rūpėjo visuomeninėje erdvėje svarbūs klausimai. Tačiau tokie tinklai, nors ir susiliesdami, o kartais – ir persipindami su visuomenine erdve, sudarė kitą – *politinio pagrindžio erdvę*. Jos dalyvius jungė pagrindinis veikimas, pasipriešinimo elgsenos, tik minimaliai būdingos visuomeninės erdvės

³⁶⁹ Darbe naudojama Jürgeno Habermaso suformuota *public sphere* samprata: Habermas. The Structural Transformation... Dėl šio termino nepritaikymo sovietinės Lietuvos specifikai bei vengiant terminologinės painiavos jis šiame darbe verčiamas nebus.

³⁷⁰ Pokalbis su R. Lancausku.

³⁷¹ Mačionis Z. Profesorius Kazys Daukšas..., p. 494.

³⁷² Hohnen P. Gariūnų marginalizacija..., p. 77.

nariams. Politinio pagrindžio erdvė buvo visiškai atskirta nuo sovietinės viešumos, ji formavo savo, *alternatyviąją politinę viešąją erdvę*. Veikimas šioje erdvėje buvo atviras ar viešas, nors ir nelegalus – analogiškai yra įvardijama ir panašioje situacijoje atsidūrusi lietuvių tautinio atgimimo veikla po spaudos draudimo³⁷³.

Kai kuriais bruožais visuomeninė erdvė priartėjo prie alternatyvios politinės viešosios erdvės, tačiau ja netapo dėl viešumo ir atvirumo stokos bei jos dalyvių orientacijos į veikimą sovietinėse institucijose. Alternatyvios dominuojančiai *public sphere* erdvės (*counterpublics*) randamos Vakarų Europos istorijoje, tačiau jose esminį vaidmenį vaidino nepriklausoma spauda³⁷⁴, kurios visuomeninė erdvė neturėjo – savilaida buvo ne visuomeninės erdvės narių kūrinys, be to, ji buvo per menkai paplitusi, kad įtakotų platesnius visuomenės sluoksnius.

Tiesa, iš dalies nepriklausomos spaudos vaidmenį visuomeninėje, kaip ir politinio pagrindžio, erdvėje atliko užsienio radijas, ypač jo lietuviškos programos. Jų daug kas klausydavosi, iš ten ateidavo nemažai informacijos, taip pat ir apie įvykius Lietuvoje. Todėl vienas pagrindinių savilaidos leidėjų tikslų buvo išsiųsti savo leidinius į užsienį. Liudas Dambrauskas netgi iš viso manė, kad savilaidą reikėjo ne Lietuvoje platinti (didelė grėsmė, mažai skaitytojų, todėl ir poveikis menkas), o persiųsti į užsienį, kad iš ten grįžtų radijo bangomis. Jis teigė, kad jo nuomonės paveikti LKBK leidėjai gerokai sumažino leidinio tiražą³⁷⁵. Kad toks komunikacijos būdas buvo veiksmingas, rodo ir V. Kubiliaus teiginys, kad tai, kas rašoma savilaidoje, jis sužinodavo iš „balsų“³⁷⁶. Taip sužinota informacija toliau dažnai plisdavo tarpasmeninės komunikacijos pagalba – girdėjusieji pranešdavo dar nežinantiems. Tačiau kultūrinis elitas užsienio kanalu naudojosi tik pasyviai – tik klausė, bet beveik nebandė dalyvauti siųsdamas savo kūrybą ar informaciją į užsienį ar bent netiesiogiai – dalyvaudamas savilaidos leidime.

Vis tik visuomeninė erdvė bent iš dalies atliko panašią funkciją, kaip Vakarų Europos politinė viešoji sfera – *public sphere*, susiformavusi XVIII a. kaip diskusijų ir pasikeitimo nuomonėmis vieta, apsaugota nuo valstybės kontrolės, kurioje dominavo viešojo kriticizmo išraiška, opoziciška viešojo autoriteto sferai, identifikuojamai su valstybės jėgos išraiška³⁷⁷.

³⁷³ Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje. Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 312.

³⁷⁴ Calhoun C. Public Sphere: Nineteenth- and Twentieth-century History // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences. Amsterdam: Elsevier, 2001, p. 12596.

³⁷⁵ Pokalbis su Liudu Dambrausku (Kaunas, 2002 m. gegužės 10 d.).

³⁷⁶ Pokalbis su Vytautu Kubiliumi (2003 spalio 28 d.).

³⁷⁷ Chartier R. Public Sphere: Eighteenth - century History // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences. Amsterdam: Elsevier, 2001, p. 12590.

Beveik visą laiką XIX – XX a. Lietuvoje opoziciškumas buvo slopinamas, neįsileidžiamas į fizinę viešąją erdvę, todėl nuo jos atsiskyrė visuomenės nuomonė, besireiškusi neviešai, kartais – pogrindyje. Kartu neliko supratimo, glaudžiai susijusio su *public sphere* samprata³⁷⁸, kad visa, kas yra politiška ir svarbu visuomenei, turi būti vieša. Dėl to lietuvių politinėje kultūroje *viešas* ir *visuomeninis* reiškė ir iš esmės tebereiškia skirtingus dalykus – viešas daugiau siejamas su fiziniu viešumu, visuomeninis – su visuomeniškai reikšmingais dalykais, kai tuo tarpu, pavyzdžiui, anglų kalboje *public* reiškia abu dalykus³⁷⁹. Dėl tokios skirties aptariant sovietinę Lietuvos visuomenę ir toliau vartotini abu nusistovėję bei tikrovę atspindintys terminai: *visuomeninis* bei *viešasis*.

Viešumo ir *visuomeniškumo* sąvokų reikšmės persidengia, tačiau nei kiekviena atskirai, nei abi kartu jos nepakeičia vakarietiškos *public sphere* sampratos. Jos tiesiog atspindi sovietinės tikrovės ir joje vykusių procesų savitumą. Tiesa, Vakarų, o ir posovietinėje historiografijoje yra bemaž visuotinai priimtas *public* termino arba jo vertimo naudojimas kalbant apie sovietmetį. Vieni tyrinėtojai jį naudoja su išlygomis, tiesiog nerasdami tikslesnio termino, kiti tiesiog vartoja įsigalėjusią sąvoką. Tačiau dėl *public* neatitikimo sovietinei realybei jo vartojimas gali iškraipyti sovietmečio suvokimą primesdamas demokratinės visuomenės realijas. Taip tyrinėtojai, nors ir teigdami, kad SSRS nebuvo visuomeninių organizacijų socialinio lygmens, kuris būtinas *public sphere* funkcionavimui, tuo pat metu kalba apie Sovietų Sąjungoje egzistavusią *public sphere*³⁸⁰.

Skirties vieša–privatu reikšmė SSRS buvo mažesnė nei Vakaruose, nes joje vykusį modernizaciją buvo specifinė, besiskirianti nuo vykusios kapitalistinės šalyse³⁸¹, kuri ji reiškė privačiosios ir viešosios sferų atsiskyrimą³⁸².

Privačios erdvės nesaugumą rodo tai, kad kultūrinio elito atstovų privati teritorija, privatūs veiksmai buvo tarsi „suviešinti“ sekimo, agentūros, pasiklausymo ir taip netekdavo dalies privatumo. Sekimas, o dar labiau jo baimė, darė privačią teritoriją nesaugia atviriems pokalbiams net tarp draugų, tuo priartindamas ją prie viešumos. Saugumas stebėjo tai, kas laikyta „politiškai žalinga“ veikla privačioje erdvėje ir kartais, kai režimui tai

³⁷⁸ Calhoun C. Public Sphere: Nineteenth..., p. 12594.

³⁷⁹ Plačiau apie terminų skirtumus: Klumbyš V. Visuomenės nuomonės veikimo sąlygos sovietinėje Lietuvoje // Lietuvos istorijos studijos. 2007, T. 19, p. 126-128.

³⁸⁰ Titma M., Tuma N. B. Soviet Studies: Society // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences. Amsterdam: Elsevier, 2001, p. 14737.

³⁸¹ Leonavičius V. Sovietinės tvarkos dorovinės sistemos dekonstrukcija // Venclauskas L. (sud.) Tolerancija Lietuvoje: Tarp minties ir veiksmo. Mokslinių straipsnių rinkinys. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008, p. 78-81.

³⁸² Norkus Z. Andropovo klausimu. Komunizmas kaip lyginamosios istorinės sociologinės analizės problema (I) // Sociologija. Mintis ir veiksmai. 2007, Nr. 1(19), p. 23.

atrodydavo būtina, imdavosi vienokių ar kitokių priemonių. Pavyzdžiui, T. Venclovos grupės atveju buvo imtasi profilaktinių priemonių – užsakytoje³⁸³ apysakoje „Pušis, kuri juokėsi“³⁸⁴ pateiktas oficiozinis neigiamas požiūris į tokius „dekadentinius“ užsiėmimus ir kartu per neigiamą pavyzdį pateikti „teisingi“ elgesio modeliai. Išlikę KGB duomenys rodo, kaip buvo stebima tokia nepriimtina laikyta veikla, kaip į ją gana aktyviai kištasi. Žmogui galėjo būti pareikštas oficialus perspėjimas vien už tai, kad „jo politiniai įsitikinimai [skleidžiami privačiai] neatitinka sovietinės vyriausybės politinės programos“³⁸⁵. Į tokį privatumo saugumo sumažėjimą žmonės reaguodavo vengdami atvirų pokalbių su nepatikimais žmonėmis, tais, kurie nepriklausė artimų pažįstamų grupei. V. Kubilius nenorėjo vaikščioti į privačius inteligentų pobūvius: „Žinojau, kad nereikia kur nors vaikščioti, į kokius išgėrimus. Ten visada bus kokie tai pokalbiai, kažkas užrašinėja, kažkas pranešinėja. Ir apie tave kaupiasi medžiaga. Tai geriau, žodžiu, čia nelįsti.“³⁸⁶

Vis tik privatumas yrančio totalitarizmo sąlygomis žmonėms jau reiškė tam tikrą apsaugą, jei tik veikla privačioje erdvėje nebuvo politinė. Taip pusiau legaliai opozicinei veiklai priskirtiną neoficialų dailės saloną, apie kurio veikimą neformalios komunikacijos keliais sužinodavo net nepažįstami žmonės, jo šeiminkė Judita Šerienė laikė grynai privačiu dalyku, dėl ko mažiau bijojo galimos bausmės: „Aš visada deklaruodavau – mano daržas, mano pupos, ką noriu, tą darau savo namuose. Kai kas klausdavo, ar aš nebijau. Aš tikėjau, kad į mūsų namų gyvenimą niekas neturi teisės kištis.“³⁸⁷ Ji nesusilaukė jokių represijų, nes tokia pusiau privati, pusiau vieša veikla stagnacijos laikais jau buvo toleruojama, nors turbūt ir sekama. Tačiau būtina pabrėžti, kad režimas žmonių iniciatyvą leido ne tiek apskritai asmeniniame gyvenime, kaip yra teigiama³⁸⁸, kiek asmeniniuose reikaluose, neturinčiuose visuomeninės, politinės reikšmės. Dėl didžiulės režimo politizacijos bemaž visi visuomenę ar kultūrą lietę klausimai buvo politiniai, todėl jų aptarimas darė pokalbį nesaugiu kartu naikindamas ir jų privatumą.

Režimo požiūriu visuomeniškumas tegalėjo būti tik oficiozinis, ką atspindi ir oficiozinė *visuomeniškumo* termino samprata. *Общественность*

³⁸³ Nors tvirtų įrodymų nėra, tačiau atsiminimuose dominuoja nuostata, kad šis kūrinys buvo užsakytas režimo institucijų. Anuomet sklidę gandai, kad J. Marcinkevičius užsakyką gavo iš Rašytojų sąjungos vadovybės, apie KGB kalbos nebuvo: Pokalbis su V. Zaborskaite. Apie tiesioginį KGB užsakyką kalbėjo K. Saja ir T. Venclova: *Venclova T. Aš buvau išimtis // Literatūra ir menas. 1991 m. spalio 19 d., Nr. 42.*

³⁸⁴ *Marcinkevičius J. Pušis, kuri juokėsi...*, p. 9-80.

³⁸⁵ *Zalīte I. Pagrindinės neprievartinio pasipriešinimo formos ir slaptasis nacionalizmas - vidinis nepaklusimas sovietiniam režimui Latvijoje (aštuntasis - devintasis dešimtmečiai) // Genocidas ir rezistencija. 1997, 2, p. 114.*

³⁸⁶ Pokalbis su Vytautu Kubiliumi (2003 spalio 28 d.).

³⁸⁷ *Šerienė J. Pokalbis // Lubytė E. (sud.) Tylusis modernizmas Lietuvoje 1962-1982. Vilnius: Tyto alba, 1997, p. 214.*

³⁸⁸ *Titma M, Tuma N. Soviet Studies: Society...*, p. 14737.

tuomet versta kaip „visuomenė, viešuomenė, pažangieji visuomenės sluoksniai; viešoji nuomonė, opinija“³⁸⁹. Oficiozinėje sampratoje „pažangieji sluoksniai“ buvo tie, kurie dalyvavo visuomeninėse organizacijose (antra nurodoma termino reikšmė ir yra visuomeninės organizacijos) ar buvo „visuomeniškai aktyvūs“, tai yra – partijos aktyvistai, tarnavę režimo reikmėms – aktyvistiniai, politiniai, o iš dalies – ir ideologiniai prisitaikėliai. Todėl su režimo nekontroliuojamu visuomenės veikimu, visuomenės nuomone tai turėjo mažai ką bendro.

Tokią sampratą patvirtina ir sovietinės leksikos pavyzdžiai. *Общественность* atstovas komisijoje reiškia, kad jis yra partijos atsiųstas prižiūrėti komisijos darbą³⁹⁰. Lygiai taip pat visuomenė suprantama ir lietuviškuose dokumentuose. LKP CK Biuro „Nutarime dėl neteisingos kino filmų atrankos demonstravimui“ piktinamasi, jog „visuomenės teigiamai vertinami tarybiniai kino filmai“ lankomi mažiau, nei „buržuaziniai“³⁹¹. Tame pačiame dokumente pateikiami duomenys rodo, kad „buržuaziniai“ filmai buvo gerokai populiariesni. Todėl akivaizdu, kad *visuomenės* terminas jame vartojamas kaip eufemizmas, reiškiantis administracines ir ideologines instancijas bei jų nurodymų reiškėjus. Tiesa, ne visos visuomeninės organizacijos buvo vienodai ideologizuotos – moterų organizacijos buvo mažiau ideologizuotos nei karo veteranų, daugelis visuomeninių organizacijų veiklos aspektų buvo nepolitiniai, todėl visuomenės nuomonė dėl tokių nepolitinių aspektų nebuvo persekiojama ar labiau kontroliuojama. Tačiau tokios laisvės baigdavosi, kai tik būdavo paliečiami politiniai ar ideologiniai klausimai.

Tokia režimo reguliuojama aktyvistinė veikla vyko *oficialiojoje viešumoje* – režimo tiesiogiai įtakotoje bei organizuotoje ir kontroliuotoje viešosios erdvės dalyje. Ji apėmė didelę veikimo viešumoje dalį – visus spausdintus cenzūruotus tekstus, dalyvavimą susirinkimuose, kituose oficialiuose renginiuose, bet ne neformalų bendravimą kavinėje ar parke. Iš esmės šis terminas reiškia tą patį, kaip ir N. Putinaitės naudojamas *politinio viešumo sferos* terminas, deja, jos neapibrėžtas³⁹². Viešoji erdvė visada yra veikiami valdžios, galios sferų. Tačiau, pavyzdžiui, carinėje Rusijoje bei tarpukario Lietuvoje būdavo tiesiog ribojamas netinkamų nuomonių pateikimas į ją. O sovietinėje sistemoje kontrolės tikslas buvo, kad žmonės oficialiojoje viešumoje visada elgtųsi „taip, kaip reikia“, tik žinodami, kokio elgesio iš jų tikimasi ir bijodami bausmės už „netinkamus“ poelgius net be cenzūros. Dėl to

³⁸⁹ Lemchenas C. Rusų - lietuvių kalbų žodynas. Vilnius: Mokslas, 1983, p. 450.

³⁹⁰ DiFranceischo W., Gitelman Z. Soviet Political Culture and „Covert Participation“ in Policy Implementation // The American Political Science Review. 1984, Vol. 78, No. 3, p. 616.

³⁹¹ Bagušauskas R., Streikus A. Lietuvos kultūra sovietinės..., p. 284.

³⁹² Putinaitė N. Nenutrūkusi styga..., p. 161.

galima teigti, kad oficialioji viešuma bent iš dalies tapo sovietinės galios sferos dalimi. Režimo, siekusio kuo gilesnės visuomenės kontrolės, tikslas ir buvo redukuoti visą visuomeninį gyvenimą į tokią lengvai kontroliuojamą veiklą, panaikinti nepriklausomą žmonių veikimą. Dalyvavimas oficialiojoje viešumoje sovietmečiu buvo apribotas. Faktiškai be administracinius postus užėmusiųjų bei parinktų „liaudies atstovų“ joje galėjo veikti tik inteligentija, ypač kultūrinis elitas. Tie, kurie galėjo veikti oficialiojoje viešumoje, vadintini *viešuomene*.

T. H. Rigby stebėjimais, *общественность*, jo verčiama kaip „dėmesinga visuomenė“ [anglų k. – *attentive public*], SSRS buvo sudaryta iš oficialių, mokslinių ir kitų išsilavinusių žmonių bendruomenių, susijusių neformaliais gyvenamosios vietos, išsilavinimo, draugystės ir bendrų nuostatų ryšiais³⁹³. Nemažą, jei ne didžiąją dalį tokių aktyvistų „dėmesingos visuomenės“ ir sudarė kultūrinis elitas, kaip XVIII a. *public sphere* sudarė apšviestieji, kurių kritinė nuomonė ir laikyta tikrąja visuomenės nuomone. Socialiniuose moksluose iki šiol įtakinga skirtis tarp aktyvios politinių antreprenerių klasės ir pasyvios klasės – paprastų piliečių, kuriems yra pasakyta, kaip reikia galvoti ir kodėl reikia galvoti būtent taip³⁹⁴. Sąvokos, apibrėžiančios aktyviuosius visuomenės narius, lietuvių kalboje nėra, išskyrus neįsitvirtinusią *viešuomenės* sąvoką. Toks dviprasmiškas visuomenės supratimas – ir kaip visų visuomenės narių visumos, ir kaip aktyviųjų visuomenės narių – leidžia pagrįsti *visuomeninės erdvės* termino vartojimą šiame darbe – *visuomeninis* šiuo atveju yra ne apimantis visą visuomenę, o visuomeniškas, aktyvus, visai visuomenei svarbus, reikšmingas, nors nebūtinai visą visuomenę apimantis ir viešas. Šis terminas mažiau siejasi su fizine erdve, tai greičiau minties sferai priklausantis dalykas. Būtina pabrėžti, kad visuomeniškumas tampriai susijęs su politiškumu. Faktiškai visuomeniškumas yra visuomenės, kurios nariams neleidžiama nepriklausomai politiškai veikti, politiškumas.

Postaliniu laikotarpiu iręs totalitarizmas, nors ir sugebėjęs suorganizuoti beveik visuotinį žmonių vaidinimą viešumoje, vis tik turėjo bent minimaliai atsižvelgti į visuomenės troškimus ir įsileisti į oficialiąją viešumą bent kai kurias visuomenės nuomonės apraiškas. Nors „sovietinė valdžia bijojo leisti piliečiams nekontroliuojamai reikšti viešumoje savo nuomonę valstybinės svarbos klausimais“, bet tuo pačiu metu ir labai norėjo žinoti, ką galvoja liaudis³⁹⁵. Viso to rezultatas ir buvo sovietinė viešoji sfera, kurioje dominavo

³⁹³ Rigby T. H. Hough on political participation in the Soviet Union // Soviet Studies. 1976, Vol. 28, No. 2, p. 259.

³⁹⁴ Bartels L. Public Opinion: Political Aspects..., p. 12560.

³⁹⁵ *Фигурантик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. Москва: РОССПЕН, 2001, с. 197.

visuomenės nuomonės iškamša – *viešoji nuomonė*, formuota daugiausia režimo sovietinės ideologijos pagrindu. Šalia jos visuomeninėje erdvėje egzistavo *visuomenės nuomonė* – režimo nekontroliuota nuomonė, išsakanti visuomenės poreikius ir susiformavusi iš privačių žmonių diskusijų, apsikeitimo pažiūromis ir ją išreiškiantys diskursai svarbiais, daugiausia politiniais (ar politizuotais) klausimais.

Tiesa, į oficialiąją viešumą praskverbavo ir dalis visuomenės nuomonės. Tokia dalinė oficialiojoje viešumoje egzistavusi visuomenės nuomonė kartu su kitomis ne režimo formuotomis nuomonėmis darbe vadinama *neoficiozine viešąja nuomone*. Nuo visuomenės nuomonės, kuri reikšėsi visuomeninėje erdvėje, ji skyrėsi tuo, kad buvo valdžios kontroliuojama bei neretai išoriškai perėmė ideologinio diskurso pavidalą.

Nors visuomenės nuomonė formavosi daugiausia neformaliose grupėse, tačiau jos negalima susiaurinti iki grupių ar draugų bendruomenių nuomonės, kadangi ji apėmė ne tik vieną ar kelias susijusias grupes, bet sklido plačiau. Jos veikimą Ingė Lukšaitė apibūdino taip: „tai yra požiūrio susiformavimas į aktualijas. Va šituo žodiniu perdavimu per tą, kitą, trečią, ketvirtą [žmogų] būdavo toks požiūrio susiformavimas. [...] Viešoji nuomonė tam tikram sluoksny³⁹⁶. Tačiau ir korporatyvine kultūrinio elito sluoksniu nuomone ji nelaikytina. Visuomenės nuomonė nesiribojo vienu kuriuo sluoksniu. Kaip pavyzdį galima paminėti Kalantos susideginimo vertinimą, kuris nesutapo su oficialiu ir buvo paplitęs ne tik tarp kultūrinio elito atstovų.

Tiesa, reikia pažymėti, kad kultūrinis elitas buvo vienas svarbiausių tokios nuomonės formuotojų bei reiškėjų dėl savo politinės kompetencijos, galimybės bent iš dalies savo nuomonę reikšti viešai ir santykinės įtakos režimo politikai. *Public opinion* apibrėžiama ir kaip „tokios privačių žmonių nuomonės, į kurias vyriausybės laiko protinga kreipti dėmesį³⁹⁷. Sovietinio režimo atveju dėmesio kreipimas reikštų ne tik atsižvelgimą, bet ir siekius tokias nuomones pakeisti, išnaikinti, kaltinimus ar net represijas jas skleidžiantiems. Tačiau į kultūrinio elito nuomonę administratoriai kartais atsižvelgdavo: „Kai būdavo beviltiškai sunku, visuomet prašydavom įžymių menininkų eiti pas aukščiausiąją valdžią; su jais ten skaitydavosi labiau, nei su ministrais, kuriuos aprėkdavo ir dar blogiau.“³⁹⁸ Šiuo požiūriu kultūrinis elitas buvo privilegijuotas. Nemažas KGB dėmesys taip pat rodo inteligentijos nuomonę buvus svarbia režimui. „Valdininkai patriotus gauda, bet tam tikra prasme į jų reikalavimus turi atsižvelgti.“³⁹⁹ Peteris Reddaway netgi kėlė

³⁹⁶ Pokalbis su I. Lukšaitė.

³⁹⁷ Bartels L. *Public Opinion: Political Aspects...*, p. 12560.

³⁹⁸ Jakelaitis V. *Saulei leidžiantis...* Kn. 2., p. 164.

³⁹⁹ Venclova T. *Vilties formos...*, p. 236.

hipotezę, kad iš visų SSRS respublikų vienintelėje Lietuvoje valdžia bijojo gana stiprios visuomenės nuomonės⁴⁰⁰.

Dera pažymėti, kad kultūrinio elito grupės buvo tiek visuomeninėje erdvėje gimusios visuomenės nuomonės kūrėjos, tiek vartotojos. Kaip vartotoją kultūrinį elitą visuomenės nuomonė įtakojo stipriau, nei likusius žmones veikdama ir kaip grupės nuomonė.

Šalia *oficialiosios viešumos* išskirtina ir *neoficialioji viešuma*. Jai priskirtina veikla režimo menčiau ar visai nekontroliuotoje viešosios erdvės dalyje – neorganizuotas buvimas kavinėse, parkuose, teatruose, kitose viešose erdvėse, kur galėjo susitikti ir rūpimomis temomis bendrauti nepažįstami ar mažai pažįstami žmonės. Beje, kaip tik tokiose vietose, vengiant pasiklausymo bent kai kurie inteligentai kalbėdavosi „pavojingesniais“ klausimais⁴⁰¹. Nuo oficialiosios viešumos ją skirtų būtent dalyvavimo pobūdis: joje, kaip ir visuomeninėje sferoje, dominavo tiesioginis žmonių bendravimas, tik vykęs fizinėje viešumoje. Todėl visuomeninėje erdvėje informacija galėjo būti įvairiai dozuojuama priklausomai nuo pasitikėjimo pašnekovais, kai neoficialiojoje viešumoje tai buvo sunkiai įmanoma – joje sklidusias kalbas galėjo išgirsti ne tik „tikslinė auditorija“, bet ir pašaliniai. Vis tik ir neoficialiojoje viešumoje burdavosi visuomeninės erdvės grupės. Bene garsiausia kultūrinio elito rinkimosi vieta buvo „Neringos“ kavinė, kur vykdavo pakankamai atviros intelektualinės diskusijos, ypač „profesorių stalo“ grupėje⁴⁰². Nors tai greičiau buvo laisvos viešosios politinės erdvės ilgesio išraiška, kartais tuštoka laisvo elgesio simuliacija, o ne ideologijų ar teorijų kūrimo vieta, kaip *public sphere*⁴⁰³. Ideologijų kūrimas, kaip ir pernelyg atviras savo pažiūrų išsakymas viešumoje buvo laikyti rizikinga veikla – kalbas viešumoje ribojo KGB sekimo baimė. Kultūrinio elito narių baimė buvo itin didelė, todėl jai buvo itin svarbus saugumas nuo galios sferos kišimosi – pokalbių pasiklausymo ar agento įskundimo. Todėl atviriau bendrauta su pažįstamais ne viešumoje, o visuomeninėje erdvėje.

Visuomeninė veikla vyko ne tik visuomeninėje erdvėje ar neoficialiojoje viešumoje. Jai buvo tiesiog būtina ir oficialioji viešuma. Tiesioginis politinis veikimas joje buvo uzurpuotas režimo, todėl į viešumą priimtinesnė režimui visuomenės nuomonės ir visuomeninių diskursų dalis galėjo patekti per mokslo, literatūros, kultūros sritis. Politiniai debatai dažnai vyksta ne tik politikos, bet ir mokslo, religijos, literatūros srityse⁴⁰⁴. Ypač tai

⁴⁰⁰ Reddaway P. Pasikalbėjimas su profesorium Peteriu Reddaway // Aidai. 1978, Nr. 9, p. 412.

⁴⁰¹ Pokalbis su V. Ališausku.

⁴⁰² Daugiausia duomenų apie šią grupę paskelbta: Mačionis Z. Profesorius Kazys Daukšas...

⁴⁰³ Anot Walterio Benjamino, kavinės – ta laisva viešoji erdvė, kurioje kuriamos teorijos ir ideologijos: Бойм С. Общие места..., с. 275.

⁴⁰⁴ Calhoun C. Public Sphere: Nineteenth..., p. 12595.

aktualu nelaisvės sąlygomis: „Tautai, iš kurios atimta visuomeninė laisvė, literatūra – vienintelė tribūna, iš kurios aukštumų jis priverčia išgirsti savo pasipiktinimo ir savo sąžinės riksmą.“⁴⁰⁵ Literatūra tapo galimybe kalbėti nebyliai visuomenei – ji pradėjo atlikti ir filosofijos, socialinių mokslų, publicistikos funkciją; nevyriausybinių ir opozicinio charakterio visuomeninės bei politinės veiklos misiją; tarnauti viešumui netiesiogiai, metaforiškai pasakant tai, ko nebuvo galima sakyti tiesiogiai⁴⁰⁶. Analogiškai rašytojo situaciją sovietinėje Lietuvoje matė ir R. Ozolas, dienoraštyje rašęs: „būtent romanas pas mus tegali leisti tinkamai realizuoti tautos visapusiško lavinimo poreikius, ugdyti nacionalinį sąmoningumą. [...] Todėl tikras romanas pas mus atsiras tik tada, kai romanistai imsisi ne abstraktaus emocijų gvildenimo, o jų visuomeninės prasmės atskleidimo.“⁴⁰⁷

Meniui, ypač literatūrai įgijus tokią svarbą, jų atsakomybė prieš visuomenę būna ne tiek meninė, kiek moralinė, etinė, politinė, socialinė, pasaulėžiūrinė⁴⁰⁸. R. Ozolo dienoraščiuose nuolat apgailestaujama, kad rašytojai ne itin visuomeniškai, kad jiems reiktų „imtis pagaliau skaudžiausių tautinio gyvenimo problemų – tikrų svarbių problemų“⁴⁰⁹, pateikti ne tik tikrovės apmąstymų, bet ir „pozityvių tos tikrovės pertvarkymo idėjų“⁴¹⁰. Šiuose teiginiuose nesunku išvelgti meno angažavimosi reikalavimus – menas turi tarnauti tautai. Tokia nuomonė rodo aktyvistinį nusistatymą, kartu galima išvelgti ir kolektyvizmą, galbūt ir sovietinės ideologijos, reikalavusios pasiaukoti visuomenės labui, kolektyvą laikiusios svarbesne už individą įtaką. Kartu toks tautai angažuotas kūrėjų elgesys laikytas tarsi atsvara oficialiajai ideologizacijai. Todėl stiprėjant spaudos priežiūrai didėjo rūpestis visuomene: laisviau galima kalbėti moksliniuose leidiniuose, bet „tai tik rašiniai sau. Sąžinei nuraminti. Kuo mis visuomenė?“⁴¹¹ Susiklosčius palankioms aplinkybėms, toks nusistatymas galėjo nuvesti ir į alternatyviąją politinę erdvę: „Arba estetizmas, arba pilkybė, arba aiški pozicija, tegul ir ne leidykloj išreikšta“⁴¹² – tik tokias alternatyvas literatūros vystymui įžiūrėjo R. Ozolas.

Veikimas oficialiojoje viešumoje buvo nepilnavertis. Galimybės laisvai reikšti mintis buvo ribotos – ne viską buvo galima pasakyti viešumoje atvirai ar net užkoduotai. Nesant leistino nepriklausomo politinio veikimo režimas bet kurioje neįtinkančioje veikloje galėjo įžiūrėti politiką – Šiluvos atlaidai, anot

⁴⁰⁵ Герцен А. Собрание сочинений: В 30 томах. Т. 7. Москва: Наука, 1956, с. 108.

⁴⁰⁶ Кондаков И. Введение в историю русской культуры: Теоретический очерк. Москва: Наука, 1994, с. 126.

⁴⁰⁷ Ozolas R. Atgimimo ištakose..., p. 74-75 (1971 m. liepos 3 d. įrašas).

⁴⁰⁸ Кондаков И. Введение в историю..., с. 127.

⁴⁰⁹ Ozolas R. Atgimimo ištakose..., p. 79 (1971 m. rugpjūčio 3 d. įrašas).

⁴¹⁰ Ibid., p. 88 (1971 m. rugpjūčio 7 d. įrašas).

⁴¹¹ Ibid., p. 63 (1971 m. birželio 3 d. įrašas).

⁴¹² Ibid., p. 81 (1971 m. rugpjūčio 3 d. įrašas).

KGB, vyko politiniais tikslais⁴¹³. Todėl nepriklausomi veiksmai viešumoje galėjo sukelti valdančiųjų nepasitenkinimą. Be to, užkoduoti pranešimai galėjo būti paveikūs tik jei kodų sistema buvo bendra visai visuomenei ar bent jau tiems, kuriems tie pranešimai buvo skirti – tik tuomet juose galėjo būti iškoduota ta prasmė, kuri juose buvo užkoduota. Žodis Sibiras galėjo asocijuotis su tremtimi: „Man tai buvo baisu skaityt eilėraščius, himniškus eilėraščius apie Sibirą. Tarsi nežinotum, kiek tenai paguldyta lietuvių kaulų.“⁴¹⁴ Tačiau tokiam perskaitymui buvo būtinas atitinkamos aktualizuotos žinios apie tremtį, leidusios Sibirą iškoduoti kaip tremties sinonimą. T. Venclovos eilėraštyje eilutes „Už atkirstų šalių vardus, / Žemėlapių vartus“⁴¹⁵ galima interpretuoti kaip geležinės uždangos ir ją nugalinčios minties paminėjimą, tačiau skaitytojas turi būti pasiruošęs ar paruoštas tokiai interpretacijai, žinantis atitinkamus kodus. Tai reiškia, kad turėjo egzistuoti ryšiai, kurie padėdavo tuos kodus palaikyti.

Tam pasitarnavo visuomeninė sfera, kurioje ir vyko kodų kūrimas, palaikymas ir platinimas. Tiesa, egzistavo ir itin siauri, ezoteriški kodai, suprantami tik keletui žmonių, kai „pateikiama užuomina, suprantama tik pačiam autoriui ir tiems keliems draugams, kuriems autorius ją privačiai iššifravo“⁴¹⁶. Taip pat būtina pažymėti, kad toks alternatyvus tekstų iškodavimas būdingas ne tik grožinei literatūrai, bet ir mokslo veikalams. Sergejus Rapoportas yra pateikęs konkretaus sociologinio teksto „ezopinio“ lygmens santykio su ideologiniu lygmeniu analizę⁴¹⁷. Neoficiozinių kodų veikimas parodo, kad visuomeninė erdvė buvo būtina opozicinio kultūrinio elgesio oficialiojoje viešumoje dalis.

Kita vertus, visuomeninė erdvė kaip dalinis *public sphere* pakaitalas negalėjo egzistuoti be oficialiosios viešumos. *Viešumo* terminas „reiškia, kad visa, kas pasirodo viešai, gali būti matoma ir girdima kiekvieno bei pasižymi plačiausiu galimu viešumu.“⁴¹⁸ Plačiausią galimą viešumą, potencialų ryšį su kiekvienu visuomenės nariu galėjo pasiūlyti tik režimo kontroliuojama viešoji erdvė, ypač oficialioji viešuma – spauda.

Viešuma padėjo įveikti visuomeninės erdvės susiskaldymą, kilusį iš žodinės tarpasmeninės komunikacijos vyravimo joje, negalėjimo veikti fiziniame viešumoje. Verbalinis bendravimo būdas neleido neiškraipytai informacijai greitai pasiekti kiekvieną – tarp ją sudariusių grupių egzistavo didesni ar

⁴¹³ Материал для лекции на тему: "Борьба с идеологической диверсией противника - долг каждого гражданина СССР" (1982 m. liepa) // LYA, f. K-1, ap. 8, b. 247, l. 174.

⁴¹⁴ Pokalbis su Vytautu Kubiliumi (2003 m. spalio 28 d.).

⁴¹⁵ Venclova T. Kalbos ženklas: Eilėraščiai. Vilnius: Vaga, 1972, p. 52.

⁴¹⁶ Venclova T. Vilties formos..., p. 424.

⁴¹⁷ Rapoportas S. Totalitarizmo laikų sociologija: struktūros ir tekstai // Lietuvos mokslas. 1997, T. V, Kn. 15, p. 131-132.

⁴¹⁸ Arendt H. Žmogaus būklė..., p. 52.

mažesni informaciniai barjerai. Dėl to fragmentizavosi alternatyvieji diskursai, diferencijavosi bendrasis žinojimas. Baimė stiprino jų sudariusių grupių uždarumą. Todėl ne visos naujienos ir nuomonės netrukdomai pasiekdavo visus visuomeninės erdvės narius: „tokio [politinio, pavojingo] pobūdžio bendravimas buvo gana uždaras“⁴¹⁹. Tiesa, toks uždarumas leido gana atvirai kalbėti su savo grupės nariais: „savame rate nebijojau būti išduotas“⁴²⁰. Be informacinio skaidymosi grupės skilo ir fiziškai. Bent kai kuriose jų nariai buvo dalinami į daugiau ir mažiau patikimus/bijančius bei pagal tai jiems suteikiama daugiau ar mažiau informacijos. Taip T. Venclovos „kultūros studijų būrelis“ išaugo iš platesnės neformalios bendraminčių grupės⁴²¹.

Todėl tam, kad visuomeninėje erdvėje sukurti kodai paplistų visuomenėje plačiau, jie turėjo patekti į oficialiąją viešumą. Taip „pasidalintas darbas“ tarp visuomeninės ir oficialiosios viešumos erdvių: pirmojoje kodai kurti ir aiškinti, antrojoje vyko jų sklaida. Sklaida viešumoje neleido susiskaldyti pačiai visuomeninei erdvei, ir jos diskursams taip sutvirtindama ir patvirtindama bendras nuostatas, neleidama joms suskilti į paskirų grupių vidinius diskursus.

Itin svarbi oficialioji viešuma buvo siekiant įtakoti visuomenę. Kultūriniam elitui itin rūpėjo tautiškumo palaikymas. Jis buvo neįmanomas be kūrybos sklaidos oficialiojoje viešumoje. Jam itin svarbūs buvo masiniai renginiai, todėl susitaikyta su Dainų švenčių ideologizavimu: „dainų šventės apkašiotos lozungais, repertuare yra dainų, kurios skamba kaip tie lozungai, o daugumos dalyvių nuostatos visai kitos“⁴²². N. Putinaitės nuomonė, kad tokia tautiškumo raiška buvo nepilnavertė, o taip reiškiamo tautiškumo „sąvoka ir turinys buvo išplauti“⁴²³ neatrodo įtikinama, nes tautiškumas nėra apibrėžiamas taip lengvai, kaip autorei norėtųsi. Istorinių simbolių, tokių kaip herbai, Trakų pilis, įvairūs paminklai ir pan., svarbių tautinei savimonei, paplitimas vėlgi galėjo vykti tik viešojoje erdvėje.

Kultūrinis elitas turėjo oficialiojoje viešumoje dalyvauti ir norėdamas atlikti savo visuomenines funkcijas. Visuomeninėje erdvėje sklidusių idėjų prasiskverbimas viešumon sudarė prielaidas plačiau įtakoti visuomenę, taip pat ir režimą. Todėl oficialioji viešuma naudota savo idėjoms bei režimo nepageidaujamiems diskursams bent iš dalies, užkoduotai, skleisti. Postalininiais laikais tiek mene, tiek publicistikoje labai pamažu, bet vis tik didėjo visuomenės, o netiesiogiai – ir režimo kritikos galimybės. Filmo

⁴¹⁹ *Martinaitis M.* „...uždaro mąstymo sindromas stūmė Tomą iš Lietuvos“ // *Mitaitė D.* Tomas Venclova: biografijos ir kūrybos ženklai. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 176.

⁴²⁰ Pokalbis su V. Miliumi.

⁴²¹ *Venclova T.* Iš politikos Čepaičiu i...

⁴²² *Jakelaitis V.* Saulei leidžiantis... Kn. 2., p. 159.

⁴²³ *Putinaitė N.* Nenutrūkusi styga..., p. 249.

„Mažos mūsų nuodėmės“ (rež. Henrikas Šablevičius, 1979) veikėjos nuomone, kad tapus deputate galbūt bus galima greičiau gauti automobilį galima vertinti kaip tokios padėties kritikos apraišką. Juo neigiamas ideologinis veiksmų pagrindimas, parodomas materializmo poveikis žmonėms. Kito herojaus – gerai gyvenančio miesčionio prekybininko teiginys, jog pokariu ne kariauti reikėjo, o prekiauti, prekyba gelbsti nuo karo, neigia tiek sovietinę, tiek antisovietinę partizaninio pasipriešinimo interpretacijas teigdamas išgyvenimą kaip svarbiausią vertybę. Tai, jog tokios mintys įdedamos į neigiamo herojaus lūpas, daro jas dviprasmiškomis, kaip dažnai būdinga potekstei. Tokių minčių pateikimas į kiną – didžiausią įtaką plačiosioms visuomenės masėms dariusią meno šaką – rodo neoficiozinės visuomenės nuomonės skverbimosi į viešumą lygmenį. Kartu galima spėti, kad kritinės kalbos viešumoje nebeatrodė pavojingos režimui, jei tik neperžengdavo tam tikrų leistinumo ribų. Tai liudija ir ideologinio diskurso svarbos mažėjimą viešumoje. Ideologija tarsi traukėsi, užleisdama vietą kasdienybei.

Kritinio požiūrio į režimą sklaidą ir paplitimą palengvindavo visuomenėje populiarus oficialiojoje viešojoje erdvėje pasirodžiusios informacijos perinterpretavimas. Vienas iš SSRS išvykęs kvalifikuotas darbininkas su viduriniu išsilavinimu teigė netikėjęs, kai sovietiniai laikraščiai rašė apie pasiekimus ir laimėjimus, tačiau tikėjęs, kai rašyta apie trūkumus, broką, plano nevykdymą ir panašiai. Jei laikraščiuose spausdinti užsienyje paskelbtų naujienų paneigimai, tai jis tikėjęs, kad *kažkas yra*⁴²⁴. S. Rapoportas tokį teksto skaitymą vadina inversiniu⁴²⁵. Kiek galima spręsti iš lietuviškų šaltinių ir atsiminimų, panašiai informacija filtruota ir Lietuvoje, toks skaitymo būdas buvo plačiai paplitęs visuomenėje. Tai paaiškintų ir itin didelį neigiamų žinių pomėgį sovietmečiu, išlikusį iki dabar. Kriminalinė kronika liudija tai, kas vyko iš tiesų, o ne ką režimas norėjo pasakyti – sumeluoti. Taip neigiamų žinių troškimas liudija tiesos poreikį.

Tokia buvo paprastų žmonių, kurių prisitaikymas buvo daugiausia socialinis, reakcija į informaciją oficialiojoje viešumoje. Kuo labiau įsitraukta į režimą, kuo aukštesnis prisitaikymo lygmuo buvo pasiektas, tuo veiksmai ir žodžiai oficialiojoje viešumoje turėjo didesnę reikšmę. Andrejus Končialovskis prisiminė vieno SSKP CK darbuotojo pasakojimą, kaip L. Brežnevo valdymo laikais kovota už tai, kad prie valdžios negrįžtų stalinistai. Didžiausios kovos vykdavo dėl to, kad eilinėje genseko kalboje liktų sakinytis ar pora apie asmenybės kulto likučius: kiekviename CK skyriuje tokius sakinius išbraukdavo, juos reikėdavo įrašyti vis iš naujo, o laimėdavo tas, kuris kalbą taisydavo paskutinis. „Viena tokia frazė [Brežnevo] pranešime sudarė

⁴²⁴ *Фигурантик Ш.* Повседневный сталинизм..., с. 225.

⁴²⁵ *Рapoportas S.* Totalitarizmo laikų sociologija..., p. 130.

galimybę egzistuoti visam liberaliajam partinių funkcionierių sparnui.⁴²⁶ Nepaisant galimo funkcionieriaus gyrimosi ar teisinimosi A. Končialovskiui, pažymėtina beveik ritualinė genseko kalbos svarba. Analogiškai Lietuvoje įdėmiai sekta, kurie kūrėjai paminėti pirmojo sekretoriaus kalboje kompartijos suvažiavime, nes net suminėjimo eiliškumas leido spręsti apie partijos malonės laipsnį: „Sniečkus išskaičiuoja dvylika ar penkiolika rašytojų. Jie sustatyti ir kas per tą laiką [tarp suvažiavimų] kuom nors nusižengė, tas iškrenta. Ir tas būna jau nelaimingas, kad suvažiavimo pranešime jau jo nebėra.“⁴²⁷

Lietuvos kultūrinis elitas sekdamas sąjunginę spaudą, nes joje kultūrinės politikos pokyčiai pasirodydavo anksčiau nei Lietuvoje, tuo buvo galima pasiremti įrodinėjant savo poziciją vietiniams valdininkams⁴²⁸. Kritinė, legalizavusi negerovių paviešinimą „publikacija centre (Maskvoje) turėjo kur kas didesnę sankcionuojančią galią negu provincijoje“⁴²⁹. Tačiau politinius pokyčius žadantys ženklai galėjo būti suprasti klaidingai vien dėl besikeitusių politinių aplinkybių. 1965 m. pradžioje „Pravdoje“ išspausdintas straipsnis, labai palankus inteligentijai, kuriame teigta, kad reikia leisti nuomonių susidūrimus, kad inteligentijos atžvilgiu partijos politika buvo bloga tiek Stalino, tiek N. Chruščiovo valdymo metais⁴³⁰. Galėjo atrodyti, jog tai – naujosios valdžios politikos inteligentijos atžvilgiu manifestas. Tačiau po kelių mėnesių prasidėjo A. Siniavskio ir J. Danielio procesas, parodęs, kad tokios viltys buvo tuščios.

Darbai viešumoje buvo svarbūs ir tuo, kad tik iš jų, elgesio viešumoje buvo galima spręsti apie nepažįstamų žmonių „tikrąsias“ (skelbtas visuomeninėje erdvėje) nuostatas, todėl neretai į visuomenines grupes patikimi žmonės atrinkti pagal veikimą viešumoje. Tokiam atpažinimui pasitarnaudavo elgsenų ir ženklų sistema, tokie saviti mechanizmai, kaip „užuominų kalba ir intymus savitarpio supratimas „susimirksint“, blefavimas viešumai“⁴³¹. Elgesio viešumoje siūsti ženklai dažnai galėdavo būti iš koduoti tik žinant visuomeninėje sferoje sklidusius diskursus. Tik jie padėdavo iš koduoti tai, kas užšifruota potekstėse. Tai susiaurino suprantančių, o kartu – ir visuomeninėje sferoje bent pasyviai galinčių dalyvauti žmonių skaičių. Nors tik kultūrinio elito socialinės grupės vidine erdve visuomeninė sfera ir netapo, tačiau labai plačių sluoksnių irgi neapėmė.

⁴²⁶ Кончаловский А. Низкие истины. Москва: Коллекция "Совершенно секретно", 2001, с. 161.

⁴²⁷ Pokalbis su Vytautu Kubiliumi (2003 m. spalio 28 d.).

⁴²⁸ Pokalbis su K. Saja.

⁴²⁹ Rapoportas S. Totalitarizmo laikų sociologija..., p. 132.

⁴³⁰ Левада Ю., Шейнис В. Погружение в трясину. Акт первый: 1964-1968 // Прохватилова С. А., Урусова Э. А. (сост.) Страницы истории: Дайджест прессы. 1988. Июль-декабрь. Ленинград: Лениздат, 1989, с. 248.

⁴³¹ Sverdiolas A. Rėtis, migla ir korys: Dabartinės lietuvių kultūros erdvėlaikio ypatybės // Metai. 2004, Nr. 3, p. 103.

Neoficialiosios viešosios nuomonės apraiškos pavyzdžiu galima laikyti šią ištrauką, kurioje aiškios aliuzijos į sovietmečio inteligentijos laikyseną ir netiesiogiai raginama netylėti: „šitai „dvigubai“ mąsto kone kiekvienas! Ir tyli laikydami tai gyvenimo norma. Seneka nuo jų skiriasi būtent tuo, kad netyli.“⁴³². Šis įvadinis straipsnis apie Seneką, kurio „gyvenimas pagrįstas kompromisu“, tačiau kuriam kompromisas turėjo ribą, „kurios negalima buvo peržengti“⁴³³ akivaizdžiai kalba apie sovietmečio kultūrinio elito jausenas bei elgsenas: pagrindė visuomeninio veikimo būtinybę, kompromisų neišvengiamumą bei jų ribas. Taip jis ne tik patvirtina R. Ozolo dienoraštyje užfiksuotų minčių autentiškumą, bet ir paliudija visuomenės nuomonę galėjus patekti į oficialiąją viešumą.

Net ir dalinis visuomeninių diskursų patekimas į viešumą visuomeninę sferą padarė sovietinės sistemos dalimi. Svarbi buvo tik oficialioji viešuma, todėl tiesiog neįsivaizduota jos alternatyvos sukūrimo (kaip ir ištraukimo į pagrindį) galimybė: „visa [kūrėjų] orientacija buvo į tą viešumą, į viešą savo kūrybinių išleidimą, į viešą pripažinimą, o ne tai, kad nueiti į pagrindį arba rašyti sau“⁴³⁴. Kultūrinio elito nariai išmoko laviruoti tarp viešosios ir visuomeninės sferų perkeldami į viešumą visuomeninius diskursus taip, kad neužkliūtų režimui. Nebandyta peržengti leistinumo ribų. Beveik nebeįsivaizduoti kitokie, alternatyvūs veiklos būdai. Nuo jų atbaidė ir galimų represijų baimė. Visuomeninė erdvė tik papildė veikimą viešumoje, be kurio ji negalėjo gyvuoti, kitaip nei politinio pagrindžio erdvė, kūrusi savo alternatyvią politinę viešąją erdvę. Viena vertus, veikimas oficialiojoje viešumoje kompensavo alternatyvios politinės viešosios erdvės silpnumą, kita vertus, stiprios visuomeninės erdvės egzistavimas ir dalinis persidengimas su visuomenine erdve neleido stiprėti alternatyviajai viešumai.

Ir visuomeninėje erdvėje, ir oficialiojoje viešumoje veikė iš esmės ta pati viešuomenės dalis – kultūrinis elitas. Į viešąją erdvę ir kartu į sovietinę sistemą ji buvo ištraukusi psichologiškai⁴³⁵ ir tai, beje, lėmė jos komunikacinį aktyvumą taip pat ir visuomeninėje erdvėje. Kaip parodė iš SSRS 1945–1953 m. į Vakarų pasitraukusių asmenų apklausų analizė, būtent ištraukimas į sovietinę sistemą skatino žmonių komunikacinį aktyvumą, taip pat ir neoficialų, nes jie buvo labiau psichologiškai ištraukę į vykstančius procesus ir turėjo geresnes sąlygas tokiai komunikacijai, tarp jų – ir priėjimą prie viešai

⁴³² Ozolas R. Antika ir Seneka // *Seneka*. Laiškai Lucilijui. Vilnius: Mintis, 1986, p. 9.

⁴³³ Ibid., p. 9-10.

⁴³⁴ Pokalbis su Vytautu Kubiliumi (2003 spalio 28 d.).

⁴³⁵ Rossi P. H., Bauer R. A. Some Patterns of Soviet Communications Behavior // *The Public Opinion Quarterly*. 1952, Vol. 16, No. 4, p. 658.

neskelbiamos svarbios informacijos⁴³⁶. Taigi, kultūrinio elito kaip viešuomenės egzistavimas buvo viena iš visuomeninės erdvės susiformavimo prielaidų.

Nonkonformizmo demonstravimas tam tikrose ribose visose visuomenėse leidžiamas aukštesnį socialinį statusą turintiems⁴³⁷. Sovietmečiu kultūrinis elitas irgi turėjo bent tiek laisvės, kad galėjo bent iš dalies išreikšti visuomenės nuomonę oficialiojoje viešumoje, kuri galėjo būti išgirsta. „Menininkai ar mokslininkai (ypač garsesni) [...] galėdavo sau leisti daugiau [kalbėjimo, nuomonės raiškos] laisvės nei kiti.“⁴³⁸ Analogiškai prisimena ir patys kultūrinio elito nariai: „jeigu tu susirinkęs mokslinius laipsnius, tai gali būti saugus iki tam tikros ribos. Jokiu būdu negali pasakyti, kad visiškai. [...] turi nepretenduoti į joki administracinį postą“⁴³⁹. Todėl toks svarbus kultūrinio elito vaidmuo sovietmečiu – tik jam buvo leidžiama veikiant viešumoje pasakyti daugiau, nei įprasta, o ypač nusipelnusiems – ir dar daugiau. Turbūt tai susiję ir su jų turėtu didesniu nei eilinių visuomenės narių turėtos informacijos kiekiu, o „informacija suteikia valdžią“⁴⁴⁰. Tokia privilegijuota padėtis iš dalies buvo atsveriamą baimės, neleidusios atviriau kalbėti ir veikti viešumoje.

Kultūrinio elito formuoti ir perteikti visuomeniniai diskursai ir nuostatos plito ne tik per oficialiąją viešumą, bet ir neformaliais komunikaciniais kanalais, pasiekdami ir aktyviai visuomeniniame gyvenime nedalyvavusiuosius. Juos visuomenėje skleidė likusi inteligentijos dalis, buvusi tarsi tarpininkas tarp jos ir visuomeninės erdvės veikėjų. Visos visuomenės jie neapėmė jau vien todėl, kad daugumai žmonių alternatyvieji diskursai tiesiog nebuvo aktualūs, suprantami⁴⁴¹. Juos pasiekdavo tik tam tikri diskursų elementai, dažniausiai plitę galutinių vertybių, nuostatų ir juos išreiškusių kūrinių pavidalu. Šie elementai dažnai plisdavo viešumoje, o tai reiškia, kad jie buvo ideologizuoti. Todėl to paties kūrinio poveikis galėjo būti skirtingas priklausomai nuo konteksto: visuomeninės erdvės narys jį perskaitydavo remdamasis jam žinomais visuomeninių diskursų kodais, o jų nežinantį asmenį galėjo paveikti paviršinis ideologizacinis kūrinio sluoksnis. Dalis kūrėjai tai jautė, ką liudija J. Jurašo nuomonė, pareikšta išėivijoje: „Juk tas, kuris mi nta mūsų melais, tas, kuriam skirtos masinio meno formos, kaip tik ir nemato metaforų ir hiperbolių Ezopo kalba parašytose pasakėčiose. Jis suvokia viską

⁴³⁶ Ibid., p. 657-658.

⁴³⁷ Ridgeway C. Compliance and Conformity..., p. 404.

⁴³⁸ Krukauskienė A., Kublickienė L., Matulionis A., Rapoportas S., Šutinienė I. Menininkas ir valstybė: socialinis psichologinis aspektas. Kolektyvinė monografija. Vilnius: Eugrimas, 2003, p. 70.

⁴³⁹ Pokalbis su B. Genzeliu.

⁴⁴⁰ Fiske J. Įvadas į komunikacijos..., p. 46.

⁴⁴¹ Auksuolė Čepaitienė mato aiškų ryšį tarp tautiškumo diskurso ir išsilavinimo: žemesnio išsilavinimo žmonės Lietuvoje dažniausiai neturi ko pasakyti apie tautiškumą, kitaip nei aukštesnį išsilavinimą turintieji: Čepaitienė A. Atgaivinant etninį tapatumą: individas, simbolis, vieta // Lietuvos etnologija. 2001, Nr. 1, p. 173-174.

taip, kaip jam pateikiama. Kai kurie buvo neblogai išsimiklinę žarstyti tą jiems pateikiamą šlamštą ir ieškoti, ar nedygsta kur menka gėlelė. Tačiau bent 90% žmonių tos gėlelės nemato.⁴⁴²

Egzistavo ir atgalinis ryšys, nors ir silpnėsnis, – masių nuomonė pasiekdavo kultūrinį elitą ir veikdavo jo nuostatas bei formuojamą visuomenės nuomonę. Kultūrinio elito nariams buvo svarbi žmonių nuomonė, dažnai jie siekė ją perteikti ar bent jai pataikauti, ką liudija gausūs atsiminimai. Tai nebūtinai susiję su noru paveikti, „šviesti“ ar palaikyti tautiškumą – ryšys su visuomene svarbus ir kūrėjo pripažinimui. Tai paaiškintų ir Kazio Sajos, tiesa, neigiamai vertinančio Juozą Baltušį, pateiktą faktą, kad šis rašytojas gana drąsiai ir atvirai kalbėdavo susitikimuose su skaitytojais provincijoje, tačiau už tai „atidirbdavo“ režimui⁴⁴³. Populiarumo siekis taip pat galėjo skatinti naudoti viešumoje visuomeninius diskursus – visa, kas nesutapo su oficialiomis nuostatomis ar tuo labiau joms prieštaravo, susilaukdavo padidinto visuomenės, ypač inteligentijos, dėmesio.

Taip visuomenė bent kiek kompensavo savarankiško jos organizavimosi suvaržymus sovietinėje sistemoje. Šie varžymai apeiti ir kitais būdais. Visų pirma, organizuotasi režimo nustatytuose rėmuose – kultūrinio elito iniciatyva daugiausia reikšdavosi tose srityse, kur valdžia mažiau kišosi, kur buvo mažesnė grėsmė nukentėti už savarankiškus veiksmus. Antra, nekurto formalizuotos institucijos. Joms atsirasti neleido režimas, žiūrėjęs į jas, potencialiai gresiančias administracinio elito vienvaldystei, beveik taip pat priešiška, kaip ir į nepriklausomą politinę veiklą, kėlusią režimui panašią grėsmę.

Visuomenėje gana greitai suvoktas toks valdžios požiūris ir pereita prie neformalus veikimo būdo. Inteligentija pasipriešinimo organizacijas miestuose bandė kurti tik XX a. 5 deš. Jos buvo greitai susekamos ir likviduojamos, o nariai negailestingai baudžiami. Tokia patirtis išmokė, kad valdžia griežčiau reaguoja į organizuotas saviraiškos formas, nei į sunkiau pastebimas neformalias draugų grupeles, kurias dar ir susekti sunkiau. Kaip visuomenėje pamažu įsigalėjo prie sovietinės sistemos geriau prisitaikiusios neformalios veikimo formos, parodo jaunimo kurtų antisovietinių organizacijų statistika. Jaunimo elgesys yra itin įdomus tuo požiūriu, kad tai labiausiai linkusi rizikuoti visuomenės dalis. 5–6 deš. kasmet tokių organizacijų saugumas susekdavo apie dvi dešimtis. Bet po 1960 m. daugiau nei 10 jaunimo organizacijų susekta tik 1968 m. (13) ir 1970 (11), šį paūmėjimą galima sieti su

⁴⁴² *Girdzijauskaitė A. Jonas Jurašas...*, p. 280.

⁴⁴³ Pokalbis su K. Saja.

Čekoslovakijos įvykiais, o 8 deš. jaunimo organizacijos ir visai nunyko⁴⁴⁴. Iš Juozapo R. Bagušausko pateiktų duomenų aiškiai matosi 6 deš. vyravusi pagrindinių jaunimo grupių, turinčių pavadinimą, mažėjimo tendencija⁴⁴⁵. Pavadinimas vėlgi rodo didesnę grupės formalizavimo laipsnį nei pavadinimo neturinčios.

Pagrindine visuomeninės erdvės organizavimosi forma galima laikyti „organizaciją be organizacijos“. KGB taip vadino pagrindininkų ir kitokių priešiška veikla užsiimančių asmenų grupavimąsi ir teigė, kad tokia forma naudota „siekiant užmaskuoti organizuotą antitarybinę veiklą“⁴⁴⁶. Iš esmės toks apibūdinimas tinka ir visuomeninės sferos dalyvių grupėms, ypač todėl, kad ribą tarp režimui pavojingos ir nepavojingos veiklos, tarp draugų grupių ir slaptų organizacijų žinojo turbūt tik saugumas. Tuo labiau, kad paprasčiausi draugų ir pažįstamų susibūrimai neišvengiamai virsdavo praktinių įsitikinimų kūrimo ir platinimo vietomis, o dėl neformaliojoje erdvėje gana plačiai paplitusių neoficiozinių vertybių praktiniai įsitikinimai taip pat nebuvo oficioziniai ar ideologiniai.

Tokios veikimo sąlygos lėmė, kad visuomeninėje erdvėje išgalėjo veikimo būdas, labai panašus į visai SSRS būdingą politinę kultūrą: „Neformalus adaptacinis mechanizmas [...] sukuria tam tikrą stabilumą ir tikrumą, tai yra kaip atsakas į tai, kas laikoma despotišku ir grėsmingu režimu. [...] Tai naikina politinę kultūrą, paremtą atvirais, viešais ir kooperatiniais ryšiais. Vietoj jos jis [adaptacinis mechanizmas] sustiprina tradicinę bendruomenę ir režimo [praktikuojamas] politines kultūras, kurios akcentuoja slaptus, personalizuotus ir hierarchiškus santykius.“⁴⁴⁷.

Analizuojant neformalių ryšių svarbą sovietmečiu tenka konstatuoti, kad nors Lietuvoje tuomet ir vyko industrializacija bei urbanizacija, tačiau negalima kalbėti apie pilnavertę modernizaciją. Giminystės ryšiai ne silpnėjo, kaip turėtų būti modernėjant visuomenei, o netgi stiprėjo. Neformaliojo bendravimo, kaip ir neformaliosios komunikacijos svarba buvo didžiulė visuose visuomenės sluoksniuose, taip pat ir galios sferoje. Todėl tiriant visuomenėje vykusių procesus labai efektyvus yra neotradicionalistinis požiūris į sovietinę sistemą, kuris akcentuoja jos panašumus su tradicine visuomene (klanų, klientelinių sistemų vyravimas, pusiau feodalinis valdymo pobūdis ir pan.)⁴⁴⁸. Itin jis produktyvus tiriant grupių vaidmenį tuomet.

⁴⁴⁴ *Bagušauskas J. R.* Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas. V.: LGGRTC, 1999, p. 317 (13 lentelė).

⁴⁴⁵ Duomenys iš: *Ibid.*, p. 304-313 (lentelės 1-10).

⁴⁴⁶ *Vaiškauskas G.* Lietuvos nacionalistų kenkėjiška veikla..., p. 75.

⁴⁴⁷ *Jowitt K.* An Organizational Approach to the Study of Political Culture in Marxist-Leninist Systems // *The American Political Science Review*. 1974, Vol. 68, No. 3, p. 1183.

⁴⁴⁸ Plačiau: *Norkus Z.* Kokia demokratija..., p. 248-255.

Tradicionalizmo akcentavimas prieštarautų R. Peterseno nuomonei, kad sovietinė modernizacija Lietuvoje sunaikino tradicines bendruomenines grupes, sukurdamą korporatyvines, kuriose statuso suteikimo mechanizmai nebuvo labai svarbūs⁴⁴⁹. Tačiau sovietinės Lietuvos kultūrinio elito grupės atitinka visus R. Peterseno stiprios bendruomenės kriterijus: a.) tiesioginiai ryšiai tarp narių, b.) daugiašaliai santykiai, c.) tarpusavio sąveika, d.) apytikrė materialinių sąlygų lygybė, e.) bendros nuostatos ir vertybės⁴⁵⁰. a.) Grupių narius siejo tiesioginiai ryšiai. b.) Santykiai tarp jų buvo daugiašaliai – darbiniai, asmeniniai, kartais ir materialiniai (blato). c.) Grupių nariai susitikdavo gana dažnai. Sociologinių tyrimų duomenimis, SSRS net 16 % respondentų su draugais susitikdavo kasdien, 32 % – vieną ar kelis kartus per savaitę, 31 % – vieną ar kelis kartus per mėnesį, kai JAV – ne dažniau 4 kartų per mėnesį⁴⁵¹. Turbūt Lietuva neišsiskyrė iš SSRS konteksto. d.) Kultūrinio elito narių materialinės sąlygos buvo apylygės. Tiesa, su išlygomis – oficiozinių kūrėjų materialinės sąlygos buvo puikios ir gerokai viršijo kitų kultūrinio elito narių. 1967 – 1971 m iš honorarų „Vagos“ ir „Minties“ leidyklose Rašytojų sąjungos nariai per gaudavo: vienas žmogus – iki 1076 rublių, iki 650 rublių – 2 žmonės, iki 540 rublių – 3 žmonės, užtat 101-200 rublių gaudavo 31 žmogus, 51-100 rub. – 26, o didžioji dalis – 63 žmonės gaudavo 1-50 rublių⁴⁵². Atrodo, jog tokia materialinė ir socialinė nelygybė, šalia kitų priežasčių, lemdavo tam tikrą oficiozinių kūrėjų atskirtumą nuo visuomeninių grupių, kaip ir svarbesnių postų užėmimas – V. Daujotytei T. Venclova atrodė kilęs iš „ponų“, dėl buvęs svetimas⁴⁵³. e.) Nuostatos ir vertybės kaip tik ir jungė žmones į grupes. Kaip pastebėjo I. Lukšaitė, pripažinus tam tikro rato vertybes „tų vertybių pagrindu kuriasi kažkoks žmonių bendrumas“⁴⁵⁴. Ipolitо Ledо grupėje ginčai kildavo tik dėl konkrečių veiksmų, „o vertybių sistema, skalė buvo visiem savai me suprantama“⁴⁵⁵.

Be šių sąlygų, kultūrinio elito draugų bendruomenės stiprino taip pat ir tik sovietinei visuomenei būdingos aplinkybės. Pagrindinė jų – nuolatinų susidūrimų su valdžia išbandymai: draugais laikyti tie, kurie atlaikė režimo spaudimą ir draugystės neišdavė⁴⁵⁶. Taip I. Lukšaitė prisimena, kaip jos motinos persekiojimo laikais vieni nutraukė ryšius su I. Lukšaitė, kiti atsiprašę pasitraukė, dar kiti morališkai palaikė⁴⁵⁷. Jonas Mikelinckas su nuoskauda

⁴⁴⁹ Petersen R. Resistance and Rebellion..., p. 237-241.

⁴⁵⁰ Ibid., p. 16.

⁴⁵¹ Shlapentokh V. Public and Private Life of the Soviet People. Oxford: Oxford UP, 1989, p. 171.

⁴⁵² Pažyma LTSR Rašytojų Sąjungos Valdybos Prezidiumui [1972] // LLMA, f. 34, ap. 1, b. 600, l. 64.

⁴⁵³ Pokalbis su Viktorija Daujotyte.

⁴⁵⁴ Pokalbis su I. Lukšaitė.

⁴⁵⁵ Pokalbis su I. Ledu.

⁴⁵⁶ Хархордин О. Обличать и лицемерить..., с. 420-422.

⁴⁵⁷ Pokalbis su I. Lukšaitė.

prisiminė „vadinamus“ draugus, nebesisveikinusius po ant jo pasipylusios oficiozinės kritikos⁴⁵⁸. Solidarumo stoka tarp kultūrinio elito liudija ir A. Jurašienės atsiminimai, kad prieš emigruojant V. Kisarauskas atsiėmė savo dovanotus paveikslus: „Kodėl taip pasielgė ne kas nors kitas, o šis laisvos, maištingos dvasios menininkas, regis, aštriausiai jautęs to meto tragizmą, režimo užnertą apynasrį ir priespaudos skonį. Kieno patarimo, reikalavimo ar grasinimo jis paklausė? Atsakymas, matyt, glūdi tų slogių, baimės persmelktų laikų kasdienybės logikoje“⁴⁵⁹.

R. Ozolas taip apibendrina savo grupės požiūrį: „visi, kurie gaudavo į kaulus [nuo valdžios], būdavo šaunuoliai, jie vienareikšmiškai teigiamai būdavo priimami“⁴⁶⁰. Šios sąlygos suformavo itin stiprius ryšius tarp grupės narių. Visa tai turėjo kurti pakankamai tvirtą bendruomenės jausmą, solidarumą, būtinus stipriai bendruomenei⁴⁶¹. Tokia grupė galėjo stipriai veikti savo narių elgesį. I. Lukšaitėi atrodė, kad „nuostatas suformuoja šeima ir žodinė informacija“⁴⁶².

Sovietmečio grupės atrodo buvusios tokios pat stiprios, kaip ir tradicinės visuomenės kolektyvai. Nors dera pritarti R. Petersenui, kad senosios kaimo bendruomenės iš tiesų buvo sunaikintos, tačiau bent jau kultūrinio elito atveju jas pakeitė ne itin silpnesnės miestietiškos grupės.

Nepaisant formalaus organizavimosi nunykimo, derėtų sutikti su V. Šliapentocho nuomone, kad inteligentija sovietmečiu vis tik išlaikė polinkį kurti savo organizacijas įvairiose socialinio gyvenimo sferose⁴⁶³. Pagrindinis būdas apeiti režimo ribojimus buvo oficialių organizacijų panaudojimas savo reikmėms. Jei tik nukrypimai režimui pasirodydavo pavojingi ar pasikeisdavo jo kultūrinė politika, tokios organizacijos būdavo gražinamos į oficialiai numatytą kelią (VU „Ramuva“) ar ir visai uždaromos („Lietuvių sociologų klubas“ prie VU Ekonomikos fakulteto⁴⁶⁴).

Greičiausiai „iš kelio“ išklysdavo organizacijos, kurių savanoriškumas buvo nesuvaidintas – kraštotyros, žygeivių ir pan., buvusios gana toli nuo politikos, todėl mažiau prižiūretos režimo. Bet artimiausia *public sphere* pagal veikimo būdą buvo diskusijų klubų veikla, taip pat kėlusi nerimą saugumiečiams. Štai 1970 m. KGB 5-ojo skyriaus viršininkas pastebėjo, kad „pastaruoju metu vis daugiau dėmesio tenka skirti [...] tarp inteligentų

⁴⁵⁸ Pokalbis su J. Mikelinsku.

⁴⁵⁹ *Sluckaitė – Jurašienė A. Egziliantės užrašai...*, p. 226.

⁴⁶⁰ Pokalbis su R. Ozolu.

⁴⁶¹ *Petersen R. Resistance and Rebellion...*, p. 16-17.

⁴⁶² Pokalbis su I. Lukšaitė.

⁴⁶³ *Shlapentokh V. Soviet Intellectuals and Political Power...*, p. 16.

⁴⁶⁴ *Vaigauskas G. Lietuvos nacionalistų kenkėjiška veikla...*, p. 79.

[paplitusiems] įvairiems diskusiniams ir pažintiniams klubams.⁴⁶⁵ KGB žiniomis, „politiškai kenksmingos nacionalistinių elementų veiklos pradžia, prisidengiant įvairiais klubais, rateliais ir kt. visuomeniniais judėjimais, buvo 7-o dešimtmečio pradžioje.“⁴⁶⁶ Tai yra, visuomenei kiek atsigavus nuo stalininio režimo laikų baimės ir susikaustymo.

Diskusijų ir pažintiniai klubai, kalbant apie visuomeninę erdvę yra ypač įdomūs ir tuo, kad nors jie irgi buvo kontroliuojami režimo, tačiau vis tik buvo panašiausi į savanoriškas asociacijas ir klubus *public sphere*, atliko beveik identišką vaidmenį – diskusijų apie svarbius, rūpimus klausimus. Dėl menkesnės kontrolės jie buvo mažiau paliesti ideologinės priežiūros, todėl čia galėdavo pasireikšti tikrosios visuomeninėje erdvėje egzistavusios nuomonės, žmonės galėjo diskutuoti jiems rūpimais klausimais.

Gana neblogai šaltiniuose nušviesta „Sigmos“ diskusijų klubo veikla, nutraukta 1968 m., pradėjus aštriai nagrinėti pernelyg opius klausimus, o gal ir dėl pokyčių režimo politikoje. Jo dalyvis Vytautas Girdzijauskas prisimena: „į klubą kvietėme istorikus ir literatus, filosofus ir politinius apžvalgininkus, fizikus ir kriminologus. Ginčijomės su jais, įrodinėjome, klausinėjome. Tiesa, iš pradžių nedrąsiai, bailokai darydamiesi į šalis, laukdami, kas iš to išeis, kas bus, bet mūsų niekas nestabdė, nereikalavo pasiaiškinti dėl išsišokimų todėl juo toliau, juo labiau darėmės drąsesni, buvo pateikiami vis aštresni ir aštresni klausimai, iškeliamos vis skaudesnės ir skaudesnės problemos, užkliudoma net sistema, kurios rėmuose gyvenome.“⁴⁶⁷ A. Terleckas laiške tuometiniam SSRS KGB pirmininkui I. Andropovui 1975 m. irgi esama liudijimų apie karštas diskusijas šiame klube: „1968.V.23 „Sigmos“ klube literatūrinių diskusijų metu apkaltinau dramaturgę Dalią Urnevičiūtę ir kitus rašytojus už nepagarbą istorinei tiesai. [...] Tačiau net nuo manęs nukentėjusieji atsisakė būti melagingais liudininkais“ kai saugumas bandė dėl to sudaryti bylą⁴⁶⁸.

Detaliausią „Sigmos“ klube vykusių diskusijų vaizdą galima susidaryti iš A. Terlecko dienoraščio įrašo, kuriame aprašoma 1966 m. vasario 19 d. vykusi diskusija dėl filmo „Niekas nenorėjo mirti“⁴⁶⁹. Po oficialios nuostatos atitinkančio pirmojo pasisakymo apie partizanų žiaurumus kiti kalbėtojai kritikavo filmą. Teigta, kad neparodyta, jog žmonės bijojo abiejų. Tokios kalbos nustebino A. Terlecką: „iš viešos tribūnos juos [partizanus ir stribus]

⁴⁶⁵ Материалы совещания по итогам агентурно-оперативной и следовательской работы КГБ при Совете Министров Литовской ССР за 1969 год, состоявшегося 19 февраля 1970 года (1970 vasario 19 d.)// LYA, F. K-1, ap. 3, b. 789, l. 54.

⁴⁶⁶ *Vaigauskas G.* Lietuvos nacionalistų kenkėjiška veikla..., p. 78.

⁴⁶⁷ *Girdzijauskas V.* Laiškai iš nelaisvės..., p. 140.

⁴⁶⁸ *Terleckas A.* TSRS Saugumo Komiteto Pirmininkui I. V. Andropovui // Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika: Pogrindžio leidinys. T. III: 1975-1976, Nr. 16-22. Chicago: Lietuvos katalikų religinės šalpos rėmėjų sąjunga, 1976, p. 299-300.

⁴⁶⁹ *Terleckas A.* Rezistentų dienoraštis..., p. 129-139.

sulyginti, reiškia, parodyti didelę pilietinę drąsą ir duoti „stalincų“ iššlovintiems vagims skrebams didelį antausį, kurio jie nusipelnė, bet kurio viešai niekas nedavė.“ Diskusijoje filmas kritikuotas kaip neobjektyvus, teigta, kad partizanai gynė savo idealus. Nuo filmo kritikos pereita prie politikos: kritikuotas nesenas A. Siniavskio bei J. Danielio teismas. Dienoraštyje stebimasi: „Kur komjaunimas? Kodėl niekas negina pagal Kremliaus užsakymą pastatyto filmo? Šiandien tikrai ne tas komjaunimas. Praregėjo! Žinoma, ne visi.“ Šie po diskusijos daryti užrašai rodo, kad diskusijų klubuose kalbėta gana atvirai, nevengta net ir politinių temų bei sistemai nepriimtinių pasisakymų.

Tokios laisvos diskusijos šiame klubo truko porą metų. V. Girdzijausko atsiminimuose užfiksuota paskutinė diskusija 1968 m., kuriame aptartas partizaninis pasipriešinimas aktyviai dalyvaujant A. Terleckui. Po jos šis klubas faktiškai buvo uždarytas. Jame net filmuojant televizijai kalbėta pakankamai atvirai: „Diskusijos užsitęsė iki išnaktų. Iš savo vietų kilo ir kilo kalbėtojai. Vieni rėmė vieną pusę, kiti – kitą. Vieni aštrino, kiti švelnino padėtį, siekdami užglaistyti konfliktą, išsišokėlio pareikštas mintis. Pirmininkaujantis elgėsi korektiškai, nė vieno kalbėtojo nenutraukė, nepasodino“⁴⁷⁰.

Kad tokių pasisakymų būta ne tik „Sigmos“ klube, rodo KGB duomenys. Štai V. Kubilius paskaitos Kauno diskusijų klube „Katarsis“ 1969 m. spalį metu teigė, kad „mūsų literatūra šiuo metu išgyvena sunkiausią išbandymo laikotarpį. 1941 m. pavasarį iš Lietuvos į Sibirą buvo išsiųsta nemažai žmonių, o nė viename vadovėlyje, nė viename istoriniame straipsnyje apie tai neužsimenama. Todėl literatūra, išreikšdama tiesą, pradeda konfliktuoti su istoriografija. Visas propagandinis aparatas dirba viena kryptimi, kad visų mąstymą būtų tiesmukas ir paklusnus. Kritiko užduotis – griauti šį standartą“. Tiesa, po to klubas Kauno partijos miesto komiteto sprendimu buvo panaikintas⁴⁷¹. Tokia reakcija patvirtintų, jog apie 1968 m. gerokai sugriežtėjo režimo politika diskusijų klubų atžvilgiu – juk „Sigmos“ klubas veikė dar porą metų po aukščiau aprašyto susitikimo su „Niekas nenorėjo mirti“ statytojais.

Į savanoriškas pažintines draugijas visuomet buriasi platesnio akiračio ir socialiai aktyvesni asmenys. Būtent tokie žmonės atliko tarpininkų tarp kultūrinio elito bei platesnių žmonių sluoksnių vaidmenį perteikdami, skleisdami elito idėjas, visuomeninėje erdvėje sklidusius diskursus visoje neformaliojoje erdvėje. Tuo jie panašūs į Michaelio Walzerio išskirtą kritikų rūšį – intelektualų idėjų populiarintojus (pamfletistus, žurnalistus, gatvės

⁴⁷⁰ *Girdzijauskas V. Laiškai iš nelaisvės...*, p. 144.

⁴⁷¹ *Материалы совещания по итогам агентурно-оперативной...*, l. 54.

oratorius), perteikiančius plačiai publikai intelektualų sukurtus diskursus⁴⁷². Galimybė kalbėti tokiuose klubuose kultūrinio elito nariams suteikė vieną nedaugelio progų patiems tiesiogiai patirti žmonių nuotaikas ir jas įtakoti ne per režimo kontroliuotą oficialiąją viešumą.

Tokius tiesioginius ryšius palaikyti padėjo ir įvairūs režimo skatinti kūrėjų susitikimai su liaudimi. Tam pasitarnavo režimo skelbta kūrėjų suartėjimo su masėmis nuostata. Nors tai buvo daugiau kultūrinio elito kontrolės būdas bei masių indoktrinacijos, tam tikros neoficiozinės ideologizacijos priemonė, tačiau ją buvo galima panaudoti ir siekiant režimo nenumatytų tikslų.

Pilnavertiškam visuomeniniam gyvenimui sovietmečiu buvo būtinos tiek viešoji, tiek ir visuomeninė erdvės. Viešuma leido įtakoti visuomenę, palaikė visuomeninius diskursus, visuomeninė erdvė buvo ta vieta, kurioje galėjo formotis ir plisti, jungti žmones nepriklausoma nuo režimo nuomonė.

Gal čia apie du tautiškumus – platųjį liaudiškąjį ir elitinį inteligentiškąjį. Iš jų gal analogijas su visuomenės nuomonėmis ar jų turinio aptarimui.

Mažumos įtaka daugumai įmanoma. Kažin, ar tiks kur. Nebent prie grupių aptarimo.

⁴⁷² *Walzer M. Kritikų draugija...*, p. 19.

3. Lyginamoji kovinio ir konservacinio diskursų sovietinėje Lietuvoje analizė

3.1. Bendrieji diskursų bruožai

Kultūrinis elitas sovietmečiu buvo itin svarbi visuomenės dalis, todėl jo elgesys jau tuomet susilaukdavo labai įvairių, dažnai priešingų vertinimų. Analizuojant šaltinius išryškėjo kultūrinio elito, inteligentijos elgesio vertinimų sąsajos su bendresniais požiūriais į tai, koks turi būti santykis su sovietine sistema.

Galima išskirti du tokius požiūrius išreiškusius diskursus, rekonstruotus iš įvairių apraiškų. Vienas perteikė itin priešišką požiūrį į sovietinę sistemą bei tikrovę, todėl darbe jis vadinamas koviniu diskursu. Kitas pateisino prisitaikymą, išitraukimą į sovietinę sistemą tautos labui, bet akcentavo sovietinės ideologijos ir nuostatų neperėmimą. Jame itin pabrėžta būtinybė išsaugoti kuo daugiau kultūros, lietuviškumo ir tautiškumo apraiškų, todėl jis vadinamas konservaciniu diskursu⁴⁷³.

Šių dviejų diskursų išskyrimas susiškaukia su N. Putinaitės teiginiu apie dviejų alternatyvių visuomenės solidarizacijos struktūrų sovietmečiu egzistavimą⁴⁷⁴, iš esmės reiškiančiu nepakankamai įtikinantį bandymą išskirti dvi visuomenės sovietinėje Lietuvoje. Tačiau dviejų požiūrių į santykius su režimu egzistavimas nekelia abejonių. Šie diskursai skyrėsi savo reikšmių sistemomis, o kartu ir pranešimo iškodavimo, perskaitymo būdais⁴⁷⁵. Konservacinis atitiktų tiesa, ne iki galo, subordinuotą reikšmių sistemą, kai pripažįstamos dominuojančios oficialiosios vertės ir egzistuojanti struktūra, bet siekiama pagerinti kurios nors grupės padėtį derybų keliu. Kovinis diskursas visiškai atitinka radikalią reikšmių sistemą, kai vyraujanti perskaitymo versija ir jos kuriamos socialinės vertės atmetamos kaip klaidingos ir siūlomas radikaliai priešingas teksto perskaitymas. Todėl visiškai natūralu, kad konservacinio diskurso apraiškas oficialiojoje viešumoje koviniame diskurse dažnai perskaitytas priešingai, nei konservaciniame.

Būtina pabrėžti, kad išskirtieji diskursai nesutapo su elgesio modeliais. Tai yra, konservacinio diskurso reiškęjas nebūtinai buvo savo prisitaikymą teisinantis institucinės opozicijos veikėjas, o kovinio diskurso reiškęjas galėjo būti ir aktyvistinio ar net politinio lygmens prisitaikėlis. Dalis pagrindininkų

⁴⁷³ Sąvoka *konservacinis* perimta iš: Štromas. Laisvės horizontai..., p. 245.

⁴⁷⁴ Putinaitė N. Nenutrūkusi styga..., p. 269, 276.

⁴⁷⁵ Fiske J. Įvadas į komunikacijos..., p. 130-131.

teigiamai vertino kultūrinio elito elgesį ir laikė jų prisitaikymą neišvengiamu ir būtinu⁴⁷⁶. R. Ozolo, kurį laiką dirbusio Ministrų taryboje, taigi – pasiekusio politinį prisitaikymo lygmenį, dienoraščiuose reiškiamas požiūris dažnai priartėja prie kovinio diskurso nuostatų. Lygiai taip pat kovinis ir konservacinis diskursai nesutapo su pasipriešinimo ir kultūrinio elito atstovais. Kovinis diskursas nebūdingas visiems pasipriešinimo dalyviams, o ir inteligentijoje būta įvairių nuostatų. Tiesa, sąsaja tarp įsitraukimo į sistemą, prisitaikymo lygmens ir diskursų egzistavo: kuo daugiau įsitraukta, tuo labiau reikėjo konservaciniu diskursu pateisinti tokį įsitraukimą, kuo mažiau – tuo toks poreikis buvo menkesnis. Abu čia aptariami diskursai yra daugiau idealieji tipai, realybėje turėję įvairių variantų, kartais abiejų diskursų elementai susimaišydavo. Šiame darbe aptarti bendriausi jų bruožai, neanalizuojant neišvengiamų skirtumų diskursų viduje.

Šie diskursai parodo, kaip sovietmečiu vertinta inteligentijos ir jos dalies – kultūrinio elito – elgsena. Didelė dalis šaltinių apie kultūrinį elitą sovietmečiu, kaip ir iš dalies konservacinis diskursas, yra sukurti paties kultūrinio elito, todėl gerai atspindi jo savivaizdį ir savivoką, bet nepakankamai parodo kitų visuomenės sluoksnių požiūrių į šį sluoksnį. Tiesa, dėl inteligentijos įtakos konservacinis diskursas buvo gana plačiai paplitęs visuomenėje. Tai liudytų jo nuostatų vyravimas posovietiniuose atsiminimuose apie sovietmetį. Tai gali būti nulemta konservacinio diskurso įsigalėjimo Sąjūdžio laikais, kai jį perėmę žmonės atitinkamai perinterpretavo praeitį⁴⁷⁷.

Kovinis diskursas atspindi kultūrinį elitą vertinusių režimo kritikų nuostatas ir požiūrį. Aiškiausi jo šalininkai – įvairių laikotarpių pasipriešinimo dalyviai, tačiau ne tiek dėl to, kad jiems toks požiūris buvo būdingiausias, kiek dėl to, jog jų požiūrio liudijimų išliko daugiausiai. Šis diskursas leidžia susidaryti tikslesnį inteligentijos bei kultūrinio elito veiklos vertinimo sovietmečiu vaizdinį. Be to, kovinis diskursas neabejotinai pasiekdavo elito atstovus ir galbūt įtakodavo jų elgesį ar bent jau nuostatas, net jei ir tik paskatindavo sustiprinti savo santykių su režimu pateisinimą.

Konservacinio diskurso apraiškos yra itin išsibarsčiusios. Priimtina režimui jų dalis skelbta viešai. Tačiau čia ji dažniausiai reikšta fragmentiškai, nes nemažai negalėjo patekti į viešumą, kadangi buvo susijusi su neoficiozinėmis, kartais – ir antisovietinėmis vertybėmis bei pažiūromis. Kiek galima spręsti, konservacionistinės nuostatos dažniausiai buvo aptariamoms žodžiu, dėl KGB baimės retai fiksuotos, todėl sunku rasti tekstą, kuriame jos būtų aiškiai ir nuosekliai išdėstytos. Pagrindiniais šaltiniais lieka sovietmečiu į Vakarų Europą išvykusių Lietuvos kultūrinio elito atstovų gana aptakūs

⁴⁷⁶ Pokalbis su V. Skuodžiu (2001 m. kovo 27 d.) ; Pokalbis su Liudu Dambrausku.

⁴⁷⁷ Plačiau apie požiūrio į sovietmetį diskursus: *Klumbys*. (Ne)kaltųjų ieškojimas...

pasisakymai apie inteligentijos elgseną, dienoraščiai bei posovietiniu laikotarpiu parašyti atsiminimai, *post factum* interpretuojantys (ir teisinantys) elgseną sovietmečiu. Tiesa, iš oficialioje viešumoje skelbtų tekstų išsiskiria Jono Avyžiaus romanas „Chameleono spalvos“, gana detalai ir atvirai, kaip buvo leidžiama Lenino premijos laureatams, aptariantis kūrėjų prisitaikymo ir miesčioniškumo problematiką, galbūt autobiografiškai jame teigęs: „galima būti nuoširdžiu ir kartu nutylėti tai, ką privalo pasakyti savo amžininkams sąžiningas menininkas“⁴⁷⁸.

Daug aiškesnis yra kovinis diskursas, aiškiai išreikštas pogrindžio spaudoje ir ne viešumai skirtuose tekstuose. Viena ankstyviausių aiškiai kultūriniam elitui skirtų kovinio diskurso apraiškų yra vadinamieji „katorgininkų laišku“ Putinui ir Vienuoliui⁴⁷⁹. Jie, ypač laiškas Putinui, tarsi apibendrina stalininio laikotarpio kovinį diskursą, daugiausia reikšią partizaninėje aplinkoje, į vieną vietą sutelkdami tuomet reikšią kritiką inteligentijai. Detalumu ir konkretumu jie skiriasi nuo partizaninės kritikos, dažnai rašytos ne inteligentų⁴⁸⁰. Rašyti kultūrinio elito atstovų žymiausiems tarpukario kūrėjams, veikusiems sovietinėje oficialiojoje erdvėje, jie kartu yra ir vidinis kultūrinio elito diskursas, atspindintis neigiamą dalies šio sluoksnio požiūrį į kultūrinio elito prisitaikymą.

Nuostatų, skelbtų partizaninėje spaudoje, plitusių neformalioje erdvėje, savilaidoje panašumas leidžia kalbėti apie nenutrūkstantį kovinio diskurso egzistavimą sovietmečiu. Vienas vėlyvųjų jo liudijimų yra periodinės savilaidos nepasiekęs Skaitovo slapyvardžiu pasirašytas straipsnis be pavadinimo, skirtas kultūrinio elito elgesio ir jo pasekmių kritikai⁴⁸¹. Tiesioginės sąsajos su „katorgininkų laišku“, labai panašūs kaltinimai kultūriniam elitui liudija esminius kovinio diskurso elementus mažai pasikeitus.

Su konservacinio – kovinio diskursų skirtumais susijusi Kauno ir Vilniaus bei jų inteligentijų skirtis. Kauniečių, išlaikiusių stipresnius ryšius su tarpukario tradicija, tautiškumas buvo gerokai radikalesnis ir politiškesnis nei vilniečių. Ne veltui režimas stengėsi sunaikinti Kauną kaip kultūrinį centrą, palikdamas jį daugiau techninės inteligentijos, administracijos kadro rengimo kalve: „Kauno inteligentija faktiškai buvo dehumanizuota ištiesai. Reiškia, ji jau liko be humanitarinės kultūros.“⁴⁸² Tokį sovietinės Lietuvos administracijos sprendimą galėjo lemti tarpukarinės tradicijos, tautiškumo stiprumas. D.

⁴⁷⁸ Avyžius J. Chameleono spalvos..., p. 34.

⁴⁷⁹ Dambrauskas A., Kučingis A., Miškinis A. Katorgininkų laišku..., p. 204-238.

⁴⁸⁰ Tarp partizaninių tekstų autorių neabejotinai būta inteligentų. Vienas labiausiai žinomų iš inteligentiškųjų partizanų tekstų yra Liongino Baliu kevičiaus – Dzūko dienoraštis.

⁴⁸¹ Skaitovas. Jau kuris..., l. 204-208.

⁴⁸² Pokalbis su Vytautu Kubiliumi (2003 m. spalio 28 d.).

Blažytė teigia, kad Vilniaus ir Kauno dailės institutai, sujungti norint sunaikinti „stiprų tautinės kultūros centrą“ Kaune⁴⁸³. Tuo pačiu po reokupacijos vykęs faktinis sostinės perkėlimas iš Kauno į Vilnių suskaldė kultūrinį elitą ir bent iš dalies suardė iki tol egzistavusius jo narių tarpusavio ryšius. Nežinia, kiek J. Paleckis buvo nuoširdus, įtikinėdamas kaunišką konservatorijos profesūrą keltis į Vilnių, nes „Vilniaus akmenys tokie šalti, jog reikia juos sušildyti lietuviška daina, lietuviška muzika“⁴⁸⁴, tačiau sovietinės Lietuvos administracijai toks humanitarų persikėlimas į Vilnių buvo naudingas. Kauniečiai, stalininiu laikotarpiu persikėlę į Vilnių, jautė daug griežtesnę, ideologiškesnę atmosferą. 1950 m. į Vilnių atvykęs Jonas Mackonis prisimena: „iš karto pajutau, kad čia anaipol ne Kaunas, kad nesama jokios demokratijos ar laisvės. O ir liežuvį reikėjo laikyti „už dantų“⁴⁸⁵. Kaunas visą sovietmetį „išsaugojo aiškesnį, inteligentiško reliatyvizmo nesusilpnintą patriotinį jausmą ir patriotinio veikimo energiją“⁴⁸⁶. Netekęs didelės dalies kultūrinio elito jis buvo mažiau pavojingas kaip galimas organizuoto pasipriešinimo centras. Tiesa, galbūt kaip galimą neramumų židinių režimas jo nenorėjo palikti be priežiūros. A. Venclova 1957 m. pradžioje kalbėjo: „nepamirškim, kad Kaunas – pagrindinis lietuviškas miestas. Jam reikia duoti daugiau“⁴⁸⁷.

Skirtumai tarp dviejų svarbiausių Lietuvos miestų ir jų gyventojų nuostatų pagimdė tam tikrą nepasitikėjimą ar bent jau atšiaurumą vieni kitų atžvilgiu. Vilniečiams imponavo kauniečių lietuviškas patriotizmas, ryšys su tarpukario Lietuva, kuriai jausta nostalgija. Todėl po R. Kalantos susideginimo ir kilusių neramumų Vilniuje kalbėta, kad taip galėjo atsitikti tik Kaune⁴⁸⁸. Bet kartu į kauniečius žiūrėta ir iš aukšto dėl didesnio kauniečių verslumo, tapatinto su miesčioniškumu, konservatyvumu, žemesnio kultūros lygio. „Kaunas su Vilniumi nė iš tolo negalėjo lygintis kultūros modernaus supratimo ir elitinio skonio srityse.“⁴⁸⁹ Kauniečiai vilniečius kūrėjus kaltino per dideliu prisitaikymu, susovietėjimu, silpnesniu tautiškumu. A. Patackas oficialiąją sovietinės Lietuvos kultūrą pavadino „mulo kultūra“, nes ji nesukūrė jokių tikrų vertybių⁴⁹⁰. Taigi, kauniečiams labiau būdingas kovinis diskursas. Tačiau periodinės savilaidos 8 deš. daugiau buvo išleidžiama Vilniuje nei Kaune.

Iš dalies sutinkant, kad Kaunas sovietmečiu „išlaikė savo kaip politinės opozicijos centro vaidmenį. Rezistencinis judėjimas buvo glaudžiai susijęs su Kaunu, o masinio pasipriešinimo okupantams protrūkiai 6-8 dešimtmetyje

⁴⁸³ Blažytė D. Stalinizmas ir Lietuvos dailininkai // Menotyra. 1996, Nr. 1, p. 64.

⁴⁸⁴ Mackonis J. Boružės odisėjos..., p. 137.

⁴⁸⁵ Ibid., p. 138.

⁴⁸⁶ Zalatorius A. Literatūra ir laisvė..., p. 68.

⁴⁸⁷ Sniečkaus pasikalbėjimas... I. 3.

⁴⁸⁸ Pokalbis su V. Mačieku mi.

⁴⁸⁹ Zalatorius A. Literatūra ir laisvė..., p. 68.

⁴⁹⁰ Pokalbis su A. Patacku (2002 m. birželio 25 d.).

Kauną pavertė labiausiai priešišku režimui miestu visoje TSRS⁴⁹¹ vis tik sudėtinga išvelgti reikšmingesnių Kauno kultūrinio elito elgesio skirtumų nuo Lietuvoje įsitvirtinusių šio sluoksnio elgesio modelių. Net ir Juozo Grušo istorinė ir visuomenę kritikavusi kūryba iš bendro sovietmečio kūrybos konteksto ne itin išsiskyrė. Tiesa, jis bene vienintelis parašė kūrinį „į stalčių“ (spėjama, apie 1951-1952 m.), kuris nepublikuotas nei savilaidoje, nei išėjimoje⁴⁹². Maištingajame „Nemune“ dirbusio fotografo Romualdo Rakausko atsiminimai irgi nerodo didelio antisovietinio ar net tautiško žurnalo kolektyvo angažuotumo: tai buvo „pirmas žurnalas, kuris drąsiai ir atvirai apie viską kalbėjo. [...] Taigi rizikavo jis [„Nemuno“ redaktorius Antanas Drilinga] ir iš jaunumo, darė tai, kas jam įdomu – kas įdomu jaunimui. [...] [Redakcijoje vykdavo] Kalbos apie kūrybą, apie tai, kas užsienyje dedasi – baisiai įdomūs dalykai!“⁴⁹³ Atrodo, kad Kaune gyvenusio kultūrinio elito elgsenos neišsiskyrė iš bendro Lietuvos konteksto. Kitais buvo su kitomis visuomenės grupėmis, mažiau kontroliuotomis režimo, kurios galėjo parodyti ir retą opozicinį solidarumą: „[Kauno] pramprojekto darbuotojai – kraštotyrininkai, pasipiktinę minėtomis represijomis [prieš kraštotyros judėjimą], surinko draugijos narių pažymėjimus ir atidavė Kauno miesto tarybai, pareikšdami, kad iš draugijos išstoja.“⁴⁹⁴

Nors konservacinį ir kovinį diskursus daug kas skiria, tačiau neabejotinai yra ir jungiančių elementų. Visų pirma tai pats lietuviškumo, tautiško akcentavimas. Keitėsi tik jo formos, kaip parodė Saulius Pivoras, nagrinėdamas kai kuriuos tautinio diskurso retorinius šablonus⁴⁹⁵. Taip pat ir tautos, kultūros atramos abiejuose diskursuose iš esmės yra tos pačios, panašios į buvusias tautinio atgimimo laikotarpiu: nepaliesto kaimo kultūros elementai, rekonstruoti bajoriškosios LDK istorijos fragmentai ir tikėjimas, kad tauta gyva⁴⁹⁶. XIX a. tautinio atgimimo laikotarpiu Lietuva buvo apibūdinama per kaimiškus vaizdinius ir krikščioniškos kančios įvaizdžius, o retorika – tautiškai nuskriaustųjų satisfakcija ir bendruomeninio kaimo gyvenimo nostalgija⁴⁹⁷. Šie bruožai būdingi ir sovietmečio tautiškumui. Tai liudija, kad jie priklauso esminiams tautiško elementams, kurie būdingi visoms lietuvių tautiško formoms, net ir sovietmečio oficialiajam. Būdingos jos ir koviniam

⁴⁹¹ *Antanaitis K., Kšanavičius A.* Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Kauno Tarybos dokumentai // Kauno istorijos metraštis. T. 2. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2000, p. 215.

⁴⁹² *Martinkus V.* Dvi senos naujos Juozo Grušo pjesės // *Grušas J.* Diktatorius. Eduardo Dargio nusikaltimas: Pjesės. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001, p. 8.

⁴⁹³ Rakauskas apie Rakauską..., p. 427, 429.

⁴⁹⁴ Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika: Pogrindžio leidinys. T. II: 1974-1975, Nr. 8-15. Chicago: Lietuvos katalikų religinės šalpos rėmėjai, 1975, p. 189.

⁴⁹⁵ *Pivoras S.* Lietuvių nacionalizmo retorikos šablonai XIX ir XX amžių lyginamojoje perspektyvoje // Šiuolaikinio socialinio diskurso analizė. Vilnius: Baltos lankos, 1997, p. 94-102.

⁴⁹⁶ *Subačius P.* Lietuvių tapatybės kalvė..., p. 37-38.

⁴⁹⁷ *Ibid.*, p. 46.

diskursui. Tai, kad 6 deš. vis dar supriešinama tikroji Lietuvos visuomenė – „kaimo sūnūs“ – su netikra „miesčionių“ – miestietiška – jos dalimi⁴⁹⁸ rodo, kokia stipri tarpukarinė kaimietiškumo kaip lietuviybės pagrindo samprata.

Abu diskursus jungia ir inteligento svarbos tautai akcentavimas. Jis kyla dar iš tautinio atgimimo laikotarpio, kai tautinės literatūros vystymas sietas su tautos prestižu ir egzistavimo teisėtumu⁴⁹⁹. Tarpukariu inteligentas privalėjo atlikti kultūrinę prievolę tautai, ją ugdyti, palaikyti darną visuomenėje, skatinti tautinio sąmoningumo žadinimą. Tik kultūra, anot Stasio Šalkauskio, leido išsaugoti lietuvių tautos savastį: „Aki vaizdoje susidariusios tarptautinės konjunktūros lietuvių tautai šiuo metu yra privalomas aliarminis kultūrėjimo tempas, nes kitaip jai teks paskęsti svetimos kultūrinės ekspansijos bangose anksčiau, negu ji pajėgs kultūriškai apsiginkluoti sėkmingam pasipriešinimui“⁵⁰⁰. Tokie samprotavimai kultūros kūrėjus automatiškai darė ir jos gyvybės palaikytojais. Labai ryškiai tokia misija išreikšta Putino romane „Krizė“: „Liaudies kūryba ir kultūra pasibaigė. [...] Liaudis [...] išaugino mus, šviesuolius, ir į mūsų rankas atidavė savo pačios ir visos tautos likimą. Švieskime ją, naudokimės jos sukrautu lobynu ir ženkime toliau tautinės kultūros ir kūrybos keliu.“⁵⁰¹ Konservacinis diskursas, pabrėždamas kultūrinio elito svarbą, akcentavo būtent kultūrinės prievolės vykdymą, tautinės savimonės palaikymą. Būtent tuo grįstas ir įsitraukimas į sistemą – tik veikiant viešumoje įmanoma tai pasiekti.

Kaltintojai iš lagerio į Putiną ir kreipėsi parodydami jo svarbą tarpukariu: „įštisos lietuvių inteligentų kartos Mokytojau, visų pripažintas ir daugelio dievintas Poete“⁵⁰². Toks didelis kultūrinio elito autoritetas lėmė ir tokius didelius priekaištus jam koviniame diskurse. Anot jo, kultūrinio elito elgesys neatitiko jam keltų didelių reikalavimų, todėl buvo smerktinas: „kam daugiau duota, iš to daugiau ir reikalaujama“⁵⁰³. Iš reikalavimų laiške Putinui atrodo, kad jis turi kentėti gal net ne tiek su tauta, kiek už tautą, būti pavyzdžiu jai, pasiaukoti jos labui. Tai rodytų inteligentiškojo mesianizmo egzistavimą ir koviniame diskurse.

Tokių savųjų, autoritetą turėjusių kultūrinio elito atstovų prosovietinė veikla laikyta itin pavojinga: turėtas autoritetas padėjo įtakoti žmonių, ypač jaunimo, laikyseną, juos demoralizuoti, atitraukti nuo kovos. Putinui ir rašyta, kad jo vardas bei oficioziniai pareiškimai „gudriai panaudojami jaunuomenei, lengvatikiams ir Bona fide veikalo nežinantiesiems namie ir užsienyje klaidinti

⁴⁹⁸ *Dambrauskas A., Kučingis A., Miškinis A.* Katorgininkų laiška i..., p. 207.

⁴⁹⁹ *Subačius P.* Lietuvių tapatybės kalvė..., p. 35.

⁵⁰⁰ *Šalkauskis S.* Lietuvių tauta ir jos ugdymas. Kaunas: Sakalas, 1933, p. 153.

⁵⁰¹ *Mykolaitis - Putinas V.* Krizė: Romanas. Kaunas: Sakalas, 1937, p. 164-165.

⁵⁰² *Dambrauskas A., Kučingis A., Miškinis A.* Katorgininkų laiška i..., p. 205.

⁵⁰³ *Ibid.*, p. 212.

ir demoralizuoti [...]“⁵⁰⁴. Tai – karo metų samprotavimai, kai pasitraukimas iš kovos reiškia dezertyravimą, o tokio prisitaikymo skatinimas – išdavystę. Kova su vietiniais išdavikais buvo itin svarbi ir Lietuvos partizanams⁵⁰⁵.

Skaitovas devintajame dešimtmetyje buvo priešingoje padėtyje nei kaliniai. Jis nepripažino J. Marcinkevičiaus autoriteto, kaip ir kaliniai neigė Putiną bei Vienuolį išlaikius autoritetą tautoje sovietmečiu. Tačiau laiškų autoriai rašė neturį ką atsakyti paprastiems kaimiečiams, kurių pasipiktinimas Putinu „didelis ir teisingas“⁵⁰⁶, o Skaitovas jau prieštaravo visuomenės daugumai, laikiusiai J. Marcinkevičių autoritetu. Koviniam diskursui mažai tepasikeitus visuomenė pakito stipriai ir vienoks ar kitoks kultūrinio elito prisitaikymas nebesmerkta, laikytas neišvengiamu, jei išvis suvoktas.

3.2. Katalikybės svarba diskursuose

Bene svarbiausias skirtumas tarp kovinio ir konservacinio diskursų buvo požiūryje į katalikybės svarbą tautos išlikimui. Konservaciniame diskurse katalikybė suvokta kaip svarbi, bet nebūtina tautos egzistencijai. Todėl tarp intelektualų buvo pateisinamas sprendimas kūryboje naudoti ateistinius motyvus, jei tik tai padėdavo pasirodyti kūriniui, ypač su tautinėmis idėjomis⁵⁰⁷. Tokia nuostata galėjo būti ir sovietinio religijos ir tautiškumo supriešinimo pasekmė. Koviniame diskurse katalikybė liko viena pagrindinių atsparų, leidusių neprisitaikyti, teikusių tvirtybės ir nesovietinių elgesio modelių, vertybinių nuostatų ir normų pavyzdžius. Jame katalikybė – vienintelis dalykas, leidęs priešintis sovietinei santvarkai: praradus Dievą ir save nelieka drąsos net atvirai kapituluoti, todėl lieka tik susitaikyti su melo diktatūra priimant melą iki galo, nes „tiesa [tuomet] yra ne kas kita, kaip melo tarnaitė“⁵⁰⁸. Pogrindininkas Petras Plumpa savo teisme teigė beveik tą patį: „aš supratau, kad žmogus, neturintis tvirtos pasaulėžiūros, sieks tik žemesniųjų instinktų patenkinimo: valdžios, pinigų ir karjeros“⁵⁰⁹. Aišku, svarbus ir socialinis matmuo: Katalikų Bažnyčia buvo vienintelė nuo sovietinio režimo nepriklausoma organizacija, galinti paremti pasipriešinimą.

Atrodo, kad toks pasidalinimas atsirado ne sovietmečiu, o gerokai anksčiau. Ramūnas Trimakas tarpukario tekstuose išvėlgė du tautinio identiteto tipus: tradicinį etninį – konfesinį ir modernųjį tautinį – pilietinį; pirmajame

⁵⁰⁴ Ibid., p. 212-213.

⁵⁰⁵ *Girnius K. K.* Partizanų kovos Lietuvoje. Vilnius: Mokslas, 1990, p. 50.

⁵⁰⁶ *Dambrauskas A., Kučingis A., Miškinis A.* Katorgininkų laiška i..., p. 212.

⁵⁰⁷ Pokalbis su O. Balakausku.

⁵⁰⁸ Skaitovas. Jau kuris..., l. 205.

⁵⁰⁹ LK BK. T. II..., p. 265.

akcentuotas katalikiškumas, antrajame – lietuviškumas⁵¹⁰. Religinis sandas buvo svarbus politinėje tarpukario mintyje: Valentinas Gustainis netgi į politines sroves skirstė pagal santykius su tikėjimu ir bažnyčia⁵¹¹.

Analogiškus skirtumus tarp konfesinio ir nekonfesinio tautiškumų galima pamatyti ir sovietinėje savilaidoje bei kituose neoficialiuose tekstuose. K. Girnius, remdamasis savilaidos tekstais, teigė, kad katalikybės ir tautiškumo ryšiai sovietmečiu buvo arba vidiniai, „jei žmogus tiki, kad buvimas kataliku yra lietuviško tautiškumo būtina sąlyga“, arba išoriniai, jei manoma, kad „katalikybės paslaugos tautiškumui yra sąlyginis reiškinys“⁵¹². Pasipriešinime katalikiškasis tautiškumas buvo itin svarbus. Jame lietuviybė ir katalikybė taip susipynusios, kad dilema lietuviybė ar katalikybė iš esmės nekilo: „Jei esi tikintis lietuvis, rusu nevirsi. O jei lietuvių jaunuolių pavyksta išauklėti ateistu ir savo tautos istorijos ignorantu, toks, nors formaliai yra lietuvis, bet savo dvasia lietuvių tautai svetimas“⁵¹³, rašyta pagrindinėje „Aušroje“. Tiesa, pagrindžio negalima sutapatinti su katalikiškuoju tautiškumo supratimu, kaip ir šio – su koviniu diskursu. Štai vienas pagrindininkas 1979 m. teigė: „Absurdiškas yra tvirtinimas, kad tikėjimas savaime išsaugo ir lietuviškumą“⁵¹⁴. Kartu šis teiginys patvirtina tokios nuomonės paplitimą, o ir savilaidoje sąsaja tarp kovinio diskurso ir konfesinio tautiškumo – gana ryški. Net netikinčiam kovinio diskurso atstovui T. Venclovai kilo abejonių, ar etiška versti į lietuvių kalbą knygą su antireliginiais motyvais⁵¹⁵.

Konfesinio tautiškumo sampratoje ryšių su tikėjimu bei Bažnyčia nutraukimas reiškė ir tautinių tradicijų sulaužymą, grėsmę lietuviybei. Sąsają tarp tautiškumo ir katalikybės detalčiai atskleidžia atsiminimų pobūdžio tekstas, paskelbtas LKBK nr. 17. Tarpukariu ateistines pažiūras skleidęs mokytojas, sovietams okupavus pamatė, kad jo mokiniai nuėjo tarnauti okupantams. „Tada supratau, kad mano laisvamaniška veikla objektyviai tarnavo Lietuvos priešų interesams. [...] Daugumai šių [sovietinių ir nacių] okupantų talkininkų rūpėjo ne tautos interesai, o šilta vieta prie okupanto šono. [...] Supratau tada, kad jei žmoguje nėra gilių religinių šaknų, jis gali tapti gyvuliu ir žvėrimi, jo idealas – ne TIESA, bet – šilta kėdė. [...] Lietuvis, kovojąs prieš Bažnyčią, yra savo

⁵¹⁰ *Trimakas R.* Lietuvių nacionalinis identitetas: etniškumo ir konfesiškuo santykio problema tarpukario Lietuvos Respublikoje (1918-1940) // *Sociologija. Mintis ir veiksmas*. 1999, Nr. 3(5), p. 67-80. Šiuo atveju nesvarbus G. Trimako straipsnyje akcentuotas ginčytinas modernizacijos aspektas.

⁵¹¹ *Gustainis V.* Raštai. Vilnius: Mintis, 1991, p. 388.

⁵¹² *Girnius K. K.* Apie katalikybės ir tautiškumo ryšius // *Aidai*. 1983, Nr. 3, p. 169.

⁵¹³ *Saulenis T.* Religijos vaidmuo lietuvių tautai // *Aušra: 1978 m. gegužė - 1979 m. vasaris*. T. III: Nr. 11/51 - 15/55. Čikaga: Akademines skautijos leidykla, 1980, p. 85.

⁵¹⁴ *Perspektyvos...*, p. 323.

⁵¹⁵ Pokalbis su Tomu Venclova (2006 m. liepos 8 d.).

tautos duobkasys, nes Bažnyčia yra vienintelė dar neuždrausta įstaiga, kovojanti už lietuviškų tradicijų išsaugojimą⁵¹⁶.

Tai paaiškina, kodėl katorgininkų laiške Putinui itin plačiai kritikuotas tarpukariu parašytas, taigi, su sovietmečiu nesusijęs, romanas „Altorių šešėlyje“. Šia kritika gintas tikrasis lietuviškumas, neatsiejamai susijęs su katalikybe. Taip interpretuojant Katalikų Bažnyčios, tikėjimo gynimas – labai svarbi tautiškumo gynimo dalis. Net grynai religiniam gyvenimui skirtoje LK BK skelbti straipsniai, kuriuose ateizacija gretinta su nutautinimu, pvz. 6-e numeryje paskelbta informacija „Religinų moksleivių bedievinimas ir nutautinimas“, kuriame sulyginami Lietuvos praeities neigimas, sovietinio internacionalinio patriotizmo diegimas bei ateistinis moksleivių auklėjimas⁵¹⁷. Katalikiškos krypties pagrindinės „Aušros“ leidėjai programiniame straipsnyje „Pirmieji „Aušros“ spinduliai“ teigė, kad kilus grėsmei tautos egzistavimui „pavojuje atsидūrė ypatingai dvasinės vertybės: tikėjimas, dora, kalba, literatūra ir visa lietuviškoji kultūra.“⁵¹⁸ Šitaip konfesiniame tautiškume religija ir tautiškumas sutapatinti. Savilaidoje itin akcentuotas dvasinis tautos egzistavimo lygmuo, moralinė degradacija ir mirtis, todėl katalikybė buvo itin svarbi tautos išlikimui.

Nekonfesinis tautiškumo modelis inteligentijoje vis labiau plito jau tarpukariu. Ateizacinė sovietmečio politika bei Lietuvos visuomenės modernizacija ir su ja susijusi sekuliarizacija stiprino tokias tendencijas. Nekonfesinis tautiškumas įsigalėjo didžiojoje inteligentijos ir kultūrinio elito dalyje. Itin svarbu tai, jog tik toks tautiškumas galėjo patekti į viešumą. Režimas daugelio nekonfesinio tautiškumo elementų radikaliai neatmetė, nemažai jų inkorporavo į oficialiai leistą tautiškumą. Todėl nekonfesinio tautiškumo atstovams sovietmečiu buvo daug lengviau prisitaikyti neatsisakant esminių pasaulėžiūros elementų. Jo atstovai galėjo paaudoti neesminę jiems katalikybę tautiškumo labui ir taip pelnyti ateistinio režimo palankumą.

Konfesinio tautiškumo atstovams tai buvo neįmanoma, todėl jiems su režimu sugyventi buvo sudėtingiau. Tai prisidėjo prie aktyvesnio jų dalyvavimo pasipriešinime ar bent jau skausmingesnio prisitaikėliško suvokimo. Privilegiuota nekonfesinio tautiškumo padėtis galėjo tik stiprinti neigiamą konfesinio tautiškumo atstovų požiūrį į nekonfesinį kaip sovietinį, netikrą ir prisitaikėlišką.

Katorgininkų laiške Putinui ne veltui kritikuojami „Sukilėliai“, kuriuose ir reikštas nekonfesinis tautiškumas. Laiško autoriai suabejojo suliaudinto

⁵¹⁶ Seno mokytojo apmąstymai // Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika: Pogrindžio leidinys. T. III: 1975-1976, Nr. 16-22. Chicago: Lietuvos katalikų religinės šalpos rėmėjų sąjunga, 1976, p. 106-107.

⁵¹⁷ Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika. T. [I]: 1972-1973. Nr. 1-7. Chicago: L. K. Religinės Šalpos Rėmėjai, 1974, p. 252-255.

⁵¹⁸ Aušra. T. [I]: 1975. X - 1977. II. 16. Čikaga: Akademinės skautijos leidykla, 1977, p. 9.

kunigo Antano Mackevičiaus vaizdiniu⁵¹⁹. Tai tarsi bandymas nukatalikinti katalikų veikėją katalikiškumą keičiant liaudiškumu. Tokio ideologinio Lietuvos istorijos ir praeities sampratos perrašymo ir siekė režimas. A. Sniečkaus 1957 m. rašytojams teigė, jog „mums reikia pasiekti, kad Maironis irgi tarnautų mums. Jei ne – netinka“⁵²⁰. Tuo naudodamiesi kūrėjai ir aukėjo katalikiškumą. Per Putino autoritetą „Sukilėliai“ padėjo įteisinti tokias tautiškumo keitimo tendencijas, palengvino jų įsigalėjimą.

Sovietmečiu tie kunigai, kurių nebuvo galima ištrinti iš kultūros istorijos, buvo tarsi nureliginami ar jų religingumas bent jau nustumiamas į antrą planą. Bene ryškiausias pavyzdys – supagonintas J. Marcinkevičiaus Mažvydas, kuriam visiškai anachronistiškai tauta svarbiau už religiją. Tokiu vaizdiniu rašytojas jau atvirai teigė ir tuo pačiu įtvirtino nekofesinio tautiškumo sampratą, kad religija turi būti subordinuota tautiškumui. Ši tendencija kultūroje reiškė nekofesinio tautinio identiteto tipo, dargi paveikto ideologijos, tarsi paklūstančio režimui, išivyravimą. Tai negalėjo būti priimtina kofesinio tautiškumo atstovams.

Į 9 deš. padėtį Lietuvoje iš kofesinio tautiškumo pozicijų žvelgęs kovinio diskurso atstovas matė sovietinės ateizacijos pergalę: dauguma lietuvių geriausiu atveju liko „abejotinos vertės“ katalikais: moraliai degradavusiais, dvasiškai atšalusiais, jaučiančiais nepilnavertiškumą žmonėmis, trokštančiais apsisvalymo ir atgailos⁵²¹. Tokio tautos moralinio smukimo kaltininku, propagavusiu „pseudopatriotizmą“ laikytas J. Marcinkevičius⁵²². Šitai vėlgi patvirtina didžiulę kultūrinio elito svarbą koviniame diskurse. Didelį pasipiktinimą kėlė tai, kad „pseudopatriotizmo“ kultas palietė daugelį tikinčiųjų. Būta net kunigų, vadinusių J. Marcinkevičių didžiausiu lietuviu⁵²³. Toks pasidavimas „marcinkevičiškam“ amoralumui darė tikinčiuosius netikrais. Atrodo, kad didžiausia tokio nepasitenkinimo priežastimi buvo tautiškumo iškėlimas virš religijos. Juk J. Marcinkevičiaus kūryboje Lietuva yra aukščiau už Dievą („Mažvydas“), o veikimas jos labai pateisina bet ką („Mindaugas“). Skaitovui tai tik kolektyvinis egoizmas, įgavęs pseudoreliginį charakterį. Juk tikintysis religijos ir amžinųjų vertybių negali išduoti net vardan Lietuvos, todėl toks tėvynės išaukštinimas suprantamas kaip nuodėmė.

Tuo tarpu konservaciniame diskurse ryškėjo nusivylimas idealais: „kilnūs idealai buvo mitas, yra tik paprasčiausias žmogiškumas [...] ir už jį mes privalom pasigrumti su tais, kurie jį naikina, [...] kaip elgėsi 1940 metais,

⁵¹⁹ *Dambrauskas A., Kučingis A., Miškinis A.* Katorgininkų laiška i..., p. 208.

⁵²⁰ Sniečkaus pasikalbėjimas..., l. 17.

⁵²¹ Skaitovas. Jau kuris... l. 204-205.

⁵²² *Ibid.*, l. 207.

⁵²³ *Ibid.*

peržengdami Lietuvos sieną⁵²⁴. Šiame dienoraščio įrašė akivaizdus žmogiškumo ir sovietinės sistemos nesutapimas buvo labai svarbus konservaciniame diskurse. Tokiame mąstyme plačiai suprastas žmogiškumas automatiškai pavirto kova prieš režimą. R. Ozolas įrašė kalba apie kovą viešinant nežmoniškumą, tačiau atrodo, kad vėlyvuoju sovietmečiu ją atstojo inteligentijoje paplitusi „gerumo etika“, kurios reiškėju vėlgi buvo J. Marcinkevičius, kurio poezijoje gausu gerumo, atjautos, supratimo motyvų. Vytautas Ališauskas vertina iš kovinio diskurso pozicijų: „Skaitai apie gerumą, širdį, Komuniją, prilipusią gomury, kvepiančius laukus, arklio akis. Man tie dalykai keldavo šleikštulį, nes matant visą tą tiesą sakant, mėšlą aplink, atrodė, kad tai yra apsimetinėjimas ir, kaip sakydavo komunistai, noras atitraukti žmones nuo klasių kovos“⁵²⁵.

R. Ozolo įrašė dienoraštyje žmoniškumas supriešintas su bet kokiais, ne tik sovietiniais, idealais. „Kilnūs idealai“ čia sulyginti su sovietine ideologija, kuria nusivilta kaip melaginga. Įdomu tai, kad J. Marcinkevičiaus dramatinėje trilogijoje būtent religija akivaizdžiai atlieka panašų į ideologijos sovietmečiu vaidmenį: prie jos reikia prisitaikyti, apsimesti tikinčiu siekiant savų tikslų – tautiškumo puoselėjimo. Mažvydas teigia: „bijau prisipažinti, kad ne dievui / tai buvo pareiga, o žodžiui.“⁵²⁶ Taip religija sulyginta su kitokiais angažavimais, trukdžiusiais tautiškumui. Kartu tai liudija paties angažavimosi nykimą. Religijos ir ideologijos kaip nepriimtino angažavimosi sąsaja galėjo prisidėti ir prie tradicinio religingumo sumenkimo tarp kultūrinio elito. Įdomu tai, kad nors beveik visi iš 21 rašytojo, jau posovietiniu laikotarpiu pasisakiusio apie savo santykius su tikėjimu⁵²⁷, tvirtina esantys katalikai, tačiau daugelis jų teigia neatliekantys religinių apeigų. Šalia visuomenės sekuliarizacijos tai galėjo įtakoti ir nenoras įsipareigoti, angažuotis. Toks idealų netekimas, vykęs kartu su ateizacija, taip pat neleido kilti didesnei konfrontacijai su režimu. Pasipriešinimui būtinas ne tik pasipiktinimas režimu, stipri vertybių sistema, bet ir angažuotumas.

Kovinio diskurso universalizmas remiasi religinės moralės akcentavimu. Kalinių laiške pagrindinis susidūrimas – tarp vertybių ir kasdienybės. Skaitovas jį matė jau kiek kitur: tarp vertybių ir pseudovertybių. Kasdienybė jam nepriimtina, nes joje vyrauja materializmas. Tai, kas 6 deš. viduryje atrodė kaip atskirų žmonių ateities galimybė, vedanti į susinaikinimą, 9 deš. jau suvokta kaip faktinė visuomenės būseną. Kalinių laišškai daug optimistiškesni, nes jų autoriai tikėjo, kad tikroji tauta išliks nesuluošinta

⁵²⁴ Ozolas R. Atgimimo ištakose..., p. 87.

⁵²⁵ Justino Marcinkevičiaus darma. Pašnekesys "Naujojo Židinio - Aidų" redakcijoje // Naujasis židinys - Aidai. 2003, Nr. 4, p. 149.

⁵²⁶ Marcinkevičius J. Mindaugas. Mažvydas..., p. 215-216.

⁵²⁷ Mikėlaitis G. (sud.) Tikėti ir rašyti..., p. 301.

dvasiškai, tik persekiojama fiziškai. 9 deš. Skaitovas jau nekalba apie tikruosius tikinčiuosius ar tikruosius tautiečius, o tąpo yrančios visuomenės bei degraduojančių žmonių paveikslą: „Ateis diena, kai žmogus susitiks žmogų už tūkstanties kilometrų, ir jiedu susitikę verks iš džiaugsmo“⁵²⁸.

Požiūrio į katalikybę skirtumai lėmė ne tik žmonių nuostatas, požiūrį į sovietinę sistemą bei kultūrinį elitą, bet ir veiksmus. Jie turėjo ir didelės įtakos kovinio ir konservacinio diskursų skirtumams.

3.3. Politiškumo ir aktyvumo skirtumai ginties būklėje

Koviniame diskurse labai ryški skirtis tarp „savųjų“ ir „svetimųjų“ – tų, kurie pradėjo tarnauti okupantams. Katorgininkų laiškuose pastarieji netgi laikyti netikrais lietuviais. Tikroji tauta yra tie, kurie neprisitaikė, jie yra išbandymus išlaikę piliečiai: „be „lietuvių liaudies“ yra dar lietuviai, visa tauta (tiesa, didžiąja dalimi nebe Lietuvoje) [...]“⁵²⁹. Tokio pasidalinimo šaknys matomos jau tarpukaryje. Jau tuomet vadinamieji miesčionys buvę netikri lietuviai: „„Altorių šešėlyje“ ižeidinėjo tikrosios lietuviškosios visuomenės (kaimo) jausmus, o miesčionija už jį [autorių] ant rankų nešiojo“⁵³⁰. Prisitaikymas kartu buvo „valdžiusiųjų sluoksnių bei inteligentijos *nusigręžimo nuo liaudies ir egoizmo*“ pasekmė, kaip rašyta „Vyčių kelyje“ 1952 m.⁵³¹. Skaitovas taip pat kaltina miesčionis („ypač kaunietiško tipo“⁵³²) patriotizmu tik maskuojant egoizmą.

Toks ryškus kaimo ir miesto supriešinimas gali būti įtakotas partizaninio pasipriešinimo. Tuomet partizanavo daugiausia kaimo gyventojai, miestiečiai greitai buvo priversti prisitaikyti. Partizanams jie negalėjo atrodyti verti pagarbos, kurią kaimiečiai pelnė kovodami. V. Baliukevičius – Dzūkas dienoraštyje rašė: „Visi jie [inteligentai] tokie. Kai ateis laisvė, jie visi vėl taps patriotais [...], tačiau, tėvynei pavojui esant, jie tegali tik niekingai ant kelių suklupti [...]“⁵³³. Daug kategoriškiau panašios mintys reikštos 1946 m. laikraštyje „Už tėvų žemę“: „mūsų „mokslo bei meno darbuotojai“. Tai ištisa armija bailių ir išgamų, kurie drebėdami dėl savo kailio bolševikinės propagandos įrankiu tapo. Tautos lėšomis išmokyti dailininkai dabar

⁵²⁸ Skaitovas. Jau kuris..., l. 208.

⁵²⁹ Dambrauskas A., Kučingis A., Miškinis A. Katorgininkų laiška i..., p. 205.

⁵³⁰ Ibid., p. 207.

⁵³¹ Gaškaitė – Žemaitienė N. Partizanai apie pasaulį..., p. 487.

⁵³² Skaitovas. Jau kuris..., l. 204.

⁵³³ Lelešius – Grafas J, Baliukevičius – Dzūkas L. Dienoraščiai..., p. 261 (1948 m. lapkričio 12 d. įrašas).

bolševikinius balvonus paišo, kompozitoriai bolševikinėm dainuškoms melodijas taiko.⁵³⁴ Toks karinis suskirstymas ir išliko koviniame diskurse.

„Katorgininkų laiškų“ autorių nuomone Putinas išdavė tikrąją visuomenę, neišlaikė pilietiškumo egzamino: vien jo „Kantata tarybų Lietuvos dešimtmečiui“ rodo jį esant silpną „pilietį ir tautininką“⁵³⁵. Toks pilietiškumas, kuriame svarbiausia ištikimybė amžinosioms vertybėms, „tikrajam“ tautiškumui, iškyla kaip priešprieša sovietinės inteligentijos puoselėtam tautiškumui, kuriame pabrėžta ištikimybė Lietuvai, tautai, net ir susovietėjusiai, bet kokia kaina, kad ir prisitaikymo. Taip J. Marcinkevičius pateisina Mindaugo nusikaltimus, nes jie daryti „Tiktai dėl Lietuvos... tik dėl Tėvynės“⁵³⁶. Tauta tokiam tautiškumui yra visi lietuviai, tuo tarpu kovinio diskurso akcentuotas pilietiškumas būdingas ne visiems, o tik „tikriesiems“ lietuviams. Pilietiškumą tiesiogiai susiejus su tikroju tautiškumu galima kvestionuoti prisitaikėlio tautiškumą – jei nesi geras pilietis, tai nesi ir geras lietuvis.

Koviniam diskursui rūpėjo išlaikyti tarpukarinį tautiškumą, kurio labai svarbus dėmuo buvo pilietiškumas, tai yra, sąsaja su valstybingumu, o kartu ir politiškumu. Be to, dėl konfesinio tautiškumo įtakos svarbus buvo ir katalikiškumas. Konservaciniam diskursui abu šie dėmenys buvo ne itin būdingi. Alternatyvus politiškumas režimo buvo itin persekiojamas, todėl jo naudojimas oficialiojoje viešumoje buvo sunkiai įmanomas. Faktiškai alternatyvus politiškumas reiškė pasipriešinimą.

Tačiau politiškumo stoka konservaciniame diskurse nėra tik sovietinio režimo poveikio rezultatas. Tarpukariu taip pat egzistavo politiškumo nuvertinimo tendencijos. Jos ryškios Putino „Krizėje“, kur politiškumas, nepriklausomybė laikomi tik įrankiu palaikant kultūrą – tautos išlikimo pagrindą: „Vytautinės Lietuvos tragiška klaida buvo ta, kad valstybei buvo aukojama viskas, o tautai nieko. Ir šiandien jau laikas pamiršta, kad turime ne tik valstybę, bet ir tautą. Valstybė yra tam, kad sudarytų kuo tinkamiausias aplinkybes tautinei kultūrai kurti“⁵³⁷. Tokia tarpukariu egzistavusi kultūros primato nuostata neabejotinai paskatino išitraukimą į sovietinę sistemą, prisitaikymą prie režimo vardan tautos.

Be to, ji skatino likti okupuotoje Lietuvoje, o ne emigruoti. Nors kartu su frontu 1944 m. vien literatų pasitraukė daugiau nei 200⁵³⁸, tačiau abejotinas teiginys, kad „Nepasitraukė tik nespėję ar negebėję to padaryti ir sąmoningai nusprendę tapti ideologinio fronto kariais, nes ankstesnė patirtis turėjo

⁵³⁴ *Gaškaitė – Žemaitienė N.* Partizanai apie pasaulį..., p. 555-556.

⁵³⁵ *Dambrauskas A., Kučingis A., Miškinis A.* Katorgininkų laiška..., p. 209-210.

⁵³⁶ *Marcinkevičius J.* Mindaugas: Dviejų dalių drama - poema. Vilnius: Vaga, 1970, p. 117.

⁵³⁷ *Mykolaitis – Putinas V.* Krizė..., p. 164-165.

⁵³⁸ *Martinkus V.* Rašytojas ir Lietuva // Literatūra ir menas. 1990 m. gruodžio 22 d.

išsklaidyti iliuzijas, kad bus galimybių laisvai kūrybinei ir intelektualinei raiškai“, o pasilikimas Lietuvoje apsisprendus pasiaukoti – vienetiniai atvejai⁵³⁹. Tikrųjų motyvų dažniausiai neįmanoma sužinoti, tačiau neatmestina tikimybė, kad tautos išsaugojimas buvo vienas akstinių, skatinusių pasilikti Lietuvoje. Aukščiau pateikta ištrauka iš „Krizės“ patvirtina atsiminimuose pateikiamą Putino nuostata, kad „rašytojas privalo būti su savo tauta, jis turi drauge išgyventi ir iškentėti jos likimą“⁵⁴⁰ ir patvirtina jo paties parašytos nuomonės autentiškumą: „Nė vieną momentą nesigailėjau ir dabar nesigailiu pasilikęs Lietuvoje“⁵⁴¹.

Analizuojant politiškumo svarbą sovietmečiu naudinga yra Miroslavo Hrocho tautinių atgimimų koncepcija. Jis išskiria tris tautinio judėjimo fazes Vidurio Rytų Europoje, taikytinas tiek XIX a., tiek ir XX a.: 1. Mokslinio tyrimo; 2. Tautinės agitacijos; 3. Masinio nacionalinio judėjimo fazės. Tiesa, jis nemato sovietinėse šalyse pirmosios stadijos, o antrą ir trečią – tik 9 deš. 2-oje pusėje⁵⁴². Galima sutikti su pirmos ir trečios fazių pritaikymu, tačiau kyla klausimas dėl antrosios. Tautinę agitaciją savo ruožtu galima skaidyti į dvi – kultūrinę ir politinę agitacijas. Kultūrinė agitacija, reiškianti tautiškumo, kultūros palaikymą, vyko visą sovietmetį ir yra tampriai susijusi su institucine opozicija. O politinė atsirado anksčiau nei mano M. Hrochas, nes pasipriešinimas, ypač savilaida, akivaizdžiai buvo politinė agitacija, skirta būtent politiškai žadinti tautą. Paralelę su 19 a. tautiniu atgimimu pabrėžė ir patys pagrindininkai. 1975 m. pradėjo eiti pagrindinis leidinys „Aušra“, o apie 1977 m. – „Varpas“, savilaida buvo pilna straipsnių apie carinę okupaciją, tautinį atgimimą ir aliuzijų bei palyginimų su juo. Kiekvienas pagrindininkas nė kiek nepervertindamas galėjo save laikyti (ir laikė) tiesioginiu V. Kudirkos ar knygnešių darbų tęsėju.

8 deš. suintensyvėjęs pasipriešinimas bei politinė agitacija sutapo ir su konservacinio diskurso pokyčiais. Anot Pauliaus Subačiaus, „ypač nuo [XX a.] septintojo dešimtmečio vidurio, radosi tekstų ir kultūros reiškinių, iš pirmo žvilgsnio artimų XIX a. pabaigos bei XX a. pradžios tautinei patriotinei saviraiškai ir romantinei paradigmai“⁵⁴³. Straipsnyje šis autorius parodo, kad toks oficialiojoje viešumoje reikštas tautiškumas buvo pasyvus, depolitizuotas ir nukrikiščionintas. Tačiau čia pat jis pateikia pavyzdžių, kaip inteligentija

⁵³⁹ *Streikus A.* Lietuvos intelektualinis elitas lemtingų politinių lūžių metais (1940-1945) // Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis. T. XXVI. Vilnius: Katalikų akademija, 2005, p. 502-503.

⁵⁴⁰ *Zaborskaitė V.* Kas yra tiesos sakymas? (Atviras laiškas "Sietynui") // Sietynas. 1989, Nr. VI, p. 257.

⁵⁴¹ Tarybų Lietuvos rašytojai. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 354.

⁵⁴² *Грох М.* Центральная и Восточная Европа: старый национализм или новые национальные движения? // Вильнюс. 1991, No 9, с. 133-134.

⁵⁴³ *Subačius P.* Postromantinis patriotizmas: brežneviniai tekstai ir veiksmai // Romantizmai po romantizmo. Vilnius: Kultūros ir meno institutas, 2001, p. 167.

tokius tekstus perkurdavo pabrėždama drąsumą ir krikščioniškumą⁵⁴⁴. Tai rodo visuomeninėje erdvėje egzistavus aktyvizmo ir drąsos poreikį bei politinę savimoneę, gal tik ne iki galo suvoktą ir išreikštą. Panašiai interpretuoti ir muzikiniai kūriniai. Broniaus Kutavičiaus kūryboje itin ryškus tautiškumo manifestavimas susiformavo kaip tik 8 deš. Anot Šarūno Nako, sovietmečiu šio kompozitoriaus kūriniai „būdavo kone be išlygų priimami kaip atvirai politiniai nacionalinio turinio manifestai“⁵⁴⁵. 8 deš. sustiprėjo ir tautiškumo apraiškos viešajame kasdieniniame gyvenime, kuo nelietuviai, gyvenantys Lietuvoje, skundėsi SSKPS CK⁵⁴⁶.

Taigi, didžiausias skirtumas tarp konservacinio ir kovinio diskursų tautiškumo versijų šalia katalikybės buvo politiškumas. Iš esmės šie diskursai priskirtini skirtingoms tautiškumo pakopoms – kultūrinės ir politinės agitacijos, – veikusioms vienu metu. Konservacinis tautiškumas buvo daugiau gynybinis ir pasyvus. Apie kultūros statiką ir dinamiką yra rašęs Putinas, teigęs, jog tautinio atgimimo kultūra su aušrininkų pasirodymu „iš pasyvaus apsigynimo statizmo pereina į veiklų puolimo dinamizmą. Jie nesitenkina palaikyti vien „status quo“, bet nori atkovoti prarastas pozicijas, jie nori pastūmėti tautą į naują sąmoningą pažangos kelią. Tie du tautinės programos punktai, praeities ir kalbos garbinimas, tampa ne užsikonservavimo priemone, bet naujos kūrybos šaltiniu“⁵⁴⁷. Statiškumas siejamas su konservuojančio proceso vyravimu kultūroje, o veiklumas – su modernizuojančiu, netgi griaujančiu⁵⁴⁸.

Tokie dideli skirtumai irgi paaiškina kovinio ir konservacinio diskursų atstovų nesutarimus. Esant gynybiniam stoviui, modernizuojantys ir griauinantys kultūros procesai atrodo silpninantys kultūrinį tautos atsparumą ir todėl kovinis diskursas vertinamas neigiamai. Lietuvių kultūroje toks gynybiškumas buvo labai stiprus jau tarpukariu: tuomet „Labai įtariai žvelgiama į visokias Vakarų kultūros naujoves: muzikoje užkertami keliai moderniosios pakraipos kompozitoriams [...], dailėje su nepasitikėjimu, o neretai ir priešiška sutinkami bet kokie nauji vėjai, kuriuos atneša iš studijų Vakaruose sugrįžę menininkai“⁵⁴⁹. Tokios tendencijos, viena vertus, stabdė kultūros sovietizaciją, nes priešinosi bet kokiems pokyčiams, kita vertus, buvo ir naudingos sovietiniam režimui, kai tik jis sugebėdavo pasinaudoti tokiu

⁵⁴⁴ Ibid., p. 172-173.

⁵⁴⁵ Nakas Š. "Lokio" metamorfozė // Kultūros barai. 2003, Nr. 1, p. 49.

⁵⁴⁶ Секретно ЦК [компартии Литвы] по пропаганде (1972 m. birželio 19 d.) // LYA, f. 1771, ap. 247, b. 160, l. 31-32.

⁵⁴⁷ Mykolaitis V. "Priešaušris" ir "Poaušris" lietuvių literatūroje // Židinys. 1929, Nr. 11 (59), p. 310-311.

⁵⁴⁸ Кондаков И. Введение в историю..., с. 140.

⁵⁴⁹ Pipinytė Ž. Lietuvių kino integracija į tautinę kultūrą // Macaitis S. (sud.) Ekrane ir už ekrano. Vilnius: Kultūros ir meno institutas, 1993, p. 9.

gynybiškumu. Stalininiu laikotarpiu, kai siekta sukurti iš esmės naują, sovietinę, lietuvių kultūrą pagal bendrąjį sovietinį modelį, ne itin paisant vietinės specifikos, kultūros gynybiškumas pasitarnavo išsaugant kultūros savitumą, išvengiant susovietėjimo. Vėliau ši kultūros tendencija ribojo nuo gilesnių Vakarų kultūros tendencijų įtaką, taip pat ir nuo radikalesnio priešinimosi režimo politikai. Modernėjimas iš esmės vyko tik kartu su kartų kaita: jaunesnieji būdavo modernesni, nei vyresnieji, tačiau jų novatoriškumo supratimas nesikeisdavo ir jie smerkdavo labiau avangardiškas formas. Tai ryškiai liudija Eduardo Balsio pavyzdys: pats postaliniu laikotarpiu įvedęs avangardines muzikos išraiškos priemones (dodekafoniją, sonoristiką, aleatoriką), jis nepritarė jaunesniųjų avangardiniam ieškojimams⁵⁵⁰.

Aktyvistinis kovinis diskursas konservacinį gynybiškumą vertino kaip pasidavimą ir tuo pačiu – grėsmę tautai. Iš tiesų abu diskursai sudarė vientisą tautinės agitacijos sistemą. Buvo būtinas tiek gynybiškumas, leidęs išsaugoti ir palaikyti tautiškumą bei tautos kultūrą – tautinio identiteto pagrindą, tiek ir kovingumas, saugojęs politinį tautiškumo matmenį ir neleidęs gynybiškumui daryti pernelyg didelių nuolaidų režimui.

Tačiau ne visi oficialiojoje viešumoje funkcionavę lietuvių kultūros reiškiniai priskirtini pasyviajam ir apolitiškam poliui. Šalia depolitizuotų ir nukrikščionintų tekstų, skirtų tautiškumo adoravimui, 8–9 deš., oficialiojoje viešumoje pasirodė ir darbų (pvz., Romualdo Granausko, Ričardo Gavelio), kuriuose gana ryškiai tapytas moralinės visuomenės degradacijos paveikslas ir vien tuo, kad ir netiesiogiai, kritikuotas režimas. R. Gavelis apsakymų rinkinyje „Nubaustieji“ 9 deš. pradžioje, anot A. Zalatoriaus, „braunasi į tokias sferas, kurios daug dešimtmečių buvo laikomos tabu, o įsibrovęs nedaro jokių reveransų, net nebando pristabdyti savo skalpelio – rėžia iki pat skaudulio šaknų, nepalikdamas jokių iliuzijų“⁵⁵¹. Tai liudija, kad visuomeninėje erdvėje plitusios nuostatos, taip pat ir kovinis diskursas, kai tik subrendo represijų nepatyrusi karta ir susiformavo palankios aplinkybės, prasiskverbė į oficialiąją viešumą.

„Nubaustuosiuose“ verksmingas konservacinis patriotizmas ne tik išjuokiamas, bet ir kaltinamas dėl prisitaikėliško bei pačios ydingos sistemos egzistavimo, kaip apsakyme „Šaknys“: „Pokalbio tema buvo ganėtinai pagrisusi: tautinės variacijos. Jaunimas negerbia lietuviybės, nė nesuvokia, ką reiškia žodis Lietuva. Tauta išsigimsta. Lietuviais esame mes gimę, Lietuvoj ir mirsim. Kur mes einam, kas su mumis dedasi? Kur du lietuviai, ten peilis po kaklu. Baisiausia, kad Aldevinas iš anksto žinojo, ką kiekvienas pasakys. Jeigu žodžiai galėtų materializuotis, jų tautiniai pokalbiai

⁵⁵⁰ *Narbutienė O.* Eduardas Balsys..., p. 124–125.

⁵⁵¹ *Zalatorius A.* Literatūra ir laisvė..., p. 373.

būtų seniai virtę daugybe absoliučiai vienodų daiktų. [...] Šis ritualas buvo būtinas, kaip ir daugybė kitų apeigų. Nepaaimanuoti dėl tautos likimo būtų daugmaž tas pats kaip ateiti į darbą be kelnių. Padorumas to reikalauja. Lietuvybė tarsi perukas plikai galvai. Aš galbūt esu menkysta ir vidutinybė, bet labai myliu savo tautą. Kaip malonu pasididžiuoti savimi: Lietuva didvyrių žemė. [...] Kas antrą dieną verčia valdžią, o pamatę idiotą direktorių nubąla ir pradeda mikčioti. Impotentai, kurie didžiuojasi impotencija. Dar baisiau – ją poetizuoja. [...] Būtų galima tikėti jų šnekomis, jeigu jie dabar pasiųstų direktorių, kur jam ir dera atsidurti. Deja, jie tik bals, raus ir mikčios.⁵⁵² Pastebėtina, kad lietuvių pomėgį laisvalaikio žodžiais „versti valdžią“ 1967 m. eilėraštyje kiek ironiškai aprašė ir Josifas Brodskis: „Коньяк в графине - цвета янтаря, / что, в общем, для Литвы симптоматично. / Коньяк вас превращает в бунтаря. / Что не практично. Да, но романтично.“⁵⁵³

R. Gavelis, kaip ir *Skaitovas*, nutapė konservacinio diskurso ir šio tautiškumo varianto irimo vaizdą. Aukščiau cituotame apsakyme „Šaknys“ nepriklausomai mažčiausiam, kritikavusiam tiek sovietinę sistemą, tiek lietuvių prisitaikėliškumą herojui sapne išrovus liežuvį realybėje jis tapo visai kitu, viskuo patenkintu žmogumi: „betrūktų prarasti šitą stebuklingą darną, ši neprilygstama kerinti pasaulį. Jis buvo patenkintas, beveik laimingas – kaip ir kiekvieną rytą. [...] ačiū dievui, kad pasaulis vėl darnus ir didingas, ačiū dievui, kad iš sapnų visuomet pabundama.“⁵⁵⁴ Tokiu būdu konservacinis diskursas matomas kaip sovietinės sistemos integrali dalis ir dar daugiau – kaip šią sistemą kurianti bei palaikanti elgsena, naikinanti individualybę ir asmeninę nepriklausomybę, paslepianči sovietmečio absurda ir netgi jį įprasminanti.

Dera sutikti su A. Zalatoriumi, pabrėžusiu veiksmo svarbos akcentavimą šioje knygoje: „žmogaus gyvenime pagrindinė vertybė – veiksmas. Ne žodžiai, ne abstrakčios normos, ne mintys ir emocijos, o veiksmas, konkreti visa ko išraiška, rezultatas“⁵⁵⁵. Būtent veikimas daro žmogų tikru lietuviu ir „Vilniaus pokeryje“: „o ko man bijot, ko slapstytis, aš savam krašte, savo namuose – tegu anie bijo ir slapstosi. Toks turi būt lietuvis, dėstė man Vasilis, tik gaila, kad tokių begal maža, bet kol yra nors vienas – pasaulis nepražus; dabar gal neliko nė vieno, nors ne, mažiausiai vienas – Martis pasakojo, jis žinojo tokius dalykus: vienas tikrai yra, pavardės nepamenu, kad jį teisė nežinia už ką, už kokią nors literatūrą, jis pareiškė išvis nieko nešnekėsiąs, nepripažįstąs tokio teismo, atsisakė gynybos, o paskui šalčiausiai užsnūdo, taip besnūduriuojant jam ir išsūdė dešimt ar kiek metų lagerio – gal

⁵⁵² Gavelis R. Nubaustieji..., p. 117, 119, 120.

⁵⁵³ Zemlickas G. Josifas Brodskis: Pirma kelionė į Lietuvą (7) // Mokslo Lietuva. 2006 m. gruodžio 7-20 d., Nr. 21.

⁵⁵⁴ Gavelis R. Nubaustieji..., p. 144.

⁵⁵⁵ Zalatorius A. Literatūra ir laisvė..., p. 381.

dar yra tikrų lietuvių⁵⁵⁶. Įdomu tai, jog čia perpasakotas realus 1978 m. teisto Viktoro Petkaus elgesys: „teisme jis pareiškė esąs nekaltas ir atsisakė advokato paslaugų. Visą likusį laiką V. Petkus teismą demonstratyviai ignoravo, neatsakinėdamas į jokių klausimus, nesigindamas ir nesiaiškindamas, o ramiai snausdamas“⁵⁵⁷. Šio epizodo panaudojimas romane patvirtina, kad besipriešinusiuju elgesys buvo svarbus, nes parodė, jog yra besielgiančių teisingai, tinkamai: „Lietuvius žudo tylėjimas [...] Visą Lietuvą pražudys tylėjimas.“⁵⁵⁸ Iš esmės toks elgesys reiškė tautos garbės apgynimą nuo nuolatinio prisitaikymo pažeminimo. Tai turėjo būti ypač aktualu jaunesniajai kultūrinio elito kartai, kurios nebeįtikino vyresniųjų sukonstruoti prisitaikymo pateisinimo mechanizmai, nebeatitikę jų patirties. Kovinio diskurso sustiprėjimui oficialiojoje viešumoje įtakos galėjo turėti ir kartų konfliktas, siekis prieštarauti pasyviai ir prisitaikėliškai vyresniųjų elgsenai.

Akivaizdus pavyzdys, kad kovinis diskursas konservacinį tautiškumo variantą laikė netikru tautiškumu, yra J. Marcinkevičiaus vertinimas. Tie, kurie jo knygas suvokė kaip maldaknyges, laikyti nusikaltėliais „žmoniškumo (o tuo pačiu ir tikrojo tautiškumo) atžvilgiu [...]“⁵⁵⁹, atstovavę pseudopatriotizmą. Tik jei 6 deš. vidurio laiškuose netikrojo tautiškumo apraiškos randamos jau tarpukaryje, tai šiame 9 deš. tekste visuomenės sąžinės skydimo pradžia matyta ankstyvojoje Marcinkevičiaus kūryboje, kurioje apspjaunama tai, kas anksčiau lietuvių literatūroje laikyta „poetiška ir šventa“⁵⁶⁰. Labai panašiai tokią kūrybą vertino R. Gavelis, aprašęs „garsų poetą, kūrybos vakare skaičiusį savo eiles, kas trečias žodis skausmingai aimanavusį: Lietuva, Lietuvai, o Lietuva! Sausakimšoj salėj baltavo nosinaitės, buvo girdėti šniurkščiojant. [...] Rodės, dalyvauja pigiame farse, vienintelis iš kelių šimtų žmonių blaviai klausia: ko raudat, po galais? Ar jau visai neturit dėl ko krimstis? Pažiūrėkit į veidrodžius – nors pusvalandį, nors dešimt minučių, – ne jau nesuprasit, kad verkti reikia dėl ko kito, visai dėl ko kito?“⁵⁶¹

Tiesa, negalima teigti, kad šis rašytojas pasipriešinimo dalyvių buvo vienareikšmiškai smerkiamas. A. Terleckas laiške iš lagerio Juliui Sasnauskui teigė, kad „krauju retkarčiais parašo J. Graičiūnas, J. Degutytė, A. Žukauskas ir J. Marcinkevičius. Pastarajam prisiminus „Dvidešimtojo pavasario“, „Pušis, kuri juokėsi“ laikus, širdis ima kraujuoti. [...] Dauguma [rašytojų] duonai

⁵⁵⁶ Gavelis R. Vilniaus pokeris..., p. 356.

⁵⁵⁷ Viktoro Petkaus teismas // Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika: Pogrindžio leidinys. T. V: 1978-1979, Nr. 32-39. Chicago: Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos leisti sąjunga, 1979, p. 130.

⁵⁵⁸ Gavelis R. Nubaustieji..., p. 140.

⁵⁵⁹ Skaitovas. Jau kuris..., l. 207.

⁵⁶⁰ Ibid., l. 206.

⁵⁶¹ Gavelis R. Nubaustieji..., p. 118.

užsidirba stipria kava, atmiešta armėnišku konjakėliu. [...] Tad geros poezijos neverta tikėtis greitai sulaukti.⁵⁶²

8-9 deš. savilaidoje daugiau akcentuotas ideologizacinis, dorovė neigiamai veikęs kūrybos ir sovietinės sistemos apskritai poveikis. Ši įtaka dar nebuvo tokia aiški stalininiu laikotarpiu, kai netikėta, kad oficiali kūryba gali daryti įtaką skaitytojams, nebent „jaunuomenei, lengvatikiams ir Bona fide veikalo nežinantiesiems“⁵⁶³. Tai paaiškina, kodėl katorgininkų laiškuose svarbiausias politinis elgesys, asmeninis intelektualų nemoralumas. Vienuolis kaltintas daugiau politine išdavyste – savanoris kūrėjas dabar priešų pusėje „šių dienų kruvinoj kovoj už tą pačią laisvę“⁵⁶⁴. Iki Stalino mirties fizinis sunaikinimas buvo reali grėsmė, o ir nesovietinės vertybės dar buvo stiprios, todėl moralinės degradacijos tiesiog dar nesimatė.

Vėliau nuo politinių veiksmų smerkimo pereita prie dorovinio ideologizuotos kūrybos poveikio, savimonę keičiančios ideologizacijos demaskavimo – gelminio sovietinės sistemos poveikio analizės. J. Marcinkevičiaus poezija kaltinta užmušanti žmogaus sielą, o „ar ne nuo dvasinio žmonių žalojimo prasideda ir fizinis žmonių naikinimas?“⁵⁶⁵. Taip netiesiogiai teigiama, kad šio kūrėjo poezija naikina tautą ją moraliai silpnindama.

Griežtas skirstymas į savus ir svetimus rodo, kad kovinio diskurso atstovams nepriimtina inteligentiškoji bandymo išlikti per vidurį tarp kovojančių pozicija. Kovinį diskursą gimdžiusią savijautą A. Dambrauskas apibūdino taip: „Kai žiūrėjom iš tenai [lagerio], buvo labai griežta riba, tiesiog skustuvo ašmenys – tarp viena ir kita, tarp jūsų ir mūsų. O kai čia [sovietinė kasdienybė] papuoli, tie ašmenys kažkaip pasidaro nebe tokie aštrūs, atšimpa“⁵⁶⁶. Tokia arba – arba nuostata iš tiesų gali gimdyti fanatizmą, skatinti neklystamumo jauseną – tokių bruožų esama kai kuriose savilaidos publikacijose. Kartu šios savybės pasipriešinimui dažnai būtinos, suteikia jėgų ir įsitikinimo kovai, taip pat, kaip ir stiprus angažavimasis.

Intelektualui taip paprastai skirstyti pasaulį neleidžia jam dažnai būdinga tiesos meilė ir nuolatinės jos paieškos, mąstymo nevienareikšmiškumas, todėl tokiems žmonėms sunku apkaltinti ir apsispręsti. Krescencijui Stoškui Putinas 1946 m. spalio 1 d. kalboje, kurioje abejojo savo nesovietinių įsitikinimų tvirtumu, bet kartu – ir sovietine ideologija⁵⁶⁷ atrodo

⁵⁶² *Sasnauskas J., Terleckas A.* Jei esame čia..., p. 247 (1983 m. gruodžio 31 d. laiškas).

⁵⁶³ *Dambrauskas A., Kučingis A., Miškinis A.* Katorgininkų laišakai..., p. 212.

⁵⁶⁴ *Ibid.*, p. 221.

⁵⁶⁵ Skaitovas. Jau kuris..., l. 207.

⁵⁶⁶ Iš pašnekesio..., p. 233.

⁵⁶⁷ Sovietinių nutarimų patirtis. Iš Lietuvos TSR rašytojų susirinkimo dalyvių pasisakymų, svarstant VKP(b) CK nutarimą dėl žurnalų „Zvezda“ ir „Leningrad“ 1946 m. spalio 1-2 d // Lietuvos archyvai. 1990, Kn. 2, p. 178-181.

kaip „kiekvienas tikras inteligentas, abejojantis savo įsitikinimų absoliutumu“⁵⁶⁸. V. Žalakevičius susitikime su žiūrovais 1966 m. teigė, kad tiesa subjektyvi, subjektyviai teisūs ir miškinius vadinantys banditais, ir partizanais⁵⁶⁹. Koviniame diskurse toks abejojimas reiškė, kad tikras inteligentas nemirs ar nerizikuos dėl idėjos, nes jokia idėja netiki pakankamai, kad priešintųsi.

Pasirinkti reikalavo ir sovietinė ideologija. Kaltinimus katorganinkų laiškuose beveik veidrodžiškai atspindi ideologinio grynumo reikalavęs J. Zinkus, Putino straipsniuose matęs „vieningosios srovės“ teoriją ir neteisingą tautinio atgimimo vertinimą⁵⁷⁰. Konservacinio diskurso atstovo padėtį ir savijautą stalininiu laikotarpiu gana tiksliai atspindi I. Kostkevičiūtės apibūdinimas, kad šis rašytojas stovėjo „tarp negailestingų vienodai smogiančių dviejų kraštutinybių“⁵⁷¹.

Konservaciniam diskursui būdingas tautos vieningumo būtinybės pabrėžimas taip pat prieštaravo kovinio diskurso nuostatom: susivienijimas nutrina ribas, tuo pačiu nutraukdamas kovą, o tai reiškia pasidavimą. Taip manyta net nedaug belikus iki SSRS žlugimo: „Bedievių pateptasis „taikos angelas“ [J. Marcinkevičius] nori apjungti marksistines ir pseudokatalikiškas davatkas po pseudopatriotiškumo vėliava [...]“⁵⁷². Toks siekis sujungti priešingų stovyklų lietuvius Skaitovui reiškė nužmogėjimo, nemoralumo triumfą – galutinę sovietizacijos pergalę.

Tiesa, skirstymas į savus ir svetimus egzistavo ir konservaciniame diskurse, nors ir ne toks politizuotas. Atrodo, kad čia svetimaisiais laikyti kėlė pavojų tautos išlikimui. Netiesiogiai tai patvirtina „Sukilėliai“. Šiame romane, išreiškusiame ir kartu prisidėjusiame formuojant konservacinio diskurso nuostatas, panašias į kovinio diskurso mintis sukarikatūrintai patetiškai skelbia lenkas Pianka: „Laimėkim visi arba žūkim! Be laisvos tėvynės nėra gyvenimo.“ A. Mackevičiaus lūpomis Putinas tarsi atsako laiško autoriams: „aš nesutinku, [...] kad be laisvės jau nebūtų gyvenimo. Ir pavergta tauta kartais esti nepaprastai kūrybinga.“⁵⁷³ Paskutinis sakinyš iš tiesų yra kertinė konservacinio diskurso ir institucinės opozicijos nuostata. Gali būti, kad šiais teiginiais Putinas ir tiesiogiai atsakė į katorganinkų laiške išreikštus kaltinimus, kurie jį sukrėtė, kaip prisimena V. Zaborskaitė⁵⁷⁴.

⁵⁶⁸ *Stoškus K.* Apie Putino uždaramą ir "dviveidystę" // Putinas - gyvenimo ir kūrybos akiračiai. Vilnius: Vaga, 1996, p. 319.

⁵⁶⁹ *Terleckas A.* Rezistentų dienoraštis..., p. 137.

⁵⁷⁰ Iš J. Zinkaus..., p. 191.

⁵⁷¹ *Kostkevičiūtė I.* Okupuotos kultūros tragika..., p. 109.

⁵⁷² Skaitovas. Jau kuris..., l. 208.

⁵⁷³ *Mykolaitis – Putinas V.* Sukilėliai..., p. 416.

⁵⁷⁴ *Zaborskaitė V.* Kas yra tiesos..., p. 257.

Pirminiame romano variante A. Mackevičius su Pianka nesiginčijo, tik „klausė šitų karštų Varšuvos agitatoriaus žodžių su atlaidžiu šypsniu“⁵⁷⁵. „Varšuvos agitatorius“ yra aiški nuoroda į minčių reiškėją, o tuo pačiu ir minčių svetimumą, o gal būt – ir aliuzija į tęsti partizaninį pasipriešinimą raginusias užsienio radijo laidas. Neaišku, ar putiniškasis inteligentijos *credo* pirminiame variante išbrauktas cenzūros dėl gana akivaizdžių sąsajų su tautos padėtimi sovietmečiu. Pirmojo romano tomo užbaigimo data (1956 06 13) rodytų, kad „Pergalėje“ spausdintose ištraukose šio teiginio neliko dėl cenzūros įsikišimo. Apie tai, kad 1959 m. leidime „Sukilėlių“ autorius atmetė cenzūros parašytus intarpus ir taisymus, kurių būta 1956 m. variante, yra rašiusi I. Kostkevičiūtė⁵⁷⁶. Tačiau ten pat ji teigia, kad po 1956 m. publikacijos spaudoje romanas buvęs nemenkai tobulinamas, vadinasi, užbaigimo data rodo greičiau pirminio varianto pabaigimo laiką, o cenzūros veikimą nustatytą tik tekstologinė romano analizė. Abu variantai atitinka konservacinį diskursą kritikuodami beatodairiško priešinosi idėją.

Tiesa, negalima teigti, kad laiškas pakeitė esmines Putino nuostatas. Kalboje 1946 m. rašytojų susirinkime jis atvirai teigė galvojantis apie pasipriešinimą, tačiau jį sulaukė abejonė savo idealais: gal iš tiesų pasaulis priklausys naujam žmogui⁵⁷⁷. Beje, ir V. Zaborskaitė prisiminė kurį laiką tikėjusi ideologija⁵⁷⁸. Šie faktai liudija ideologijos poveikumą stalininiu laikotarpiu.

Konservaciniame diskurse savi apibrėžti pagal požiūrį į darbą tautai. Dar 1947 m. pabaigoje laiške seseriai, raginusiame grįžti iš emigracijos, Putinas rašė: „Gyvenimo mes nepasuksime. Jis eina ir eis stumiamas didesnių jėgų. O mūsų pareiga – būti savo žemėje ir savo tautoje ir dirbti tai, ko reikalauja gyvenamasai momentas. Kitaip, gyvenimas nuriedės savo keliu, o mes ir liksime prie sukulto puodo.“⁵⁷⁹ Šis požiūris išreiškia svarbiausią konservacinio diskurso nuostatą – prisitaikymą vardan tautos gerovės. Kultūrinis elitas akcentavo kūrybą kaip tautos išlikimo pagrindą. Tai aiškiai išreiškta „Sukilėliuose“: „Kad ir vergovė taptų kūrybinga, tauta turi būti stipri, atspari, sąmoninga. Tauta turi būti priaugusi ne tik nepriklausomybei, bet ir vergijai. Tada ji bus pribrendusi ir amžinybei.“⁵⁸⁰ Beje, būtent šis teiginys labiausiai nustebino T. Venclovą: „Sukilėliai“ – „nuobodybė ir oficialumas

⁵⁷⁵ *Mykolaitis - Putinas V. Sukilėliai: Kovų dėl žemės ir laisvės vaizdai 1861-1864 m. // Pergalė. 1956, Nr. 9, p. 40.*

⁵⁷⁶ *Kostkevičiūtė I. Kaip buvo rašomi „Sukilėliai“ // Metai. 2003, Nr. 1, p. 96.*

⁵⁷⁷ *Sovietinių nutarimų patirtis..., p. 180-181.*

⁵⁷⁸ Pokalbis su V. Zaborskaite.

⁵⁷⁹ *Laiškas cituojamas iš: Raila B. Dialogas su lietuviais. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1970, p. 234.*

⁵⁸⁰ *Mykolaitis - Putinas V. Sukilėliai..., p. 417.*

(viena tik mintis nustebino – tauta turi būti pribrendusi ne tik nepriklausomybei, bet ir vergijai)⁵⁸¹.

Toks kultūros svarbos suvokimas buvo būdingas ne tik kultūriniam elitui. Aukštieji sovietinės administracijos pareigūnai taip pat rodydavo nemažai dėmesio kultūrai. Ministrų tarybos pirmininkas Motiejus Šumauskas piktinosi Centro reikalavimais sumažinti lėšas, skirtas paminklų restauravimui: „Kiek reikia, tiek Trakams [pilies atstatymui] pinigų bus. Ir ne tik Trakams.“ Restauravimui buvo skirta penkis kartus daugiau lėšų, nei iki tokio Centro reikalavimo⁵⁸². Tiesa, šiuo atveju galima išvelgti ne tik kultūros svarbos suvokimą, bet ir aukščiausių Lietuvos administracijos pareigūnų savarankiškumo demonstravimą ne itin svarbioje Centrai srityje taip parodant savo galią bei pelnant kultūrinio elito palankumą, o gal ir norą įsiamžinti, neabejotinai – ir siekį patraukti žmones sovietinio režimo pusėn. Su M. Šumausko pozicija tiesiogiai susišaukia nacių okupacijos laikų Lietuvos finansų generalinio tarėjo Jono Matulionio įrašas dienoraštyje: „[anksčiau] vis buvo kalti finansai, kad [kūrėjai] nesukūrė nieko geresnio, monumentalesnio. Tai šį kartą Finansų Vadyba turi pilietinės drąšos pasakyti: Ponai kurkit – mes atlaikysim“⁵⁸³. Šis panašumas nesant administracinių kadru perimamumo rodytų ir kultūros svarbos suvokimo augimą okupacijų laikais. Visuomenei esant ginties padėtyje kultūra tampa vienu esminių gynybos elementų, bent jau tiems, kurie nedalyvavo pasipriešinimo veikloje. Kartu – ir prisitaikymo pateisinimu.

Konservacinis ir kovinis diskursai, abu būdami gynybiniais, siūlė skirtingus tautiškumo ir pačios tautos gynimo nuo išnykimo būdus. Kultūrinio elito dalyvavimas režimo veikloje, oficialiojoje viešumoje neretai reiškė pastangas palaikyti tautiškumą, jį pritaikant prie režimo reikalavimų, o konservacinis gynybiškumas, saugodamas esminius tautiškumo elementus, priėmė neišvengiamus, taip pat ir režimo primetus, kultūros ir tautiškumo pokyčius, pavyzdžiui, liaudiškumo akcentavimą ar politiškumo atsisakymą. Tai mažino minėtą konservacinio diskurso tautiškumo sampratos statiškumą. Kovinio diskurso tautiškumo variantas rėmėsi į tarpukarinį politinį tautiškumą, kurio pokyčiai laikyti sukeltais režimo bei jam naudingais, todėl vertinti neigiamai. Režimo atmetimą kovinis diskursas siejo su siekiu išsaugoti tautiškumą „grynu“ pavidalu, nepalietą sovietinio režimo, tokį, koks buvo tarpukariu. Bet kurio tautiškumo elemento pokytis laikytas grėsmingu tautos likimui. Tai didino kovinio diskurso aktyvistinio tautiškumo varianto gynybiškumą ir tuo pačiu – statiškumą.

⁵⁸¹ *Venclova T.* Iš 1958-1960..., p. 71(1959 m. rugsėjo 26 d. dienoraščio įrašas).

⁵⁸² *Jakelaitis V.* Saulei leidžiantis... Kn. 2., p. 215.

⁵⁸³ *Matulionis J.* Neramios dienos. Toronto: Tėvynės žiburiai, 1975, p. 170 (1942 m. gruodžio 9 d. įrašas).

Susiformavo įtampa tarp palaikyti ir išsaugoti. Palaikyti – nereiškia tik išsaugoti, nes palaikymas kartu yra ir pritaikymas prie naujų sąlygų. Kartais tai gali reikšti ir radikalų, kad ir palaipsni, palaikomo dalyko pokytį, kai siekiant išlaikyti turinį, esmę keičiamos formos. Tuo tarpu siekiant išsaugoti labai svarbi forma. Jos pokyčiai liudija ir turinio pokyčius. O jei pokyčiai leisti režimo, jie koviniame diskurse laikyti jam naudingais, todėl vertinti neigiamai. Tačiau saugojimas gali reikšti ir tai, kad saugomas dalykas nebeatitinka pakitusių aplinkybių, todėl būna neaktualus visuomenei, nebeveikia jo narių, taigi – yra lyg miręs.

Koviniame diskurse perdėta režimo įtaka tautiškumo formavimui. Oficiozinis suliaudintas tautiškumas „Sukilėliuose“, kurio apraiškos vertintos taip neigiamai, gali būti interpretuojamas dvejopai – tiek ideologiškai, tiek ir tautiškai. Etniškumo – kaimietiško akcentavimas lietuvių kultūroje lėmė, kad grėsmė etninei kultūrai suvokta kaip grėsmė tautai ir kiekvienam jos nariui, kaip ir tautinio atgimimo laikais⁵⁸⁴. Sovietmečiu etniškumas akcentuotas panašiai, kaip ir tarpukariu, nes kaimietišumą buvo labai lengva susieti su oficioziniu liaudiškumu. Itin didelis dėmesys skirtas lietuvių kalbos – svarbiausio tautiškumo elemento – puoselėjimui. Jonas Kubilius prisimena, kad būdamas VU rektoriumi ypatingai rėmė būtent lietuvių kalbininkus⁵⁸⁵, o Vacį Milių būtent baimė dėl lietuvių kalbos situacijos blogėjimo pastūmėjo teikti informaciją, vėlgi apie lietuvių kalbos padėtį, savilaidai⁵⁸⁶, taigi, pastūmėjo į pusiau legalios opozicijos veiklą.

Tačiau oficiozinis liaudiškumo akcentavimas nereiškia, kad nustojo veikti tarpukarinis kaimietiško svarbos supratimas. Dažnai jis viešumoje tik maskuotas ideologiniu prisitaikymu. Toks etninio liaudiškumo propagavimas kultūriniam elitui reiškė svarbiausių tautiškumo elementų puoselėjimą, tuo pačiu – institucinę opoziciją. Kaimietiškas liaudiškumas, ypač nutylint jo katalikiškumą, buvo labai patogus tiek režimui, tiek inteligentijai kompromisas tarp tautiškumo ir ideologijos. Klausimas, kuri interpretacija dominavo visuomenėje, reikalauja atskiro tyrimo.

Koviniame diskurse tautiškumo raiškos kaita atmesta kaip naudinga režimui, nes jo įtakota. Todėl nestebina itin akcentuojama neigiama J. Marcinkevičiaus kūrybos įtaka: „Mindaugė“ ir „Katedroje“ šis kūrėjas vykdė „visiškai atvirai pornografiškai mūsų istorijos bjaurojimą“⁵⁸⁷. Tuo ši nuomonė sulygino „Mindaugą“ su Vienuolio „Puodžiūnkiemių“, apjuodinusiu tarpukari. J. Marcinkevičiaus kūryba itin pavojinga tuo, kad praeities bjaurojimą pateikė kaip patriotizmą. Ir nors vėlesnėse dramose bjaurojimas prislopintas, „bet argi

⁵⁸⁴ *Subačius P.* Lietuvių tapatybės kalvė..., p. 32.

⁵⁸⁵ Pokalbis su J. Kubiliu mi.

⁵⁸⁶ Pokalbis su V. Miliu mi.

⁵⁸⁷ Skaitovas. Jau kuris..., l. 205.

giliau organizman nuvarytas pūlinys yra mažiau kenksmingas⁵⁸⁸. Ši teiginį galima suvokti ir lyginant su „Puodžiūnkiemiu“ – šis kovinio diskurso požiūriu ne toks svarbus, nes atviras niekinimas ne toks pavojingas, kaip užslėptas bjaurojimas, formuojantis neteisingas nuostatas ir iškreipiantis tautiškumą.

Koviniame diskurse kultūra laikyta režimo tarnaute, todėl vienas pagrindinių inteligentijos argumentų, kad prisitaikymu stengtasi išsaugoti kultūrą, kultūros įstaigas, buvo nesvarbus. Partizaniniame „Laisvės balso“ laikraštyje slaptojo karo prieš tautą tikslu laikyta šnipų tinklo įsteigimas, o „vėliau – propaganda, sabotžas ir diversijos“⁵⁸⁹. Kultūrinio elito darbas susijęs su propaganda. Todėl natūrali nuomonė, kad okupacijos metu kultūrinės įstaigos tarnauja „tautai nuodyti, maitoti ir rusinti“, o ne jos gyvybei palaikyti, todėl du šimtus metų išbuvusi be kultūros įstaigų, tauta be jų išliktų ir sovietmečiu⁵⁹⁰. 1980 m. pogrindyje kelta ta pati mintis: „mūsų sąlygomis jis [švietimas] reakcingas. Tai ne švietimo, bet tamsinimo priemonė, nes visuose užsiėmimuose mokoma tvarkaraščiuose nepažymėto dalyko – nesąžiningumo.“⁵⁹¹ Lygiai tokios pat pozicijos laikėsi ir pogrindininkas Algirdas Patackas: „intelektualumas pats savaime nėra jokia vertybė. Jis yra tik tortas, o [sovietmečiu] reikėjo „juodos duonos“. Konditerija galėjo ir palaukti, tai geras dalykas, kai esi sotus“⁵⁹².

Konservaciniame diskurse akcentai sudėlioti priešingai – tauta išlieka tik kurdama, o sovietizacija – neišvengiama kaina, sumokėta už kuriančios, vadinasi – gyvybingos, tautos išlikimą. Kubilius 1965 m. dienoraštyje įrašė: „vienintelis būdas išsaugoti tautai savo identiškumą – aukšti savitos kultūros krantai. [...] Kultūra lieka vienintelis apsaugos pylimas“⁵⁹³. Tai „Sukilėliuose“ išreikšto konservacinio diskurso *credo* parafrazė, rodanti jo įtaką ir paplitimą.

Abiems diskursams buvo būdinga ginties pozicija, skyrėsi tik gynybos priemonės bei tautiškumo ir politiškumo santykio laipsnis. Abiejų diskursų savo-svetimo skirties pagrindas paradoksaliai tas pats – santykis su režimu.

3.4. Materializmas ir miesčioniškumas koviniame bei konservaciniame diskursuose

Vienas pagrindinių kovinio diskurso kritikos objektų buvo inteligentijos sumaterialėjimas, itin dažnai minėtas tiek partizaninėje spaudoje, tiek ir

⁵⁸⁸ Ibid., l. 205.

⁵⁸⁹ *Gaškaitė – Žemaitienė N.* Partizanai apie pasaulį..., p. 213.

⁵⁹⁰ *Dambrauskas A., Kučingis A., Miškinis A.* Katorgininkų laiška..., p. 212.

⁵⁹¹ *Studentas.* Atsakymas mokytojui..., p. 117.

⁵⁹² Apie "Ramuvą", tėvyniškumą ir neperžengiamas ribas: Paulius Subačius kalbina Algirdą Patacką // *Naujasis židinys - Aidai.* 1994, Nr 1, p. 45.

⁵⁹³ *Kubilius V.* Dienoraščiai 1945-1977..., p. 296.

vėlesnėje savilaidoje. Jau 1946 m. liepą partizanai rašė, kad tarpukariu „inteligentai skelbėsi būsią tautos vadai [...] [kol] tautai vadovauti nebuvo jokių pavojų, atvirkščiai – dar gražų atlyginimą, puikų gyvenimą už vadovavimą buvo galima iš savo tautos išsunkti“, o partizaninėje kovoje jų nėra⁵⁹⁴. Kritiką sukėlė realybės santykis su įsivaizduojamu inteligento idealu. Katorgininkų laiškuose ryškus neturtingo, bet laisvo inteligento paveikslas, nes pagrindinė kūrybos sąlyga yra laisvė, o ne turtai⁵⁹⁵. Todėl itin piktintasi komforto išlaikymo, pelno siekiu: „Nieko sau pilietis: jam [Putinui] būtinos ištaigos, kai visa tauta skarmaliais ubagais paversta“⁵⁹⁶. Laisvės ir gerovės priešprieša iš tiesų buvo viena esminių sovietmečio kūrėjų gyvenime.

9 deš. *Skaitovas* gilų materializmą, verčiantį žmones daiktiškais egoistais, jau laikė pagrindine tautos moralinės degradacijos priežastimi⁵⁹⁷. Ankstesnis priekaištas pavieniams asmenims virto visuotinio utilitarizmo konstatavimu: „būsimasis komunistinis „rojus“ turi būti labai šilta ir jauki išvietė, iš kurios nė nebenorima būtų išeiti ir net būtų bijoma paverti langą, kad įeitų bent kiek švaresnio oro atgaiva. Absoliutinis materialinis ir dvasinis sotumas [...]“ matytas kaip pagrindinis sovietinės sistemos ir ideologijos tikslas⁵⁹⁸. Patogumas čia suprantamas kaip totalaus prisitaikymo priežastis ir sinonimas. Materializmas pats savaime jau suvokiamas kaip priekaištas. Štai savilaidinėje „Aušroje“ polemizuodamas autorius teigia: „autorės nuoširdumas ir neabejotinai gera valia nė kiek nesušvelnina jos siūlomo gyvenimo būdo [prisitaikymo] žalingumo ir pilnutinio materialistiškumo.“⁵⁹⁹

Sumaterialėjimas buvo vienas pagrindinių neigiamai vertintam miesčioniui priskiriamų bruožų. Miesčionijos, sumiesčionėjimo kritika buvo nukreipta ne tik prieš inteligentiją, tačiau jai tekdavo didelė šios kritikos dalis. Panaši padėtis buvo ir sovietinėje Rusijoje, kur, anot S. Boim, inteligentija kovojo ne tiek su režimu, kiek su mitine miesčionija, kuri iš tiesų turėjo panašius idealus, tačiau inteligentijos laikyta konservatyvia ir konformistiška⁶⁰⁰. Ir R. Ozolas kūrėjų nenorą rizikuoti laikė vienu „iš miesčioniškosios mūsų intelektualinio gyvenimo dvasios apraiškų“⁶⁰¹. Tipinį miesčionio portretą nupiešė R. Gavelis: „Ir darbe, ir vaišėse jie šnekėdavo apie sodo namelius ar automobilių atsargines dalis, šnekėdavo neapsakomai rimtai, lyg serbentų krūmai ir „Žiguliai“ būtų gyvenimo esmė. [...] Jie, rodės, neskaitė

⁵⁹⁴ *Gaškaitė – Žemaitienė N.* Partizanai apie pasaulį..., p. 350.

⁵⁹⁵ *Dambrauskas A., Kučingis A., Miškinis A.* Katorgininkų laiška..., p. 222.

⁵⁹⁶ *Ibid.*, p. 211.

⁵⁹⁷ *Skaitovas.* Jau kuris..., l. 204.

⁵⁹⁸ *Ibid.*, l. 206.

⁵⁹⁹ *Studentas.* Atsakymas mokytojui..., p. 115.

⁶⁰⁰ *Boйм С.* Общие места..., с. 98.

⁶⁰¹ *Ozolas R.* Atgimimo ištakose..., p. 69.

knygų, netgi nemastė – tiesiog gyveno.“⁶⁰² Būtent su tokia mąstysena autorius taip pat siejo saugų patriotinį šnekėjimą bei veiksmų nesiėmimą.

Kovinis diskursas taip pat siejo miesčioniškumą su prisitaikėliškumu. Gali būti, jog tai kilo iš dar tarpukariu inteligentijoje stipraus polinkio „į socialinius ir politinius klausimus žvelgti kaip į moralines problemas“⁶⁰³. Galima spėti, kad kovinis diskursas perėmė šias nuostatas. Ryški ši sąsaja ir karo metais. Juozas Miltinis tuomet teigė, kad sumiesčionėję visuomenininkai siekia „rūpintis tik savo asmeniu ir šeima bei giminėmis, kalbėti iškilmingai apie patrijotizmą ir pasirūpinti, kad už tai būtų atlyginta“⁶⁰⁴. A. Terleckas 1966 m. V. Žalakevičiaus prisitaikėliškumą irgi siejo su vartotojiškumu: „taip gaila žmogelio [V. Žalakevičiaus]. Žmona labai išsidabinusi, reikalauja tualetų. Užtat ir tenka parduoti velniui dūšią, spjaudyti ant savo tautos. Pažiūrėjęs filmą [„Niekas nenorėjo mirti“] taip norėjau spjauti jam į snukį, o šį kartą tik gaila buvo jo. Šūdelis!“⁶⁰⁵ Nuostata, kad miesčionis yra prisitaikėlis, o tikras inteligentas ar tikras lietuvis yra besipriešinantis patriotas, būdinga koviniam diskursui. Ši sąsaja buvo platesnio antiburžuazinio nusiteikimo, paplitusio tarpukariu, dalis. Antanas Maceina „Buržuazijos žlugime“ susiejo antiburžuaziškumą su krikščionybe. Tai sustiprino antiburžuaziškumo ir konfesinio tautiškumo, kovinio diskurso ryšius.

Tokias nuostatas galėjo stiprinti ir tampresnius ryšius su tarpukario tradicija išlaikiusioje inteligentijos dalyje egzistavęs režimo formuotos inteligentijos laikymas netikra, pseudointeligentija. Tokia nuostata buvo būtina norint įtvirtinti savo kaip vienintelės tikros, išlaikiusios prieškarines vertybes, inteligentijos statusą. Vytautas Ališauskas kategoriškai neigia sovietinės inteligentijos inteligentiškumą, nors kriterijų, pagal kuriuos būtų galima atskirti „tikrą“ inteligentą nuo „netikro“, nesuformulavo. Be to, tarp jo minėtų „tikrų“ inteligentų pavyzdžių buvo ir sovietmečiu formuotos inteligentijos atstovų⁶⁰⁶.

Sovietinėje Rusijoje irgi egzistavo tokia skirtis. „Tikrieji“ inteligentai manė, kad carinės inteligentijos vertybės buvo priešiškos vidurinio sluoksnio, buržuazinėms vertybėms. Sovietinis režimas sunaikino šią inteligentiją ir vietoje jos kūrė naują, kuriai diegė būtent vidurinės klasės vertybes, bent jau senosios inteligentijos supratimu⁶⁰⁷.

Tiesa, nepaisant režimo diegtų vertybių, jis savo tikslams irgi naudojo miesčioniškumo kritiką. 1928–1929 m. netgi buvo paskelbta miesčioniškų

⁶⁰² Gavelis R. Nubaustieji..., p. 116-117.

⁶⁰³ Mačiulis D. Inteligentų "kaltės" tarpukario Lietuvoje // Inter-studia humanitatis. 2007, Nr. 4, p. 141.

⁶⁰⁴ Miltinis J. Butaforinė pantera su devyniom iltim // Varpas. 1943, p. 236.

⁶⁰⁵ Terleckas A. Rezistentų dienoraštis..., p. 133.

⁶⁰⁶ Pokalbis su V. Ališausku.

⁶⁰⁷ Фурсов Ф. Разномыслие в СССР..., с. 24-26.

daiktų naikinimo, kovos už meninį skonį kampanija⁶⁰⁸. Kampanijos prieš miesčioniškumą laikas nuo laiko vis iškildavo ir sovietinės Lietuvos viešumoje. Sunku nustatyti, kiek jos buvo inspiruotos režimo, o kiek atspindėjo visuomenėje paplitusias nuostatas. Galima spėti, kad inteligentijoje paplitusias nuostatas valdantieji naudodavo savo interesams. Tai, jog po vienos tokios Kazio Daukšo inspiruotos vienos tokios miesčioniškumo aptarimo kampanijos šis chemikas buvo pamažu išstumtas iš oficialiosios viešumos – nustota spausdinti jo publicistinius straipsnius ir netgi braukti „Tiesoje“ bet kokius jo paminėjimus⁶⁰⁹ rodo, kad miesčioniškumo kritikos negalima priskirti tik režimui.

Oficiozinis panaudojimas nesumenkino miesčioniškumo kritikos svarbos koviniame diskurse, savilaidoje. Toks inteligentijos kritikos bendrumas liudija kai kurių kovinį diskursą grindusio elgesio modelio elementų panašumą į sovietinės ideologijos siūlyto elgesio elementus. Gali būti, kad tai nulemta itin stipraus angažavimosi idėjai. V. Kubilius pastebėjo, kad J. Grušo antimiesčioniškumas yra tarsi proideologinis, kovojantis su materialėjimu, o jo teigiami herojai labai panašūs į sovietinius⁶¹⁰.

Oficiozinę kritiką buvo galima interpretuoti ir neoficioziniu būdu, kaip tai rodo R. Grigo dienoraščio 1957 m. liepos 2 d. įrašas⁶¹¹. Jame persirašytos oficiozinio poeto, vieno iš Lietuvos literatūrinio gyvenimo vadovų stalininiu laikotarpiu, Antano Jonyno straipsnio mintys. Čia teigiama, kad buržuazija pagimdė miesčioniškumą, o „mūsų tautos gyvenimas paskutiniaisiais dešimtmečiais kupinas šurpių miesčionių abejingumo Tėvynei, tautos likimui puslapių. [...] Ir neklausykite, kai miesčionys kalba jums apie didžiąsias idėjas: apie Tėvynės meilę, apie humanizmą ir tarnavimą artimui; apie laisvę, lygybę ir t. t. Visa tai – miesčioniui – svetima žemė. [...] Miesčionis kalba, bet jo akys tyli, nes jo siela yra viskam abejinga, netiki niekuo, kas neturi ryšio su jo pilvu.“ Pastebėtina, kad tokia retorika bei mintys visiškai atitinka kovinio diskurso nuostatas, ypač beveik tuo pat metu rašytus „Katorgininkų laiškus“.

Įdomu tai, kaip R. Grigas minėtame dienoraštyje A. Jonyno mintis perskaito neideologiškai: „už miesčionio vardo autorius įsivaizduoja šiuolaikinius kvilingus – įvairaus plauko prisiplakėlius prie valdžios, užpildančius jos erdvę. Turime ir tikros inteligentijos, gražiadvasės. O jeigu ji [tik] kalba [...], bet vengia rimtesnio žingsnio? Bet vėl... Tokie žingsniai iškart buvo sunaikinti ir tebenaikinami. O išeitis? Rasti šitoje ideologinėje sistemoje, šitoje gyvenimo praktikoje plyšį ir, ten išikūrus, dirbti prasmingą darbą.

⁶⁰⁸ *Бойм С.* Общие места..., с. 53.

⁶⁰⁹ *Mačionis Z.* Profesorius Kazys Daukšas..., p. 254-256.

⁶¹⁰ *Kubilius V.* Tautinė literatūra globalizacijos amžiuje. Kaunas: Profesoriaus Broniaus Vaškio literatūrinės komparatystikos centras, 2003, p. 315.

⁶¹¹ *Grigas R.* Dienoraščio fragmentai // Šiaurės Atėnai. 2008 m. vasario 8 d., Nr. 880.

Vardan žmonių ir vardan savo protėvių žemės – Tėvynės.“ Šie minties vingiai suderino antimiesčioniškumą su konservaciniu diskursu. Kartu aiškėja ir prisitaikymą bei institucinės opozicijos formavimąsi grindusios mintys.

Miesčioniškumo interpretacijų skirtumai atskleidžia svarbius kovinio ir konservacinio diskursų nesutapimus, leidžiančius kalbėti apie dviejų vertybinių sistemų kovą. Koviniame diskurse labai ryški panieka kasdienybės vertybėms: „Žmonos meilė, tiesa, daiktas didelis, bet vis dėlto neabsolutus“⁶¹². Normalumo siekis, kasdieninio gyvenimo kaip vertybės supratimas nenormaliomis okupacijos sąlygomis laikytas nemoralium. Be to, jis kenkia pasipriešinimui. Trumpalaikės okupacijos sąlygomis, kai gyvenimas nėra normalus, okupantai siekia jį kuo greičiau normalizuoti, besipriešinantieji – atvirksčiai, nes gyvenimo normalėjimas neleidžia išlaikyti okupacijos fakto suvokimo, slopina pasipriešinimo siekius. Prisitaikėliškoms laikomoms normalumo vertybėms, iš kurių svarbiausia – (iš)gyvenimo, koviniame diskurse priešpastatytos politinės – laisvė, pilietiškumas – būdingos tikrajai tautai. Kasdienybės vertybės turėjo paklusti politinėms. Šių vertybių nepaisiusieji laikyti miesčionimis, tesirūpinančiais tik savo išgyvenimu bei gerove, kuriems nerūpi tauta ir laisvė.

Konservaciniame diskurse labiausiai akcentuota tautos, kultūros, individo išlikimo svarba. Filmo „Niekas nenorėjo mirti“ pavadinimas yra tarsi tokios nuostatos *motto*. V. Žalakevičius žiūrovams ir teigė siekęs parodyti tautos gyvybingumą: „Nors mes mokam vienas kitam kibti į gerklę, bet vis vien išliekam kaip tauta ir ilgai dar gyvensim.“⁶¹³ Išgyvenimo vertybė šiuo atveju svarbesnė už politines, sovietinės jos būtų ar antisovietinės. Sekant tokiu utilitaristiniu požiūriu, besipriešinantis, rizikuojantis kūrėjas elgtųsi ne tik kvailai asmeninio išgyvenimo požiūriu, bet ir nusikalstų lietuvių kultūrai neduodamas jai to, ką gali. Kūrėjas, keldamas pavojų sau, tuo pačiu kelia jį ir kultūrai, taigi – ir tautai, todėl prisitaikymas vardan kultūros kūrimo visiškai pateisintas. Toks prisitaikymas matytas kaip įgalinantis kultūros, tautiškumo išlaikymą ir tolesnį stiprinimą, tolygų pasipriešinimui. Kūrėjo išlikimas užtikrina kultūros tęstinumą, o tuo pačiu – ir tautos išsaugojimą. Taip individo išlikimas, tautos išsaugojimas bei asmens prisitaikymas susipynė į sunkiai išpainiojamą problemą. Tokį požiūrį pateikė ir kaip agentas pas partizanus infiltruotas Kostas Kubilinskas, kuriam kultūra buvo tikslas, pateisinantis bet kokias priemones: „Kapsas [K. Kubilinskas], pats save gindamas, gina rašytojus. Jo nuomone, reikia stengtis „išlikti“, o kai išliksi, tada galėsi tautai duoti gero, t. y. savo kūrybą“⁶¹⁴. Prisitaikymą vardan kultūros didino jau

⁶¹² Dambrauskas A., Kučingis A., Miškinis A. Katorgininkų laišakai..., p. 210.

⁶¹³ Terleckas A. Rezistentų dienoraštis..., p. 132.

⁶¹⁴ Lelešius – Grafas J., Baliukevičius – Dzūkas L. Dienoraščiai..., p. 270.

minėtas tarpukariu egzistavęs požiūris į kultūrinį darbą kaip esminį tautai, kas leido dėl to darbo eiti į didelius kompromisus⁶¹⁵.

Konservacinis diskursas kartu su dalimi tarpukarinio inteligentijos diskurso elementų perėmė ir neigiamą miesčioniškumo vertinimą, tik jame siekis išgyventi nelaikytas miesčionišku. Tačiau dažnai kultūrinio elito, inteligentų elgesys nesutapo net ir su konservacinio diskurso vertybėmis. Tai ryškiai liudija Putino pavyzdys. Jo kūryboje išreikštai miesčioniškumo kritikai prieštaravo materialinio patogumo siekis, matytas jau tarpukariu⁶¹⁶. Šis nesutapimas būdingas sovietmečio kultūriniam elitui. Tuomet Lietuvos tapytojai savo tapatybes „konstruoja pasitelkdami *nepritaipimo* ar *miesčionijos šokiravimo* naratyvus“, kurie derėjo su ideologinių kūrinių tapymu bei iš režimo gaunamu geru materialiniu išlaikymu⁶¹⁷. Tai yra, miesčioniškumo kritika, nutaikyta į kitus, psichologiškai palengvino prisitaikymą.

Koviniame diskurse akcentai sudėlioti priešingai: prisitaikyti, saugoti vien „savo buržujišką kailį“ neverta, nes Lietuva prisikels⁶¹⁸. Tai rodo, kad koviniame diskurse idėja buvo svarbesnė už žmogaus gyvybę. Tokia nuostata žmogaus gyvybę nuvertino panašiai, kaip ir sovietinė ideologija, kuriai žmogus tebuvo komunizmo statybos priemonė.

Šis bruožas parodo skirtingą konservacinio diskurso iš vienos pusės ir kovinio bei oficialinio sovietinio diskursų iš kitos požiūrį į formos ir turinio svarbą. Konservaciniame diskurse numanomas turinys svarbesnis už jo pateikimo formą. Todėl Putinui svarbiausia buvo ne atrodyti, bet būti⁶¹⁹. Jo mokinė V. Zaborskaitė prisimena, kad jai didžiausias konfliktas sovietmečiu ir buvo tarp būti bei atrodyti⁶²⁰. Tai reiškia, kad forma, o tuo pačiu – ir veiksmas, kultūriniam elitui nebuvo tokie svarbūs. Todėl nonkonformizmas kai kuriems intelektualams iki šiol atrodo turintis savyje daug pozos⁶²¹. Tačiau čia iškyla būties/turinio ir veiksmo/formos nesutapimo problema, kai jos darosi nebesuderinamos.

Tuo tarpu oficialiniam sovietiniam ir koviniam diskursams forma dažnai svarbiau už turinį: viešai neišreikšta autentiška mintis mažiau paveiki nei viešas melas, kurio nuolatinis kartojimas gali paveikti ir mintį, ar protesto veiksmas, galintis pažadinti žmones.

⁶¹⁵ *Girnius K.* Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas..., p. 275.

⁶¹⁶ *Girnius J.* Vinco Mykoliaičio - Putino išsivadavimas // *Aidai*. 1968, Nr. 6, p. 250-251.

⁶¹⁷ *Šapoka K.* Saviidentifikacijos modeliai: Nuo van Gogho iki „Da Vinci'o kodo“ // *Kultūros barai*. 2006, Nr. 6, p. 38.

⁶¹⁸ *Dambrauskas A., Kučingis A., Miškinis A.* Katorgininkų laiška..., p. 221.

⁶¹⁹ V. Mykoliaičio - Putino šimtmečio konferencija (Diskusijos) // *Putinas - gyvenimo ir kūrybos akiračiai*. Vilnius: Vaga, 1996, p. 480.

⁶²⁰ Turbūt. Taip. Ir tikrai taip...

⁶²¹ Pokalbis su Meile Lukšiene.

Formos ir turinio vertinimo skirtumus gerai parodo sovietinės spaudos interpretavimas. „Katorgininkų laiškų“ autoriai ją interpretavo tarsi sovietinės specifikos nesuprantantys žmonės – tiesiogiai. Pavyzdžiui, priekaištavo Putinui, kad straipsnyje Adomą Mickevičių padarė „Novosikovo [turėtų būti Nikolajaus Novosilcevo] draugu, kaip pats esi pasidaręs“⁶²². V. Zaborskaitė teigia, kad jie nesuprato tuometinės situacijos ir neižvelgė iškankintos prievartos žymių oficioziniuose tekstuose⁶²³. Kažin ar to galėjo nesuprasti pakankamai ilgai sovietinėje Lietuvoje gyvenęs A. Miškinis. Greičiau laiškas perteikė tarp kalėjusių lietuvių, nelabai nusimanusių kultūrinio elito gyvenimo subtilybėse, vyravusią nuomonę. Išvelgti prievartos žymes viešai skelbiamuose kūriniuose žmogui iš pašalės buvo gana sudėtinga, nors kultūros veikėjams jos ir buvo akivaizdžios. Žmogui, nebuvusiam sistemos gilumoje, rašančiojo poziciją galėjo parodyti tik vieši kūriniai, tapę tarsi žmogaus apsisprendimo paklusti deklaracija, kuri kare reiškia išdavystę.

Daugeliui lietuvių sovietinės okupacijos pradžioje turėjo iškilti vienas pamatinių sovietmečio klausimų: kuris žmogaus pavidalas yra tikrasis – viešumoje rodomas ar neviešas, tarpukarinis ar sovietinis. Ypač sudėtinga buvo apsispręsti dėl tokių gerbiamų kultūrinio elito narių kaip Putinas, kurių pokytis turėjo pritrenkti. „Katorgininkų laiškuose“ paaiškinimas surastas fundamentaliame asmenybės neintegralume: yra žmonės, kurių forma, tai ką jie sako, niekada nesutampa su turiniu – tokiems labai lengva prisitaikyti. Anot šių laiškų autorių, Putinas netgi neturi nuostatų, turinio, viskas yra tik forma, keičiama pagal aplinkybes: „tamstai tetenka tuščia forma, kurią, galime spėti, šiandien keiti, kaip nori „duotosios sąlygos““⁶²⁴.

Paprasti žmonės, ir toliau gerbę Putiną, aiškinosi paprastai: viešumoje jis tik apsimeta, o iš tiesų yra aktyvus antisovietinis veikėjas, vienas iš pagrindinės organizacijos vadovų, rašo antisovietines eiles ir spausdina jas pogrindyje⁶²⁵. Taip sąmonėje išsaugotas kūrėjo integralumas – iš tiesų jis veikia taip, kaip galvoja, tik viešumoje apsimeta.

Abu aiškinimai rodo, kad žmonių integralumas vis dar suvoktas kaip natūralus dalykas. Tai vertinimas iš tarpukarinių pozicijų, kai atitikimas tarp žodžių ir veiksmų buvo didesnis. Toks mąstymas susidūrė su kitokiu – sovietiniu – pasauliu ir jam būdingais mąstymo bei elgesio būdais.

Kaltinimai materializmu ir miesčioniškumu dažni abiejuose diskursuose, nors jų adresatai ir skiriasi. Didžiausias skirtumas – tarp požiūrių į išlikimą. Žmogaus ir tautos išsaugojimas konservaciniame diskurse laikytas

⁶²² *Dambrauskas A., Kučingis A., Miškinis A.* Katorgininkų laiška i..., p. 207.

⁶²³ *Zaborskaitė V.* Kas yra tiesos sakymas..., p. 256.

⁶²⁴ *Dambrauskas A., Kučingis A., Miškinis A.* Katorgininkų laiška i..., p. 210.

⁶²⁵ Žr.: Агентурное сообщение источника "Вайдилуте" (1950 m. rugpjūčio 1 d.) // LYA, f. K-1, ap. 45, b. 346, l. 79-80 ir kiti bylos „Униаты“ dokumentai.

esminiu dalyku, prisidėjo prie prisitaikymo pateisino, o jo nesutapimas su kitomis vertybėmis lėmė neatitikimą tarp vertybių ir veiksmų.

3.5. Vertybių ir veiksmų santykis diskursuose

Koviniame diskurse svarbūs atsakomybė ir tiesosaka. Žmogus yra atsakingas už savo žodžius, jie turi sutapti su darbais. Putinas nepatvirtino patriotinės savo kūrybos veikla, „o be tokio parašo [krauju ar bent vargu] Tamsta – ne milžinas poetas, o bailus nykštukas deklamatorius“⁶²⁶. Didelį partizanų pasipiktinimą kėlė skirtumas tarp tarpukario inteligentijos patriotiškų kalbų ir prisitaikėliško sovietmečiu: „dėjotės dideliais kovotojais. Šiandien radote geriau nuo tokios kovos atsisakyti ir ieškote tokiam savo poelgiui pagrįstų pasiteisinimų“⁶²⁷. Toks pasipiktinimas remtas netgi Maironio autoritetu: „ypatingai aštriai Maironis pasisako prieš tuos, kurie, visą laiką rėkavę apie patriotinius jausmus, apie meilę ir atsidavimą Tėvynei, pavojaus atveju palieka ją, išsižadėdami visko, kad tik išsaugojus savo kailį.“⁶²⁸

Putinas kaltintas „su baimės ir melo negarbe“ dalyvavęs klastojant Lietuvos istoriją ir kultūros paveldą kaip Mokslų Akademijos narys⁶²⁹. Kaltintojams tarsi nesvarbu, ar iš tiesų sprendė pats rašytojas. Dalyvaudamas viešajame gyvenime ir pritardamas oficialiems nutarimams jis tuo pačiu prisiėmė atsakomybę už juos. Tokiame požiūryje esama tiesos, bent jau kultūrinio elito dalyvavimas palengvino režimo planų įgyvendinimą. Konservacinis diskursas akcentavo, kad dalyvaudamas intelektualas galėjo tuos planus koreguoti iškovodamas nuolaidų tautiškumui. Kovinio diskurso požiūriu toks elgesys – pasidavimas. Žvelgiant iš jo pozicijų galima teigti, kad net iškovotos režimo nuolaidos tik prisidėjo prie jo stiprinimo, darydamos jį priimtinesniu žmonėms.

Konservacinis diskursas akcentavo, kad inteligentijos veikla „savaimė tapo užprogramuota bendrųjų okupuoto krašto valdymo dėsnų“, inteligentai buvo prievartinės sistemos mechanizmo sraigteliai, pats žmogus galėjo rinktis tik pozicijas sistemoje⁶³⁰. Šis kultūriniam elitui būdingas požiūris iš dalies nuo jo nuėmė atsakomybę už savo veiksmus. Žiūrint iš režiman neįsitraukusiųjų pusės, kaip žiūrėjo kovinio diskurso atstovai, sistema neveiktų be mažiausio sraigtelio. Juk ji sudaryta iš sraigtų, kurie ir suka sistemos mechanizmą. Todėl svarbiausi yra tokios veiklos padariniai, vertinant ne sistemos, o tikrųjų

⁶²⁶ *Dambrauskas A., Kučingis A., Miškinis A.* Katorgininkų laiška..., p. 207.

⁶²⁷ *Gaškaitė – Žemaitienė N.* Partizanai apie pasaulį..., p. 361.

⁶²⁸ *Ibid.*, p. 593.

⁶²⁹ *Dambrauskas A., Kučingis A., Miškinis A.* Katorgininkų laiška..., p. 209.

⁶³⁰ *Kostkevičiūtė I.* Okupuotos kultūros tragika..., p. 117-119.

vertybių požiūriu. Žiūrint iš vidaus, iš inteligentiškojo sraigtelio pozicijų, svarbu, kas tave suka, kuris sraigtas didesnis – jis ir kaltas. Šiam požiūriui svarbiausia sraigto atliekama funkcija. Čia dažnai elgesio virsūniai užgožia vertybes, nustumia jas į antrą planą. Veikiant atsižvelgiama ne tiek į jas, kiek į sąlygas, todėl ir rezultatai gali gautis priešingi deklaruotoms vertybėms.

Primetant visą kaltę režimui, visi tampa nekalti: kiekvienas gali apkaltinti aukštesnį postą užėmusį ir daugiau galios turėjusį, kol Lietuvoje nelieka nė vieno kalto. Šis prisitaikymo pateisinimo mechanizmas panaikina vieną pagrindinių žmogui būdingų bruožų – gebėjimą rinktis ir tuo pačiu atsakyti už savo pasirinkimus. Juk net ir griežto režimo sovietinėje erdvėje egzistavo labai įvairių elgesio galimybių. Taip pateisinant prisitaikymą praleistas svarbus dalykas – kad tokį režimą koks jis buvo Lietuvoje, kūrė ne tik okupacinė prievarta iš Centro, bet ir visų žmonių veiksmai, sprendimai, apsisprendimai bei pasirinkimai. Nors esminiai jo bruožai lemti ne Lietuvoje, bet visų žmonių elgesiu kurtos smulkmenos, iš kurių ir susidėjo režimo kasdienybė, taip pat ir jo spaudimas.

Kovinis diskursas kaip tik ir akcentavo kiekvieno prisidedančio prie sistemos funkcionavimo kaltę. Iš esmės jis matė tik dvi galimybes: veikimą sistemoje ir neišitraukimą į ją, todėl neskyrė prisitaikymo nuo opozicijos. Tylus nepasitenkinimas santvarka neatrodė atperkantis bendradarbiavimo su ja kurto blogio. Putinui rašyta: „Spėjame, kad ir dabar „vasariškų“ nepasitenkinimo jausmų slypi Tamstos krūtinėj. Tad jeigu juos šiandien vardan tiesos pasakytum, tikrai palaikytume Tamstą didvyriu“⁶³¹. Tai dar vienas didelis skirtumas nuo konservacinio diskurso. Pastarajame labai svarbus buvo neviešo piktinimosi, nepasitenkinimo sistema reiškimo kaip priešinimosi suvokimas. Kovotojams toks piktinimasis netikras, nes jo neliudija, jam prieštarauja viešas veikimas.

Konservacinis diskursas atspindėjo kultūriniam elitui, kaip ir nemažai daliai inteligentijos, neišvengiamą susidvejinimą tarp žodžių viešumoje ir tikrųjų minčių. Elgesys viešumoje buvo neautentiškas, tarsi išprievartautas, todėl nesvarbus. I. Kostkevičiūtė teigia, kad oficialiniai kūriniai tebuvo formali beprasmė tuščia pseudoritualinė formulė, absurdiškas save sunaikinantis ir profanuojantis mitas⁶³². Toks požiūris mažino ir elgesio apskritai svarbą konservaciniame diskurse. Dėl tokio susitaikymo su nuolatiniu veiksmo ir minties netapatumu silpnėjo atsakomybė už savo žodžius viešumoje. Todėl ilgainiui vis tiksliau sovietmečio inteligentą apibūdino laiško Vienuoliui teiginiai, kad dvideidis žmogus susergera „stuburo suminkštėjimo“

⁶³¹ *Dambrauskas A., Kučingis A., Miškinis A.* Katorgininkų laiška i..., p. 208.

⁶³² *Kostkevičiūtė I.* Okupuotos kultūros tragika..., p. 117.

liga: „nebepaiso garbės⁶³³, praranda atsakomybės ir pareigos jausmą, žmoniškumą pigiai išpardavinėja ir „tikrąjį kelią“ atranda kaskart naujam vėjui papūtus“⁶³⁴.

Taip pat ir Putino kūryboje ižiūrimas fizinio silpnumo supriešinimas su dvasios stiprumu bei šios, pradedančios lemti likimą, pergalė⁶³⁵ yra aiški konservacinio diskurso apraiška. Laisvės erdvė čia – ne fizinė, o dvasinė. Tuomet fizinė tampa lyg ir ne tokia svarbi. Dvasios ir materijos atskyrimas, būdingas Putino idealizmui, sovietiniam režimui buvo visai parankus. Kai dvasia laisva klajoja idealybės sferose, kūnas paklūsta nurodymams. O galų gale veiksmas paveikia ir dvasią.

Dvasinė, vidinė laisvė itin akcentuota konservaciniame diskurse. V. Daujotytės manymu, Putinas „Sukilėliuose“ ne tik teigė, kad kūrybingumas gali įveikti vergovę, bet ir kalbėjo apie savo vidinę laisvę nelaisvėje⁶³⁶. Tokia laisvė dažnai laikyta pilnaverčiu išorinės, fizinės laisvės pakaitalu. O. Balakauskas teigia, kad draugų „rateliuose, kurių niekas nefiltravo, netikrino, vis tiek jautėmės laisvi“⁶³⁷, panašiai teigė ir kai kurie kiti kultūrinio elito nariai. Iš tiesų toks tapatinimas, paplitęs tarp kultūrinio elito, buvo vienas prisitaikymo mechanizmų, padėjęs psichologiškai patogiau jaustis, daręs prisitaikėlišką padėtį gal ne visai normalia, bet įprasta, kai nereikėjo kankintis, gyventi nuolat jaučiant nepasitenkinimą savo padėtimi. Būtent tai nepriimtina kovinės nuostatos reiškėjams – jiems subrendimas vergovei, deklaruotas „Sukilėliuose“ kaip tikslas, reiškė tapimą vergu. Todėl ir tai skatinusi kūryba vertintas neigiamai.

Dvasios pirmenybę prieš kūną konservaciniame diskurse rodo ir teiginys, kad egzistavusios žmoniškumo apraiškos, „gerumo etika“ buvo antikūniai sovietinei santvarkai⁶³⁸. Toks požiūris lyg ir artintų prie kovinio diskurso, akcentavusio vertybes. Tačiau inteligentijos moralumas yra susijęs su kasdienine veikla. Jame (anti)sovietiškas, sistemos nemoralumas tarsi pasitraukia į antrą planą. Jei veiksmai pripažįstami moraliais, jie gali būti ir prosovietiški. Šią tendenciją iliustruoja tendencija, kad asmuo dažnai vertintas ne pagal atliktus darbus, bet pagal gerumą, ar jis yra „geras žmogus“. Tai ir vėl žvilgsnis sistemos viduje į konkretų elgesį.

Koviniame diskurse jau pats įsitraukimas į sistemą yra nemoralus aktas, galintis sukelti tik nemoralius veiksmus. 1953 m. partizaniniame „Laisvės

⁶³³ „Neatsimenu, kada gyvoj kalboj girdėjau: – Tai kilnu! Taurus žmogus!“, *Geda S. Užuolaida ir žalias vazonėlis // Šiaurės Atėnai*. 2008 m. gegužės 23 d., Nr. 894.

⁶³⁴ *Dambrauskas A., Kučingis A., Miškinis A. Katorgininkų laiška...*, p. 218.

⁶³⁵ *Vaškelis G. Pasipriešinimas ir kompromisas kaip V. Mykoliaičio - Putino kūrybos alternatyvos // Putinas - gyvenimo ir kūrybos akiračiai*. Vilnius: Vaga, 1996, p. 252-253.

⁶³⁶ *Daujotytė V. Šimtas Putino metų // Ibid.*, p. 415.

⁶³⁷ Pokalbis su O. Balakausku.

⁶³⁸ *Kostkevičiūtė I. Okupuotos kultūros tragika...*, p. 121.

balse“ teigta: „dažnas [išsirašęs į komjaunuolius] pro ašaras pasako, kad tautiečių išdaviku ir tautos naikintoju niekada nebus. Tačiau gyvenime vyksta kitaip“ – tokie buvę „šiaudiniai patriotai“, tapę komjaunuoliais, naikino kryžius, daužė bažnyčias ir pan.⁶³⁹ 9 deš. nerimas, jog gresia visos tautos moralinė degradacija⁶⁴⁰ atrodo kaip tokio fundamentalaus vertybinio netikrumo pasekmė. Kartu jis atspindi ir įvykusius pokyčius visuomenėje. Jei 6 deš. svarbiausias buvo prisitaikėliško pavojus, tai po trisdešimties metų didžiausią rūpestį kėlė neformaliai reiškiamo patriotizmo netikrumas palyginus su realiais darbais: kolektyvinis egoizmas maskuojamas tėvynės meile, kai „spekuluodamas ir vaikydamasis malonumų [lietuvis] visa gerkle rėkia apie nesavanaudišką meilę Tėvynei“, o J. Marcinkevičius ją įtvirtina, duodamas išankstinį nuodėmių atleidimą tautiečiui, jei tik šis nusikalto vardan Lietuvos⁶⁴¹. Konservacinio diskurso teigiam visų nekaltumui ir išteisinimui R. Gavelis priešpastato kiekvieno asmeninę atsakomybę už dabartinę padėtį: „Tu pražudei Lietuvą. Vienas tu.“⁶⁴²

Tai jau ne žvilgsnis iš išorės, o sistemos vidų gerai pažįstančio, bet jos nepriėmusio žmogaus požiūris. Tai, kad ir kalbos artimų draugų rate apie meilę tėvynei, prisitaikymo pateisinimas darbu Lietuvai gali būti tokie pat paviršutiniški, kaip ideologinės duoklės atidavimas rodo, jog žodžių (vertybių) ir elgesio nesutapimas pradėjo veikti ne tik viešumoje, santykiuose su režimu, bet ir santykiuose su tautiečiais, artimais žmonėmis. Visuotinė konspiracija prieš sistemą virto visuotiniu veidmainiavimu vienas prieš kitą.

Melavimas sistemai kaip netikras demaskuotas jau laiške Putinui, kur teigta, kad jis nepanašus į „Konrado Valenrodo“ herojų⁶⁴³. Tuo neigtas vienas svarbiausių vyresniosios sovietmečio Lietuvos inteligentų kartos veikimo principas – valenrodizmas, suprantamas kaip priešinimasis išitraukus į sistemą, jos viduje. Nors toks priešinimosi būdas ir pripažįstamas, tačiau inteligentijos veikimas sovietmečiu juo nelaikytas. Laiškuose manoma juo tik pridengiant ir pasiteisinant patogumo sieki: „blogai, kai žmogus leidžiasi į juos [dviveidystę, kompromisą su sąžine, fariziejiškumą, hipokriziją] dėl nelabai garbingų pasimėgavimų, asmeninių patogumų ar didesnės turto krūvos“⁶⁴⁴.

Vis tik ir koviniame diskurse ryškėjantis nuostatų derinimo su darbais pobūdis yra labiau pasyvus nei aktyvus. Taip „numirti tėvynėj jam [Adomui Mickevičiui] kelias buvo uždarytas, taigi ir jo gyvenimas derinosi su

⁶³⁹ *Gaškaitė – Žemaitienė N.* Partizanai apie pasaulį..., p. 295.

⁶⁴⁰ Skaitovas. Jau kuris..., l. 204.

⁶⁴¹ *Ibid.*, l. 204.

⁶⁴² *Gavelis R.* Nubaustieji..., p. 43.

⁶⁴³ *Dambrauskas A., Kučingis A., Miškinis A.* Katorgininkų laiška..., p. 206-207.

⁶⁴⁴ *Ibid.*, p. 218.

giesme⁶⁴⁵. Čia gyvenimas derinasi su žodžiais, nes kažkas neleido elgtis kitaip („kelias buvo uždarytas“), todėl paties A. Mickevičiaus tarsi ne toks jau ir svarbus. Koviniame diskurse kartais tautiškumą, patriotiškumą lėmė ne aktyvūs žmogaus veiksmai, o tai, kad jį pasirinko (įkalino, ištrėmė) režimas. Atitinkamai ir kovotojų išskirtinumas („tikrieji lietuviai“ – tremtyje) buvo nulemtas režimo. Režimo persekiojimas buvo tarsi savaiminė atestacija. Todėl skaitant kovinio diskurso tekstus dažnai iškyla režimo kaip visagalio ir visada teisingai pasirenkančio, baudžiančio tik patriotus, vaizdinys.

Tai rodo ir kovinį diskursą tapus sovietinės sistemos dalimi: režimo sprendimai laikyti atskaitos tašku. Vertinta ne nepaisant režimo, o kaip tik į jį žiūrint. Tai neišvengiama sistemoje, siekusioje užpildyti visą socialinį gyvenimą. Šiuo požiūriu konservacinis ir kovinis diskursai panašūs: režimo palankumas suvoktas kaip blogis, nes jis skatino tik sau naudingus dalykus.

Abu diskursai yra nuolatinio karo stovio su sovietine sistema režimu, kai vienokia ar kitokia forma bandyta priešintis režimo įsitvirtinimui žmonių sąmonėje, produktai ir liudytojai. Jų santykį su pasipriešinimu būtų galima išreikšti tokia priešprieša: priešintis, kad išliktum ar išlikti, kad priešintumeis. Tiesa, tarp nuostatų ir veiksmų buvęs atotrūkis kultūrinio elito pasipriešinimą dažnai vertė prisitaikymu. Abudu diskursai buvo integrali sovietinės sistemos bei lietuvių tautos būties ir buities sovietmečiu dalis.

⁶⁴⁵ Ibid., p. 207.

4. Kultūrinis elitas tarp viešumos ir visuomeninės erdvės

4.1. Kultūrinis elitas tarp ideologijų ir veiksmų

Jau ne kartą minėtas skirtumas tarp kultūrinio elito vertybių, nuostatų, skelbtų idealų bei praktinių veiksmų reikalauja detalesnės analizės. Svarbiausia – išsiaiškinti, kaip žmogus galėjo suderinti tokius iš pirmo žvilgsnio sunkiai suderinamus dalykus. Grupės viešoji nuomonė mikrosociologijoje suprantama kaip nuostatų, kurias jos nariai išreiškia viešai, sklaida. Privati nuomonė reiškia asmens tikrųjų nuostatų tais pačiais klausimais sklaidą privačiojoje erdvėje. Ten, kur individai pasirenka viešai klaidingai reprezentuoti savo troškimus, šios dvi sklaidos gali skirtis⁶⁴⁶. Klaidinga nuomonės reprezentacija dažniausiai pasirenkama dėl visuomenės spaudimo (norint išlaikyti prestižą, reikia taikytis prie daugumos) ir ji egzistuoja turbūt visose visuomenėse. Kuo didesnis skirtumas tarp privačios ir viešosios nuomonių ir kuo daugiau tokių žmonių visuomenėje, tuo daugiau joje įtampos. Sovietmečiu klaidinga reprezentacija vyravo ir apėmė beveik visus viešosios sferos dalyvius. Tai reiškė ir visuomenės nuomonės skilimą į reiškiamą viešumoje ir atskleidžiamą visuomeninėje jos dalis.

Sąlygos, nepalankios vystytis atvirumui, būtinam nuostatos, žodžio ir veiksmo vienovei, dažnai lemia tai, jog žodžiai, išreiškiantys tikrąsias nuostatas, laikomi svarbesniais už darbus. Leonidas Donskis teigia, jog Lietuvoje jau nuo XIX a. įsigalėjo vaizduotės principo persvara prieš realybės principą: „patiriant ir suvokiant socialinę tikrovę kaip sau svetimą, represyvią ir neautentišką, kalba tampa vienintele nuoroda ir kartu keliu, vedančiu į siekiamą tikrovę“⁶⁴⁷, kas galėjo sustiprinti tokias tendencijas sovietmečiu.

Taip susiformavo neatitikimas tarp kultūrinio elito vertybių, kalbų ir veiksmų. Dažnai neaišku, kur žodis išreiškė veiksmą, o kur užmaskavo, kad valdžia nesuprastų, kur veiksmas atitiko nuostatas, o kur tiesiog šizofreniškai prieštaravo vienas kitam.

Itin sudėtinga buvo kultūrinio elito situacija. Sovietmečiu jo nariams ideologinis prisitaikymas buvo neišvengiamas. Kartu jis iš esmės buvo „savanoriškas“ – jo buvo įmanoma išvengti neveikiant oficialiojoje viešumoje, neužimant jokių svarbesnių pareigų ir vengiant tam tikrų profesijų, ypač kūrybinių. Akivaizdžios prievartos trūkumas apsunke ideologinio

⁶⁴⁶ *Kuran T.* Public Opinion: Microsociological Aspects // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences. Amsterdam: Elsevier, 2001, p. 12559.

⁶⁴⁷ *Donskis L.* Tarp Karlailio ir Klaipėdos: visuomenės ir kultūros kritikos etiudai. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 1997, p. 113.

prisitaikymo pateisinimą, ypač postalininiu laikotarpiu. Kartu reikėtų priminti, kad visuomeninėje erdvėje vyravusios laisvės, tautiškumo vertybės neleido prisitaikėliškumo vertinti teigiamai, tad teko jį teisinti.

Toks dvilypumas susiformavo dėl sovietinės sistemos specifikos, dėl elgesio viešumoje ir neviešumoje ypatumų, ypač kai postalininėje SSRS socialinės kontrolės mechanizmai nebesugebėjo įdiegti žmonėms oficialių vertybių. Šią specifiką gerai paaiškina V. Šliapentochas, išskyręs du žmonių vertybių lygmenis (atitinkamai jo vadinamus pragmatiniu ir mitologiniu): „vienas vertybių lygmuo reguliuoja „materialų elgesį“ ir lemia individualius sprendimus konkrečiose situacijose [...]. Antrasis lygmuo atsakingas už individo psichologinę adaptaciją prie socialinės aplinkos ir dominuojančios ideologijos bei įtakoja verbalinį aktyvumą ir komunikaciją su kitais žmonėmis.“⁶⁴⁸. Šiame darbe mitologinis lygmuo vadinamas ideologiniu dėl didesnio pastarojo termino apibrėžtumo. Ideologija čia suprantama kaip „įsitikinimų sistema, būdinga tam tikrai klasei ar grupei“⁶⁴⁹. Tai daugiau su „nekasdienybe“ (ne tiesiogine patirtimi ir ne materialiniais reikalais) susijusių ideologinio lygmens vertybių, normų ir jomis grįstų nuostatų, vaizdinių bei įsitikinimų visuma – „savotiški „sąmonės karkasai“, suteikiantys žmonėms pasaulio interpretacijas tam, kad būtų galima jame veikti“⁶⁵⁰. Šiuo atveju kalbama apie verbalizuotąją jos dalį, plitusių diskursais.

Stalininiu laikotarpiu veiksmus daugiau lėmė baimė bei kiti socialinės kontrolės mechanizmai, slopinę pragmatinių vertybių pasireiškimą. Tiksliau, kitas užgožė svarbiausia pragmatinė – išlikimo – vertybė. Ypač tai pasakytina apie kultūrinio elito atstovus, privalėjusius veikti viešumoje ir itin akylai prižiūretus režimo. Tokios sąlygos dažnai lėmė nenuoširdumą net ir su artimiausiais draugais, ką jau bekalbėti apie vaidinimą viešumoje.

Atrodo, jog tuomet toleruotas net viešas draugų kūrybos smerkimas suprantant, kad viešai sakomos mintys nėra tikros, kad tokius pasisakymus lemia baimė. Halina Korsakienė prisiminė, kad 1950 m. prasidėjus puolimui prieš jos vyro K. Korsako knygą „Literatūra ir kritika“ „daugelis rašytojų, ypač jo artimiausi bičiuliai, pasijuto labai nejaukiai, kai reikėjo užpulti knygą, kurią ruošti patys įkalbinėjo. Visi grėžė į šalį akis. Tačiau visų be išimties kalbos buvusios labai kategoriškos, prikišant nepakankamą jo dėmesį garsiems A. Ždanovo ideologiniams reikalavimams“, o pats K. Korsakas spėliojo užsipultas dėl to, kad Lietuvoje reikėjo parodyti dėmesį A. Ždanovo nutarimams⁶⁵¹. Tai parodo, kaip veikė kaltės perkėlimo režimui mechanizmas: didžioji dalis kaltės

⁶⁴⁸ *Shlapentokh V. Two Levels of Public Opinion...*, p. 448.

⁶⁴⁹ *Fiske J. Įvadas į komunikacijos...*, p. 188. Čia pateikiamas ir platesnis ideologijos sampratos aptarimas.

⁶⁵⁰ *Гарп Т. Р. Почему люди бунтуют. Санкт-Петербург: Питер, 2005, с. 260.*

⁶⁵¹ *Korsakienė H. Namas, kuriame gyvenome...*, p. 226.

buvo nuimama nuo kritikavusių kolegų ir perkeliama režimui. K. Korsakas priskirtinas politiniam prisitaikymo lygmeniui, todėl jis nekaltino aukščiau stovinčiųjų, kaip būtų pasiėgęs žemesnio lygmens prisitaikėlis, o kaltino aplinkybes bei netiesiogiai – režimą.

Tačiau nuolatinė vaidyba tiek viešumoje, tiek privačioje erdvėje sunkiai pakeliama psichologiškai. Esant aukštam represyvumo lygmeniui tikrųjų jausmų išreiškimas vykdavo grynai asmeninėje erdvėje, tarp giminių, pačių artimiausių draugų. K. Korsakas, rašydamas viešos atgailos už ideologines klaidas „Literatūroje ir kritikoje“ tekstą tuo pat metu sukūrė ir pikta epigramą, išjuokiančią tuometinį literatūrinio gyvenimo vadovą Joną Šimkų, buvusį savo draugą. Tačiau šią epigramą perskaitė tik žmonai, apie ją nežinojo net artimiausi draugai⁶⁵².

Postaliniu laikotarpiu režimo reikalavimai elgesiui viešumoje išliko dideli, tačiau neoficialiojoje viešumoje mintys reikštos laisviau. Todėl tuomet ryškiausiai ir pasireiškė skilimas, kai daugumos žmonių veiksmus lėmė vertybės, neatitikusios viešai skelbtų⁶⁵³. Visuomeninė erdvė buvo tokių sąlygų rezultatas. Joje vyravusių diskursų, vertybių ir nuostatų sąsajos su veiksmis buvo nevienareikšmės. Žodžiai ir veiksmai dažnai funkcionavo skirtingose erdvėse, be to, diskursus lėmė ideologinis vertybių lygmuo, o veiksmus – pragmatinis. Tačiau atitikimas tarp kultūrinio elito veiksmo ir diskurso bei atitinkamai pragmatinių ir ideologinių vertybių nebuvo tiesioginis. V. Šliapentochas mano, kad „mitai [kuriais remiasi ideologinės vertybės] tarnauja kaip psichologinės adaptacijos prie valdžios ir [oficialiosios] ideologijos mechanizmai“⁶⁵⁴. Bet tai tinka tik kalbant apie prisitaikymą prie režimo, elgesį oficialiojoje viešumoje. Tačiau žmonės patirdavo ne tik režimo spaudimą. Bendrauti reikėjo ir su tiesiogine socialine aplinka – bendradarbiais, kaimynais, kur veikė ne sovietinės ideologijos vertybės, o kitos – neoficialiosios, prie kurių irgi reikėjo prisitaikyti.

Visuomeninės erdvės nariai turėjo prisitaikyti prie gana stiprių joje dominavusių vertybių ir jas išreiškusios visuomenės nuomonės. Visuomeninės vertybės gana ryškiai skyrėsi tiek nuo oficialiųjų, tiek ir nuo pragmatinių. Tai verčia kiek modifikuoti ideologinio lygmens sampratą. Šį lygmenį galima padalinti į du sluoksnius pagal tai, kuriose sferose kokią ideologiją žmogus naudojo.

Viešumoje (ypač oficialiojoje) dažniausiai naudota oficialioji, sovietinė ideologija, įgalinusi atlikti ideologinius ritualus ir leidusi prisitaikyti prie režimo. Komunikacijos visuomeninėje erdvėje metu sklido kitokie diskursai –

⁶⁵² Ibid., p. 235-236.

⁶⁵³ *Shlapentokh V. Two Levels of Public Opinion...*, p. 447.

⁶⁵⁴ Ibid., p. 450.

tautiniai, priešinimosi, antisovietiniai ir pan., besirėmę visuomeninių vertybių grupe. Šios vertybės formavo kitą ideologiją, kurią galima pavadinti *visuomenine*. Visuomeninėje sferoje jos dalyviai turėjo prisitaikyti prie šios ideologijos, dažnai nesuderinamos su oficialiąja. Šiuo atveju veikė pirmame skyriuje aptartas prisitaikymas prie grupių, motyvuotas troškimu pelnyti aplinkinių pritarimą ir pagarbą⁶⁵⁵. Jame egzistavo tiek informacinė, tiek normatyvinė įtakos, o pastaroji buvo stipresnė kaip tik vertybiniuose, politiniuose klausimuose. Tai reiškia, kad būtent šiais klausimais intelektualų prisitaikymas buvo išorinis. Abi ideologijos tarnavo verbaliniam elgesiui (beje, neformalių draugų grupių sudaromą tinklą Ingė Lukšaitė ir pavadino „verbaline visuomene“⁶⁵⁶), padėjo žmonėms demonstruoti bendradarbiavimą su savo socialine aplinka, prisitaikyti prie jos.

Kokios buvo visuomeninės ideologijos vertybės ir nuostatos politinėje srityje, gali parodyti A. Štromo išskirtos *teleologinės politinės sąmonės* turinys: kiekvienas lietuvis svajojo apie nepriklausomą tautinę vakarietiško tipo Lietuvos valstybę, glaudžiai susijusią su Vakarais, kurioje būtų užtikrintos kūrybinės, kultūrinės ir religinės laisvės⁶⁵⁷. Anot šio tyrinėtojo, tuomet teleologinė politinė sąmonė buvo būdinga visiems be išimties lietuviams, net didžiausiems prisitaikėliams, oficialiems pareigūnams. Nors šios sąmonės paplitimas aiškiai perdėtas (pvz., daugumai lietuvių nerūpėjo kūrybinė laisvė), tačiau ji gana tiksliai apibūdina būtent visuomeninėje erdvėje paplitusią ideologiją. Labai panašių nuostatų galima rasti daugelyje kultūrinio elito atsiminimų, o ir tuolaikiniai šaltiniai patvirtina jų paplitimą. Asmenine patirtimi pagrįstas A. Štromo įsitikinimas tokio noro nuoširdumu patvirtintų šitokios ideologijos paplitimą visuomeninės erdvės grupėse ir visuotinį jos teigimą.

Nesutampančių su visuomenine ideologija ar tuo labiau jai priešingų nuostatų teigimas būtų iššaukęs kitų grupės narių neigiamą reakciją. „Būtent šio rato [pirminių grupių] sąlygoti socialiniai saitai paprastai žmogui reikšmingiausi“⁶⁵⁸, atitinkamai ir jų spaudimas individui pats efektyviausias. Jį tik sustiprino tai, kad sovietmečiu kultūrinio elito grupės buvo stiprios. Todėl intelektualas ar inteligentas tiesiog privalėjo laikytis visuomeninės erdvės nuostatų vien todėl, kad pritaipytų prie savo grupės. Tokią padėtį stiprino ir grupių formavimosi istorija. Jos formavosi daugiausia iš jaunimo – studentų. Šis visada pasižymi idealizmu ir kategoriškumu, atitinkamos vertybės vyravo ir jų grupėse. Susiformavusios grupinės vertybės keičiasi gana sunkiai, net po didelio išorinio sukrėtimo grupės gyvenimas paprastai grįžta į įprastines

⁶⁵⁵ Kuran T. Public Opinion: Microsociological Aspects..., p. 12556.

⁶⁵⁶ Pokalbis su I. Lukšaitė.

⁶⁵⁷ Štromas. Laisvės horizontai..., p. 231-232.

⁶⁵⁸ Berger P. Sociologija..., p. 79.

vėžes⁶⁵⁹. Todėl žmonių patirties pakeista praktika vis labiau nesutapo su mažai tepakitusiomis grupės vertybėmis.

Turint omenyje dvigubo ideologinio lygmens egzistavimą visuomeninėje sferoje, prisitaikymo apskritai stiprumas visuomenėje galėjo paradoksaliai skatinti ir tokį visuomeninės sferos narių prisitaikymą, kuris buvo priešiškas sovietinei sistemai. Tai priklausė nuo šioje sferoje, jos grupėse dominavusios pažiūros į sovietinę sistemą priešiškumo lygio. Šitai gali paaiškinti gana plačiai tarp sovietinės Lietuvos inteligentų paplitusį priešinimosi diskursą, savo kūrybinės, iš esmės apolitiškos ir režimui nepavojingos veiklos laikymą rezistencija. P. Subačius 1992 m. pastebėjo, kad „manoma, jog rašytojas turėjo kažką daryti [priešintis] [...] rašytojas sunkiai įsivaizduojamas padoriu, jeigu nieko nedarė“⁶⁶⁰. Nors tyrinėtojas turėjo omenyje posovietinį laikotarpį, tačiau atrodo, kad toks priešinimosi reikalavimas egzistavo ir sovietmečiu, buvo tarp svarbiausių visuomeninės erdvės vertybių. Jį itin skatino susvetimėjimas su sovietiniu režimu.

Tautinės, taip pat ir antisovietinės retorikos naudojimas (bent jau valdžios keiksnojimas) buvo visuomeninės erdvės dalyvių subkultūros dalis. Jos įtaką rodytų ir tai, kad kultūros funkcionieriai ar net aukšti Lietuvos administracijos pareigūnai neviešai keiksnodavo Centrą ar rodydavo savo lietuviškąjį patriotizmą. R. Ozolas dienoraštyje mini, kad net tarpukario komunistai pagrindininkai savo atsiminimuose stengėsi save parodyti kaip Lietuvos patriotus⁶⁶¹. Tai vėlgi rodo, koks svarbus visuomenėje buvo tautiškumas ir patriotizmas.

Kartu tokia kultūrinio darbo kaip pasipriešinimo samprata bent iš dalies neutralizavo nepasitenkinimą per mažu pasipriešinimu, kuris taip pat egzistavo visuomenėje – jį rodo kovinio diskurso egzistavimas. Taip pat neatmestina, kad visuomeninė ideologija buvo labai svarbi palaikant savigarbą, kompensuojant priklausomybės nuo režimo sukeltą pažeminimą.

Nors ir labiau atitikdama kultūrinio elito narių nuostatas, visuomeninė ideologija vis tik netapatintina su praktiniu elgesiu ir jį lėmusiu pragmatiniu vertybių lygmeniu, kurio vertybės skyrėsi nuo abiejų ideologijų vertybių. Visuomeninė ideologija nebūtinai reiškė tikrąsias jų reiškių nuostatas, juk kitokių nuostatų reiškinys visuomeninėje erdvėje galėjo reikšti socialinio statuso grupėje smukimą. Nepaklusimas grupės nuostatoms buvo ne itin toleruojamas. Tai rodo ambivalentiškas, kartais priešiškas inteligentijos požiūris į T. Venclovą sovietmečiu. Galima spėti, kad tam tikrame

⁶⁵⁹ Lewin K. Lauko teorija socialiniuose moksluose: Rinktiniai teoriniai straipsniai. Vilnius: VU Specialiosios psichologijos laboratorija, 2007, p. 241.

⁶⁶⁰ V. Mykoliaičio - Putino šimtmečio..., p. 487.

⁶⁶¹ Ozolas R. Atgimimo ištakose..., p. 38 (1970 m. kovo 15 d. įrašas).

komunikaciniame vakuume (kurio jis pats, tiesa, teigia neįtautęs⁶⁶²) jis atsidūrė ne tik dėl tėvo padėties ir praeities, kaip yra teigiama⁶⁶³, bet ir dėl savito tautiškumo supratimo ir vertinimo, kritiškumo jo atžvilgiu. Tokia nuostata neatitiko konservacinio diskurso, netgi griovė jį, todėl buvo priimama gana nepalankiai. Tai, jog jį buvo bandyta įtraukti į griežtai tautinę „Putino grupę“⁶⁶⁴ rodo, kad ne tėvo padėtis buvo pagrindinė bendravimo kliūtis.

Po nepriklausomybės atgavimo vyraujantis siekis sutapatinti praktiką su visuomenine ideologija, nors ir psichologiškai natūralus, tačiau neatitinka istorinės tikrovės. Gausūs pavyzdžiai tik patvirtina A. Štromo nuomonę, kad praktika galėjo visiškai prieštarauti teleologinei sąmonei ir aršiausiai nacionalistiškai nusiteikęs asmuo galėjo būti didžiausias prisitaikėlis⁶⁶⁵.

Visą nuostatų, diskursų ir elgesio kompleksą sudėtingumą perteikia V. Kubiliaus 1969 m. birželio 27 d. įrašas dienoraštyje: „Teisus mūsų romanistas: menininkas neprivalo reikalauti sau privilegijų. [...] Jei tau valdžia teiks privilegijų, ji pareikalaus už jas atpildo. O menininkas privalo išlaikyti nepriklausomo sprendimo teisę. Šitaip gražiai romanistas šnekėjo, išmėdęs iš valdžios prašmatnų butą ir padavęs pareiškimą importiniams baldams.“⁶⁶⁶ Šiuo atveju romanistas „gražiai šnekėjo“ naudodamas visuomeninės ideologijos diskursą, iš valdžios meldė pasitelkdamas oficialiąją ideologiją, taip pat ir naudojamą kūryboje, o praktine veikla siekė materialinio atlygio iš valdžios bei tuo pat metu statuso palaikymo – iš kitų visuomeninės erdvės narių. Kokios buvo jo tikrosios nuostatos, ar jos derėjo su viena kuria ideologijų – neaišku. Galbūt to nežinojo ir pats tarp įvairių vaidmenų susipainiojęs romanistas.

Dar derėtų paminėti, kad oficialioji ideologija neretai būdavo naudojama kultūrinio elito narių ir savo neideologiniams tikslams pasiekti, ja buvo tiesiog prisidengiama siekiant priversti režimą ginti asmeninius interesus. 1972 m. puolimas prieš V. Kubilių prasidėjo būtent nuo užuominų „Talento mįslėse“ visai ne dėl ideologinių dalykų užgautų rašytojų skundo Centro komitetui.

Ideologijų bei praktikų santykiai buvo labai įvairūs. Konkretaus jų derinimo vyresnieji visuomeninės erdvės nariai mokydavo jaunesnius: „Daušas mokėjo meistriškai laviruoti tarp valdžios dar leidžiamos ir jau draudžiamos politinės laisvamanybės, savo pavyzdžiu mokė kitus jausti tą „pasodins – nepasodins“ ribą“⁶⁶⁷.

⁶⁶² Pokalbis su Tomu Venclova (2006 liepos 8 d.).

⁶⁶³ Pokalbis su Inge Lukšaitė; Pokalbis su Irena Kostkevičiūte.

⁶⁶⁴ Pokalbis su Tomu Venclova (2006 liepos 8 d.).

⁶⁶⁵ Štromas A. Laisvės horizontai..., p. 231, 244.

⁶⁶⁶ Kubilius V. Literatūra istorijos lūžyje..., p. 304-305.

⁶⁶⁷ Mačionis Z. Profesorius Kazys Daušas..., p. 489.

Visuomeninės ideologijos vertybių sąsają su praktiniu elgesiu sudėtinga nustatyti, tačiau kai veiksmai viešumoje patvirtina kalbas visuomeninėje erdvėje, galima kalbėti apie nuostatų, kalbų ir veiksmo sutapimą. Pavyzdžiui, kad bent kai kurie kultūrinio elito nariai iš tiesų siekė paveikti platesnius visuomenės sluoksnius, rodo tautiškai nusiteikusio lietuvių aspirantų Maskvoje klubo vadovo R. Grigo pasisakymas, užfiksuotas KGB agento: „mes esame žmonės, kurie anksčiau ar **vėliau užims tam tikras tarnybines padėtis visuomenėje [...] ir veiks žmonių sąmonę, aš laikau tikslingu jau dabar artimiau susipažinti vienas su kitu ir neprarasti šito ryšio vėliau Lietuvoje.** [pabr. KGB darbuotojo]“⁶⁶⁸. Tai patvirtina I. Lukšaitės prisiminimas: „buvo nuolatos svarstoma, ką daryt, kaip daryt. [...] ieškoma būdų, kaip tu gali veikti visuomenę kažkokiu tai kanalu“⁶⁶⁹.

Todėl negalima teigti, kad vis trys lygmenys tarpusavyje buvo visiškai nesusiję. Viešumoje neretai stengtasi atiduoti tik pačią būtiniausią oficialią duoklę, praktiką derinti su visuomenine ideologija. Nepasisekus suderinti, stengtasi bent pateisinti jų nederėjimą. O siekiant suderinti nesuderinama susiformavo dviguba sąmonė. Dviejų vertybinių sistemų sugyvenimas buvo būdingas ir sovietinės Rusijos inteligentijos mąstysenai, kaip dar sovietmečiu parašytame savilaidiniame darbe pastebėjo Rusijos filosofas Vladimiras Kormeris, įvardinęs jį dvigubos sąmonės principu: „tai tokia sąmonės būseną, kurios principu tapo dvigubas prieštaravimas, suderinantis vienas kitą neigiančius pradus etosas, o principu tapo pati save paneigianti įvykių, istorijos, sociumo vertinimo sistema“⁶⁷⁰.

Labai nedaug buvo tokių žmonių, kurių praktika ir ideologija sutapo, kurie gyveno pagal ideologijas. Tokie asmenys buvo arba tikintys komunistai (oficialioji ideologija buvo jų praktika), arba disidentai (praktika tapo visuomeninė ideologija). Pastarasis faktas rodytų, kad dvigubos sąmonės fenomenas bei jį lėmusios sisteminės aplinkybės įtakojo menką kultūrinio elito narių dalyvavimą pasipriešinime.

Nepaisant ambivalentiškų santykių su veiksmais ir realybe, visuomeninė ideologija buvo labai svarbi sovietinės Lietuvos gyvenime. Ji grindė ir skatino didžiąją opozicinės veiklos dalį. Kultūrinis elitas ją tapatino su tikrosiomis visuomenės (ne inteligentijos, o visų lietuvių) nuostatomis. Interviu ir atsiminimuose tokia nuomonė vyrauja⁶⁷¹. Toks požiūris sustiprino visuomeninės ideologijos įtaką visuomeninės erdvės dalyvių savimonei ir

⁶⁶⁸ Справка по материалам т. н. "Балтикума" и "клуба аспирантов - литовцев" (1964 30 ноября)
// LYA, f. K-1, ap. 3, b. 635, l. 6.

⁶⁶⁹ Pokalbis su I. Lukšaitė.

⁶⁷⁰ *Кормер В.* Двойное сознание интеллигенции..., с. 226.

⁶⁷¹ Tokia nuostata būdinga ne tik Lietuvos, bet ir Rusijos inteligentams. V. Šliapentocho vienareikšmiškas nepragmatinių vertybių sutapatinimas tik su prisitaikymu prie oficialiosios ideologijos moksliniame darbe parodo, kaip giliai įsišaknijęs toks mąstymas.

veiksmams. Dėl to bandyta pranešti tiesą (platinti visuomenines nuostatas) viešumoje, kad ir potekste, viešai propaguoti tautiškumą, kad ir prisitaikant prie oficialiosios ideologijos. Tokiais būdais visuomeninė ideologija bent iš dalies prasiskverbėdavo viešumon. Nors visuomenę ji veikdavo gana fragmentiškai, nes dažną potekstę galėjo suprasti tik kultūrinio elito nariai⁶⁷², tačiau tam tikras poveikis neabejotinai buvo.

Kaip pavyzdį galima aptarti didelę, nors ir nevienareikšmišką, J. Marcinkevičiaus poezijos ir ypač dramų įtaką visuomenei. Nors jo kūryba ir buvo režimo aprobuota, tačiau kartu ji bent iš dalies išreiškė ir visuomeninėje erdvėje sklidusias nuostatas. Kaip ir daugeliu sovietinės literatūros atvejų sunku atskirti, kur oficialioji ideologija naudota priedangai, kur ji autorius sąmoningai ar ne perimta, o kur tiesiog atiduota duoklė režimui. Tačiau jo kūrybai būdingi tautiškumo, tautos kaip svarbiausios vertybės, dėl kurios galima ir būtina paaukoti viską, net individualumą ir laisvę, akcentavimas, kalbos išsaugojimo kaip pasipriešinimo samprata – visa tai būdinga sovietmečio inteligentijos savimonei. Net ir konformizmo pateisinimas „Katedroje“ buvo visuomeninės ideologijos dalis – teisinimasis tarp kultūrinio elito buvo pakankamai paplitęs. Beje, simptomiška, kad kai kurie pateikėjai nepastebėjo prisitaikymo pateisinimo šiame kūrinyje⁶⁷³. Tai rodytų, kaip stipriai buvo perimta visuomeninė ideologija ir kaip susilpnėjęs prisitaikymo suvokimas. Todėl dera pritarti K. Girniui, konstatavusiam pasipriešinimo sąvokos degradavimą 7 deš., kai „minimalus savigarbos išlaikymas [...] tapo pasipriešinimu, o tai savo ruožtu rodo, koks didelis buvo savigarbos deficitas“⁶⁷⁴. Tiesa, šį teiginį tyrinėtojas taikė Putino pozicijos laikymu pasipriešinimu. Šiuo atveju atrodo neįvertintas Putino kūrybos pokytis, įvykęs postalininiu laikotarpiu, kai daugiau neberašyta oficialinė ideologinė trafaretinė poezija. Tiek po Stalino mirties laikotarpiu sukurta poezija, tiek proza yra labai aiški visuomeninės ideologijos deklaracija, dariusi Putiną bene svarbiausiu jos reiškėju, šalia dramaturgo J. Grušo, viešumoje. Vėliau ryškiausias reiškėjas buvo J. Marcinkevičius. Atrodo, jog būtent visuomeninės ideologijos reiškinys viešumoje labai prisidėdavo prie kūrėjo populiarumo visuomenėje. Tai rodydavo žmogaus drąsą, nesuįtapatinimą su režimu bei mažesnę dviveidiškumo laipsnį – daugiau ar mažiau atvirai buvo pasakoma tai, kas kalbėta visuomeninėje erdvėje. Kartu tai atspindėjo visuomeninės ideologijos poreikį Lietuvos visuomenėje. Reikia manyti, jog toks populiarumo siekimo būdas skatino neoficialios viešosios nuomonės plėtrą oficialiojoje viešumoje.

⁶⁷² Plg. *Lapkus D.* Poteksčių ribos..., p. 76-149 pateikiamus poteksčių iššifravimo pavyzdžius.

⁶⁷³ Pokalbis su V. Zaborskaite.

⁶⁷⁴ *Girnius K.* Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas..., p. 276-277.

Galima kalbėti ir apie visuomeninės ideologijos, viešosios nuomonės įtaką režimui. Ji skverbėsi į oficialinę viešumą dėl kelių priežasčių. Visuomeninė ideologija buvo patraukli, nes tampriai susijusi su tautiškumu. Tautiniai sentimentai nebuvo svetimi ir patiems aukščiausiems režimo pareigūnams Lietuvoje, ne tik J. Paleckiui. Tam netrukdė ir ideologinis angažuotumas. Romualdas Grigas prisimena, kad jaunystėje būdamas įsitikinęs komunistas kartu buvo ir labai tautiškai nusiteikęs⁶⁷⁵. Tautinį jo angažuotumą patvirtina ir KGB surinkti duomenys. Grigas 1957 m. vienuolikos lietuvių, studijavusių Maskvoje, susirinkime teigė, „kad būtina partijos politikos nacionaliniu klausimu revizija, kad baigus studijas reikės palaikyti nacionalinius kadrus ir išstumti rusus [Lietuvoje].“⁶⁷⁶

Kita visuomeninės ideologijos įtakos priežastis – taktiniai režimo svyravimai. Postalininiu laikotarpiu pakitus galios tipui reikėjo patraukti visuomenę į savo pusę. Tai buvo galima padaryti pasitelkiant tautinius sentimentus. Plačiausiai paplitęs scenarijus – visuomeninė ideologija perimdavo oficialiosios detales ir taip galėdavo patekti viešumon, arba oficialioji ideologija perimdavo kai kuriuos visuomeninės ideologijos bruožus. J. Mackonis prisimena, kaip strigo Vytauto Klovos „Pilėnų“, kuriems jis 1955 m. rašė libretą, palaiminimas: J. Banaitis, Meno valdybos viršininkas arba kultūros ministro pavaduotojas⁶⁷⁷, „negailėjo komplimentų mūsų sumanymui, tačiau išvada buvo netikėtai liūdna: – Kol kas, draugai, ši tema mums nepriimtina. Baiminuosi, kad kas nors neapkalintų mūsų nacionalizmu“, tačiau pasiūlius „įtraukti anuomet liaupsinamos „tautų draugystės“ motyvą: tegul štai Eglei peršasi ne Nalšios kunigaikštis, o koks nors kunigaikštis iš Rytų“ V. Banaičio reakcija pasikeitė: „ministras švytėjo. – Štai čia kitas reikalas. Gana subtiliai per meilę perteikta tautų draugystės idėja. Darbą galite tęsti.“⁶⁷⁸ Tokia tautinių jausmų ir oficialiosios ideologijos sąsaja atliko keletą funkcijų Lietuvos administracijai: padėjo gintis nuo ideologinio grynumo sergėtojų, įgyti dalies tautiškai nusiteikusios visuomenės palankumą, vykdyti užslėptą ideologinę indoktrinaciją, palaikyti tautiškumą. Kuri funkcija vyravo, dažnai nebeįmanoma nustatyti.

V. Bložės prisiminimuose irgi ryškėja visuomeninės ir oficialiosios ideologijų derinimas. „Rodos, kad pirmas įteisinau ir įtvirtinau dainose patriotizmą, meilę Lietuvai (turiu galvoje, kad pirmas po karo ir čia). Kiek

⁶⁷⁵ Pokalbis su R. Grigu.

⁶⁷⁶ Справка по материалам..., I. 3.

⁶⁷⁷ Atsiminimuose tiksliai nenurodyta. Operos sukūrimo data laikomi 1955 m.: *Gaudrimas J. Tarybų Lietuvos kompozitoriai ir muzikologai*. Vilnius: Vaga, 1988, p. 100. Cituojamuose atsiminimuose teigiama, kad ji kurta Stalino laikais. Meno reikalų valdybos viršininku J. Banaitis buvo iki 1953 m., vėliau – Kultūros ministro pavaduotoju. Tikslėnis atsiminimuose aprašomų įvykių datavimas galbūt padėtų tiksliau apčiuopti ir režimo kultūrinės politikos pokytį.

⁶⁷⁸ *Mackonis J. Boružės odisėjos...*, p. 167-168.

mane spaudė Bražinskas, kad „ten mūsų tėvynė Lietuva“ pataisyčiau į radijo komisininkų reikalaujamą „ten mūsų Tarybų Lietuvą“. Nesutikau. Labai rizikavau, nes tai buvo apie 1960 metus. Nusileidau tik „tėvynė“ pakeisdamas į „gimtine“⁶⁷⁹. Šiuo atveju „tėvynės“ pakeitimas „gimtine“ ir buvo oficialiosios ideologijos, kurioje tėvynė tegalėjo būti SSRS, įtaka.

Kartu toks užmaskuotas visuomeninės ideologijos veikimas viešumoje įtakėjo, keitė ir patį režimą. Jis pamažu įteisino vis daugiau tautiškumo elementų. Kartu visuomeninė ideologija veikė ir sovietinės Lietuvos pareigūnus, bent jau jų neviešai išsakytas nuostatas. Apie tai galima spręsti iš įvairių visuomeninėje erdvėje sklandžusių pasakojimų, kuriuose vaizduota jų kova prieš kvailus įsakymus iš Centro, šių apėjimas ar net sabotžas. Aišku, režimą veikė ta visuomeninės ideologijos dalis, kuri bent jau tiesiogiai neprieštaravo oficialiajai ideologijai ir režimo politikai.

Trijų vertybinių rinkinių – dviejų ideologinių bei praktinio – santykis kiekvieno konkretaus kūrėjo atveju yra skirtingas. Keitėsi jis ir priklausomai nuo aplinkybių, laikotarpio, dėl besiskyrusio režimo spaudimo.

4.2. Nuostata: prisitaikymas kaip pasipriešinimas bei pasipriešinimas kaip prisitaikymas

Postaliniu laikotarpiu tarp kultūrinio elito narių įsi vyravo nuostata, kad geriau reikia „į partiją stot ir valdyt negu kad būt pavaldiems“⁶⁸⁰. Ji itin prisidėjo prie minėto K. Girniaus apibūdinto prisitaikymo sampratos pokyčio. Kartu ji pareikalavo specifinio nuostatų ir veiksmų derinimo mechanizmo laviruojant tarp viešosios ir visuomeninės erdvių.

Šią nuostatą suformavo dar tarpukariu išauklėta karta, kurią prisitaikant prie sovietinės sistemos stipriai veikė tarpukarinis tautiškumo modelis, tuomet suformuotos vertybės ir nuostatos. Meilės Lukšienės (g. 1913) kartai, Kubiliaus (g. 1928) nuomone, buvo daug labiau būdinga prisiimti „kolektyvinę atsakomybę už bendrą [tautos, Lietuvos] padėtį“, kai jo paties karta, baigusi sovietinius universitetus, „moraliai pajaustos misijos, tokio moralinio įsipareigojimo ji galbūt neturėjo, nors gal ir stengėsi sąžiningai dirbti savo individualų darbą, nedaryti kiaulysčių, neskūsti“⁶⁸¹. Panašius kartų skirtumus pastebėjo daugelis respondentų. Tarpukariu suformuota savimonė labai apsunkino prisitaikymą. V. Zaborskaitė (g. 1922) savo asmeninę konformizmo istoriją prisiminė taip: „Kol kompromisas suvokiamas kaip didžiulis pavojus, moraliniu požiūriu jis yra pateisinamas. Bet nuo to momento, kai jis priimamas

⁶⁷⁹ *Puidokienė S. Vytautas Venckus...*, p. 491.

⁶⁸⁰ Pokalbis su Meile Lukšiene.

⁶⁸¹ Pokalbis su Vytautu Kubiliumi (2003 m. spalio 28 d.).

kaip natūrali būklė, kompromisas tampa amoralus. Nepaisant to žinojimo ir tokio požiūrio priėmimo, ilgainiui dramatinė įtampa tapo per sunki. Šios įtampos keliamos problemos pamažu nugrimzdo į sąmonės dugną, prioritetas buvo atiduotas kultūrinei veiklai [...]. Tas konfliktas nebeteko kankinančio skaudumo. Nors jis tvyrojo visą laiką, bet jau buvo priimamas kaip nepakeičiama gyvenimo realybė.⁶⁸²

Vėlesnių kartų mąstysena bei elgsena jau buvo paveikta tiek oficialių, tiek alternatyvių sovietmečio vertybių, prisitaikymo mechanizmai jau buvo sukurti ir dažnai perimti nereflektuojant, kaip kasdienybės, nors ir ne visai normalios, dalis. Tai lėmė visuomenės pokyčius, kuriuos I. Lukšaitė prisimena taip: 8 deš. „vis daugiau brenama į tokį gilų konformizmą. [...] Anksčiau dar buvo tokios gana griežtos, aiškios takoskyros. Tu galėjai atpažinti žmogų, su kuriuo tu gali tam tikroms temoms [saugiai] kalbėti.“⁶⁸³ Prisitaikėliško reflekso silpnėjimas lėmė ir senųjų nuostatų aktualumo nykimą. Bent daliai kultūrinio elito narių jos nebe sprendė asmeniškai svarbias prisitaikymo prie režimo, tautiškumo palaikymo problemas, o tiesiog tapo pasiteisinimo kliūtimis, pridengusiomis praktinį karjerizmą.

Tuo tarpu tarpukarinė kultūrinio elito karta turėjo suderinti savo tarpukarines vertybes ir nelabai su jomis derantį praktinį elgesį, bei sukurti psichologinio ir praktinio prisitaikymo mechanizmus. Psichologinis poreikis dar labiau sustiprėjo postalininiu laikotarpiu, kai nebeliko prisitaikymą pateisinančios fizinio sunaikinimo grėsmės. Vienas svarbiausių tarpukarinės savimonės elementų buvo tautos ir inteligentijos priešinimosi pabrėžimas. Ši vertybė reikalavo iš inteligentijos, kaip atsakančios už visos tautos išlikimą, pasipriešinti aiškiai jaustam didžiuliam „internacionalistiniam“ (vadinasi, nutautinančiam) režimo spaudimui. Anot R. Peterseno, tarpukario Lietuvos valdžios buvo suformuotas herojiškas tėvynės gynėjo mitas, tai paskatino susiformuoti visuomenę, kurioje priešinimasis suteikia aukštą statusą⁶⁸⁴. Nacių okupacijos laikais inteligentai vyravo pasipriešinime ir jam vadovavo, kas sutvirtino tokią padėtį⁶⁸⁵.

Sovietiniame režime situacija buvo kardinaliai kitokia: iš kultūrinio elito reikalauta aktyvių veiksmų viešumoje, kurie reiškė jei ne kolaboravimą, tai bent prisitaikymą. O išitraukimas į stalininę sistemą, veikimas viešumoje davė labai mažai galimybių priešintis, kitaip nei nacių laikais. Opozicinės veiklos galimybės tuomet buvo minimalios. Todėl net gresiant fizinėms represijoms, tokiomis sąlygomis kai kurie kūrėjai vengė viešumos. J. Grušas stalininiu

⁶⁸² Turbūt. Taip. Ir tikrai taip...

⁶⁸³ Pokalbis su I. Lukšaitė.

⁶⁸⁴ Petersen R. Resistance and Rebellion..., p. 99-100.

⁶⁸⁵ Plačiau apie inteligentijos veiklą nacių okupacijos laikais: Klumbys V. Generalinė repeticija: kultūrinė antinacinė rezistencija Lietuvoje // Lietuvos istorijos studijos. 2003, T. 12, p. 47-65.

laikotarpiu ne tik beveik nesispausdino, bet ir parašė antisovietinę pjėsę, kuri sovietmečiu nebuvo paskelbta⁶⁸⁶.

Išlikus aukštam pasipriešinimo statusui, leistinas prisitaikymas galėjo būti tik minimalus: „šeimoje apie jokią pasidavimą, net prisitaikymą [nekalbėta]. Prisitaikymas tiek, kiek reikia, kad nepakliūtum į kalėjimą.“⁶⁸⁷ Iš karto po karo, kol sovietinė sistema dar nebuvo pakankamai prasiskverbusi į visuomenę ir jos suskaldžiusi, prisitaikėliai galėdavo patirti ir nemažą atvirą visuomenės spaudimą. Anot Ievos Simonaitytės pasakojimo, užfiksuoto Laimono Noreikos, po karo viename renginyje Salomėjai Nėriai atėjus į tribūną publika iš išorės lyg ir nepasikeitė, bet buvo girdėti toks mykimas ir trypimas kojomis, kad Nėries skaitymo nesigirdėjo⁶⁸⁸. Užtat laikytiems besipriešinusiais ar bent nesusitaikiusiais rodyta didžiulė pagarba. P. Cvirka 1946 m. priekaištavo A. Miškiniui, kad „studentai pusę valandos laiko tave, kai paskaitai eilėraščių apie Nemunėlį. [...] Tokie eilėraščiai reakcingos publikos akyse parodo, kad Miškinis bolševikams nepasidavė.“⁶⁸⁹

Visuomenėje, taip pat ir inteligentijoje, ilgą laiką išliko gana negatyvus aiškių prisitaikėlių vertinimas, dėl ko aplinkinių akyse krisdavo tokių žmonių statusas. Kaip atrodo iš interviu medžiagos, jei žmogus atrodydavo nepatikimas, su juo buvo atsargiau bendraujama, jis galėjo būti nepriimtas į kai kurias kultūrinio elito grupes: „[kai kurie] žmonės savaiminėje buvo tylos zonoje – su jais niekas nešneka tam tikromis temomis“⁶⁹⁰. Tiesa, tai lėmė ne tik alternatyviosios vertybės, bet ir grynai praktinės priežastys: jei žmogus elgiasi pernelyg prisitaikėliška, jis prisitaikydamas gali ir išduoti.

Postaliniu laikotarpiu visuomeninę erdvę formavo joje jei ne kiekybiškai, tai bent statusu vyravę tarpukariu išauklėti žmonės su savo vertybėmis. Jas jie perdavė kitiems, jaunesniems grupių dalyviams. Prie aukšto pasipriešinimo prestižo išlaikymo postaliniu laikotarpiu galėjo prisidėti dar ir 6 deš. viduryje Lietuvoje vykę įvairūs neramumai bei spontaniški atviri masiniai visuomenės nuomonės pasireiškimai viešose vietose. Be Vėlinių minėjimų minėtini pirmieji postalininiai muzikinių M. K. Čiurlionio kūrinių atlikimai bei iš tremties grįžusio A. Kučingio entuziastingas sutikimas Operos teatre⁶⁹¹. Šiuose daugiausia inteligentijos lankytuose renginiuose aiškiai ir gana stipriai pasireiškė antisovietinės nuotaikos.

Visi šie įvykiai rodė tautiškumo stiprumą bei skatino kovinio diskurso įtakos stiprėjimą. Jų, kaip ir tarpukarinius tautinius diskursus ypač sustiprino

⁶⁸⁶ Martinkus V. Dvi senos naujos..., p. 5-12; Saja K. Lazdos išradimas..., p. 104-106.

⁶⁸⁷ Pokalbis su Meile Lukšiene.

⁶⁸⁸ Noreika L. Vidumakčio užrašai..., p. 152.

⁶⁸⁹ Sovietinių nutarimų patirtis..., p. 186.

⁶⁹⁰ Pokalbis su I. Lukšaitė.

⁶⁹¹ Gedgaudas E. Kartais išstardavom "Štai ir mes!" Apie Antaną Kučingį // Kultūros barai. 2007, Nr. 1, p. 71.

tremtinių ir lagerininkų grįžimas. Kaip prisimena I. Lukšaitė, tuomet iš jų „buvo didžiulis informacijos srautas“⁶⁹². Nemažos dalies jų diskursas buvo kovinis, itin antisovietinis ir nepakantus prisitaikymui. Formuojantis visuomeninei erdvei tokios aplinkybės kėlė pasipriešinimo vertybių ir nuostatų svarbą joje. „Jeigu tu nieko nepadarysi [matydamas tautiškumo menkinimą] – šūdas iš tavęs, tavęs nėra“ – apibūdino jaunesnės kartos R. Ozolas (g. 1939) savo savijautą matant tautiškumo pažeminimą viešumoje⁶⁹³. Taip susidarė gana nemažas vertybių, reikalavusių priešintis, spaudimas.

Tačiau realybė pasipriešinimui buvo nepalanki. Sovietiniam režimui galutinai įsitvirtinus Lietuvoje, kilo abejonės dėl aktyvaus pasipriešinimo prasmingumo. Matyta, kad partizaninėse kovose „pats gražusis jaunimas žuvo, patys iškiliausi žmonės“, manyta, kad sovietinės represijos pradėjo virsti tautos genocido pradžia, todėl reikėjo išsaugoti tautą⁶⁹⁴. Partizanas M. Babrauskas – Vaišvilka 1950 m. informacijoje apie miestiečių nuotaikas rašė, kad dalis nepritariančių sovietinei politikai priešiskai žiūrė į partizanų kovas, nes „galvoja, kad [partizaninis] sąjūdis šiuo metu nieko neduodas tautai, išskyrus dideles aukas. [...] Ne vienas inteligentas su tokiomis pažiūromis nueina į priešą stovyklą.“⁶⁹⁵ Taip „grynasis“ pasipriešinimas, aiškiai matoma, ginkluota kova pradėti vertinti kaip pražūtingi tautai. Toks pasipriešinimas imtas vertinti kaip ne-pasipriešinimas (neteisingas pasipriešinimas) tautos išlikimo atžvilgiu, nes grėisė jos sunaikinimu. Tiesa, tai nereiškia, jog pats partizaninis pasipriešinimas imtas vertinti neigiamai. Jo vertinimas įvairavo, bet atrodo, kad dauguma kultūrinio elito narių į jį žiūrėjo teigiamai.

Pasipriešinimo pražūtingumo samprata įsitvirtino inteligentijos sąmonėje. Net aktyvaus pagrindinio priešinimosi šalininkas T. Venclova manė ginkluotą kovą, terorizmą, prievartinę revoliuciją galint pražudyti lietuvių tautą⁶⁹⁶. Iš Lietuvos 8 deš. išvykęs E. Finkelšteinas teigė, kad „lemiamai lietuvių daugumai aiškus atviros kovos visišką neperspektyvumą ir joje pareikalaujamų aukų beprasmiškumą“⁶⁹⁷. Tokį neigiamą aktyvaus pasipriešinimo vertinimą rodo ir A. Štromo liudijimas, kad pritarusių Romo Kalantos susideginimui bei po to kilusiems neramumams buvo mažuma⁶⁹⁸.

Dažnai tokia pasipriešinimo kaip ne-pasipriešinimo samprata virsdavo tik dūmų uždanga, nuo kitų (ir savęs) slepiančia baimę bei praktinių vertybių padiktuotus siekius bei veiksmus. Taip V. Kubilius teigė, kad kalantines smerkė tik tie kultūrinio elito nariai, kurie užėmė atsakingus postus ir dėl

⁶⁹² Pokalbis su I. Lukšaitė.

⁶⁹³ Pokalbis su R. Ozolu.

⁶⁹⁴ Pokalbis su Meile Lukšiene.

⁶⁹⁵ *Gaškaitė – Žemaitienė N.* Partizanai apie pasaulį..., p. 400-401.

⁶⁹⁶ *Štromas A.* Laisvės horizontai..., p. 248.

⁶⁹⁷ *Finkelšteinas E.* Senos viltys ir nauji dvelkimai nūdienėj Lietuvoj // *Akiračiai*. 1977, Nr. 6.

⁶⁹⁸ *Štromas A.* Laisvės horizontai..., p. 251.

neramumą galėjo nukentėti⁶⁹⁹. Tiesa, neatitikimas tarp A. Štromo ir V. Kubiliaus nuomonių aiškintinas ne tik nuomonių pateikimo laiku (A. Štromo yra tuolaikinė, kai A. Kubiliaus – retrospektyvūs atsiminimai), bet ir skirtingais pažinčių ratais.

Tokios pasipriešinimo kaip ne-pasipriešinimo sampratos turinys labai įvairavo. Jei T. Venclova jį taikė tik ginkluotam pasipriešinimui, tai dauguma kultūrinio elito narių jį suprato žymiai plačiau – kaip režimo nustatytų ribų peržengimą. Tik baimintasi jau nebe dėl fizinio tautos išlikimo, o dėl kultūrinio. Taip neigiamai vertinę kalantines kultūrinio elito nariai, anot V. Kubiliaus, teigė, kad nukentės kultūra – ji bus griežčiau prižiūrima, kūrėjai – labiau varžomi ir taip bus panaikintos anksčiau iškovotos kūrybinės laisvės⁷⁰⁰. Šis argumentas buvo itin paplitęs. Jį prisimena ir T. Venclova, kuriam K. Korsakas priekaištavęs: „Ką jūs darote [turbūt turimas omenyje disidentinis veikimas], jūs iš proto išėjote! Jūs provokuojate. Juk aplinkui – tankai. Lietuvą sutryps tankai, kaip sutrypė Čekoslovakiją“⁷⁰¹. Tokia samprata iš esmės galėjo pateisinti didžiausią prisitaikymą, o konkreti kiekvieno pozicija priklausė nuo daugelio aplinkybių ir žmogaus nusiteikimo.

Ši samprata palengvino prisitaikymo laikymą ne-prisitaikymu (netikru prisitaikymu, slaptu pasipriešinimu), „rezistencijos forma be aukų“⁷⁰². Taip vietoje opozicijos prisitaikymas *vs* pasipriešinimas visuomeninėje erdvėje įsivyravo kita, ne tokia griežta: ne-prisitaikymas *vs* ne-pasipriešinimas. Nusitrynė griežta riba tarp pasipriešinimo ir prisitaikymo. Taip sumažinta įtampa tarp ideologinės priešinosi vertybės keltų reikalavimų ir pragmatinių vertybių lemtos prisitaikymo realybės. Be to, priešinosi vertybė buvo svarbi, jos laikymasis didino asmens socialinį statusą, o šis mechanizmas leido jos laikytis pernelyg nerizikuojant.

Tokį pokytį palengvino nacių okupacijos laikais kiek pakitusi pasipriešinimo samprata. Dėl šios okupacijos santykinio švelnumo lietuvių atžvilgiu priešintis, dalyvauti pagrindinėje veikloje buvo galima ir užimant okupacinės administracijos postus. Taip priešinosi sistemos viduje tapo svarbia pasipriešinimo dalimi⁷⁰³. Nors stalininiu laikotarpiu tokio „institucinio nacionalizmo“ galimybės buvo gana nedidelės, apsiribojo kuklia svarbiausių tautiškumo bruožų, kultūros elementų gynyba, tačiau esminis pokytis inteligentijos nuostatose jau buvo įvykęs – darbas sistemos viduje galėjo būti siejamas su pasipriešinimu.

⁶⁹⁹ Pokalbis su Vytautu Kubiliumi (2003 m. spalio 28 d.).

⁷⁰⁰ Ibid.

⁷⁰¹ Venclova T. Vilties formos..., p. 237.

⁷⁰² Pokalbis su Meile Lukšiene.

⁷⁰³ Žr.: Klumbys V. Generalinė repeticija...

Toks prisitaikymo kaip ne-prisitaikymo suvokimas leido kultūriniam elitui labai išplėsti pasipriešinimo suvokimą. Ypač gerai tokios pasipriešinimo sampratos neaiškumas atsispindi T. Venclovos ir M. Lukšienės „valenrodizmo“ vertinimuose. T. Venclovai, kovinio diskurso atstovui, valenrodizmas reiškia „ištraukti į veikiančią sistemą, daryti viską, ko reikalaujama, ir kartu dirbti savo šalies labui“, kas sąlygojo moralinį žmonių nuopuolį⁷⁰⁴. M. Lukšienė vertina priešingai, iš konservacinių pozicijų: „pas mus buvo žmonių, kurie be galo nuosekliai, atkakliai, tikslingai, apskaičiuodami minimalius kompromiso nuostolius dirbo tautos orumo – būtent orumo – ir gyvybės išlaikymui.“⁷⁰⁵ Tačiau ji atskiria valenrodizmą nuo eskapizmo, kai „užsidarydavo žmonės savo ankštam specialybės narve, ir jis jau dirba tai, ką reikia. Atlieka savo pareigą tautai, bet jis pabėgęs gi yra! Į šalį.“⁷⁰⁶

Dera paminėti, kad nors pagrindiniai įvairių kultūros sričių kūrėjų elgesio bruožai buvo nulemti vienodų socialinių sąlygų, todėl negalėjo skirtis drastiškai, vis tik skirtumų buvo. Taip kompozitoriai ir kino režisieriai narystės kompartijoje netoleravo, o tarp rašytojų ji nebuvo smerkiama besąlygiškai⁷⁰⁷. Tai galima paaiškinti didesniu režimo reiklumu literatams bei šių gausumu, istorinėmis šių sluoksnių formavimosi sąlygomis (kinematografas Lietuvoje formavosi iš esmės postalininiu laikotarpiu, kai režimo reikalavimai buvo nebe tokie griežti), prestižo visuomenėje skirtumais – kino režisierių statusas inteligentijoje buvo bene pats didžiausias⁷⁰⁸.

Daugelis kultūrinio elito narių profesinę veiklą laikė pasipriešinimu. Kultūrai, ugdžiusiai tautinę savimone, palaikiusiai tautos gyvybę, kultūrinio elito akyse natūraliai tapusiai pagrindine savigynos priemone, tokį pasipriešinimo suvokimą pritaikyti buvo ypač lengva. Dalis humanitarų, literatų profesinio darbo iš tiesų priskirtina opozicinei veiklai, nes ji buvo susijusi su tautiškumo ar opozicinių nuostatų palaikymu visuomenėje ir tuo prisidėjo prie tautiškumo ir latentinio opoziciškumo palaikymo sovietmečiu.

Visuomeninės erdvės dalyviai bent iš dalies parengė dirvą ir diskursus, kurie išsiveržė, kai tik režimo spaudimas sumažėjo. Ne veltui dauguma „Sajūdžio“ iniciatyvinės grupės narių buvo kultūrinio elito nariai. Todėl ne visai teisingas atrodo Alfredo Ericho Senno teiginys, kad pradžia Sajūdžiui davė „palyginti naujas fenomenas Sovietų Sąjungos gyvenime – diskusijos, prasidėjusios tarp vadinamųjų neformalių bendrijų“⁷⁰⁹. Naujas fenomenas buvo

⁷⁰⁴ Venclova T. Aš buvau išimtis...

⁷⁰⁵ Lukšienė M. Jungtys. Vilnius: Alma littera, 2000, p. 218.

⁷⁰⁶ Ibid., p. 216.

⁷⁰⁷ Bauža Č. Lietuvos suvereniteto atkūrimas..., p. 63.

⁷⁰⁸ Rapoportas S. Vilniaus snobai..., p. 17.

⁷⁰⁹ Senn A. E. Bundanti Lietuva. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992, p. 25.

radikalus sovietinio režimo politikos pokytis, faktinis cenzūros panaikinimas ir nuomonių raiškos oficialiojoje viešumoje laisvė.

Tai ne tik leido susiformuoti Sąjūdžiui, bet iš esmės pakeitė visos visuomenės, kaip ir kultūrinio elito, elgsenas. Diskursai, iki tol veikę visuomeninėje ir politinio pagrindžio erdvėse, ten cirkuliavusios nuomonės pateko į oficialiąją viešumą, visos šios erdvės bent iš dalies susijungė. Beje, pažymėtina, kad paminklosauginis judėjimas, nuo kurios ir prasidėjo aktyvesnė neformalių bendrijų veikla, iš kurios išaugo Sąjūdis, turėjo tarsi du lygmenis: „pirmajam atstovavo žymūs mokslo ir meno pasaulio žmonės, antrajam – jaunimas“⁷¹⁰. Tai, nepaisant nemažo kultūrinio elito prisitaikymo laipsnio būtent jis pirmasis susiklosčius palankioms aplinkybėms ėmėsi aktyviausiai kovoti už permainas. Įvyko staigi kultūrinio elito politizacija, net ir tų jo narių, kuriems politinis tautiškumas anksčiau nebuvo aktualus. Tai suformavo radikaliai skirtingą tikrovę ir elgesio modelius.

⁷¹⁰ *Genzelis B. Sąjūdis...*, p. 61.

Išvados

Sovietinis režimas įvairiomis priemonėmis siekė kuo didesnio visuomenės, o ypač svarbios jos dalies – kultūrinio elito – prisitaikymo prie režimo, kuris turėjo užtikrinti lojalumą jo vykdytai politikai. Prisitaikymas nebuvo savanoriškas, todėl skatino dalies kultūrinio elito narių vidinę priešpriešą režimui, susvetimėjimą su juo.

Režimas palaužė visuomenę ne iš karto, o po įvairaus ilgo pasipriešinimo. Kultūrinis elitas, kaip ir likusi visuomenė dalis, galutinai buvo palaužtas, priverstas įsitraukti į sovietinę sistemą ir prisitaikyti 5 deš. pabaigoje, mieste šis procesas vyko greičiau, nei kaime.

Normatyvinis prisitaikymo prie režimo supratimas iškreipia sovietmečiu vykusio proceso esmę, neleisdamas pamatyti jo daugialypiškumo, kad prisitaikoma buvo ne tik prie režimo, bet ir prie visos socialinės aplinkos, tik iš dalies suformuotos bei tik dalinai kontroliuotos režimo. Ypač svarbūs buvo individo santykiai su pirminėmis grupėmis, dažnai nulėmę ir prisitaikymo pobūdį.

Vidinis prisitaikymas, nulemtas informacinės įtakos, buvo daugiau būdingas kultūrinio elito narių santykiams su pirminėmis grupėmis, o išorinis prisitaikymas, nulemtas normatyvinės įtakos – santykiams su režimu. Tai lėmė paviršutinišką sovietinių normų perėmimą ir neigiamą prisitaikymo vertinimą. Tačiau normatyvinė įtaka egzistavo ir individo – grupės santykiuose, lemdama ne visišką grupės vertybių perėmimą bei jų ir individo vertybių dalinį nesutapimą, nors ir gerokai mažesnę nei individo – režimo santykių atveju.

Pirminių kultūrinio elito grupių sandara įtakojo jų narių prisitaikymo laipsnį. Būtent grupėse formavosi giluminiai prisitaikymo prie režimo mechanizmai. Prisitaikymą didino įtakingų, turinčių didelį autoritetą kultūrinio elito narių prisitaikėliškumas.

Prisitaikymo suvokimas visuomenėje nuolat kito, todėl vienos ar kitos elgsenos priskyrimas kuriam nors prisitaikymo lygmeniui priklauso nuo laikotarpio. Tuo tarpu stojimas į partiją neigiamai vertintas beveik visą laiką.

Šalia prisitaikymo elgsenų galima išskirti ir opozicinę elgesį. Jis nebuvo tiesiogiai nukreiptas prieš režimą, tiesiog jo tikslas buvo ne režimo, o Lietuvos, lietuvių tautos gerovė. Opozicinis elgsenys derėjo su jį įgalinusių prisitaikymu. Kartu opozicinės elgsenos pateisindavo vidinį moralinį spaudimą jautusių kultūrinio elito narių bendradarbiavimą su režimu.

Nors pasipriešinimas buvo prisitaikymo prie režimo antipodas, tačiau opoziciškai besielgusysis ar net pagrindininkas kartu galėjo būti ir įvairaus lygmens prisitaikėlis. Kartais pasipriešinimas išaugdavo iš opozicinės veiklos. Šias dvi veiklas atskyrė režimo reakcija į jas, lėmusi skirtingą tokių veiklų rizikingumo laipsnį.

Prisitaikymą skatinę veiksniai – prievarta bei materialinis skatinimas – buvo pasipriešinimo barjerai. Nemažai mechanizmų, skatinusių institucinę opoziciją, taip pat prisidėjo prie pasipriešinimo slopinimo.

Nepriklausomo visuomenės veikimo išlikimui svarbiausi buvo neformalūs santykiai, jais pagrįstas įvairių neformalių pirminių grupių egzistavimas. Šiais neformalaus gyvenimo mazgais plito nuo režimo nepriklausoma informacija ir savarankiškos nuostatos bei nuomonės.

Ryšiai, kuriais plito politiniai ir visuomeniniai diskursai, suformavo atskirą erdvę – visuomeninę sferą, nepriklausomą nuo režimo valios. Joje aktyviausiai veikė dalis inteligentijos ir kultūrinio elito narių, atstovavę sluoksnį, kuriam tradiciškai rūpi politiniai ir visuomeniniai klausimai.

Greta jos egzistavo ir politinio pagrindžio erdvė, kurioje atsiradus savilaidai formavosi alternatyvioji politinė viešoji erdvė. Ją kūrė pasipriešinimo dalyviai, o kultūrinio elito nariai dalyvavo tik pasyviai, su retomis išimtimis.

Visuomeninėje bei politinio pagrindžio erdvėse reikėsi visuomenės nuomonė, besiskyrusi nuo daugiausia režimo formuotos viešosios nuomonės, dominavusios oficialiojoje viešumoje. Kultūrinio elito pastangomis į ją patekdavo ir visuomenės nuomonės dalis, tiesa, įtakota režimo.

Visuomeninei veiklai reikėjo ir visuomeninės erdvės, kur galėjo formotis visuomenės nuomonė, ir oficialiosios viešumos, kur ji galėjo pasiekti plačiausias gyventojų mases ir taip jas paveikti. Be to, tik visuomeninėje erdvėje galėjo formotis ir būti palaikomi kodai, padėdavę iškoduoti viešumoje užkoduotai pateikiamą visuomenės nuomonę. Veikimas viešumoje padėdavo bent iš dalies įveikti visuomeninės erdvės fragmentizaciją, stiprinamą joje vyravusių tarpasmeninių santykių.

Kultūrinio elito vertinimai, sklidę neformaliojoje erdvėje, buvo dalis diskursų, apibrėžusių siektiną žmonių santykį su režimu. Kovinis diskursas, neigiamai vertinęs prisitaikėliškumą, būdingesnis pasipriešinimo dalyviams, o konservacinis, akcentavęs prisitaikymo neišvengiamumą ir jo teikiamą naudą tautai – kultūriniam elitui bei didesnei visuomenės daliai, tačiau tiesioginės sąsajos tarp diskursų ir elgesio modelių nėra.

Skyrėsi šių diskursų atstovų požiūriai į katalikybės svarbą tautai. Kovinis diskursas būdingesnis konfesinio, o konservacinis – nekonesinio tautiškumo atstovams. Abiejuose svarbus buvo kaltinimas miesčioniškumu,

skyrėsi tik jo adresatai. Kovinis diskursas antraeile laikė išlikimo vertybę, o konservaciniame ji buvo svarbiausia. Kovinis diskursas akcentavo žodžio ir veiksmo vienybę, o konservaciniam to neleido veikimas viešumoje.

Dėl konservacinio diskurso dvilypumo susiformavo neatitikimas tarp kultūrinio elito vertybių, kalbų ir veiksmų ne tik viešumoje, bet ir visuomeninėje erdvėje. Todėl jo vertybės, veikusios veiksmus, nesutapo ne tik su viešumoje deklaruotomis, bei ir su visuomeninėje erdvėje skelbtomis nuostatomis.

Bandant suderinti elgesį viešumoje su vertybėmis, vyravusiomis visuomeninėje erdvėje, kultūrinio elito tarpe postalininiu laikotarpiu formavosi neigiamas aktyvaus pasipriešinimo vertinimas bei prisitaikymo, kuris laikytas laiduojančiu tautos išlikimą, laikymas pasipriešinimu.

Schemų sąrašas

1. Prisitaikymo, opozicijos ir pasipriešinimo skalės – p. 75.
2. Erdvių santykiai sovietinėje Lietuvoje – p. 86.

Šaltiniai ir literatūra

Šaltiniai

Archyviniai šaltiniai

1. Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA)
LYA, f. K-1.
LYA, f. 1771.
LYA, f. 3109.
LYA, f. 16587.
2. Lietuvos literatūros ir meno archyvas (LLMA)
LLMA, f. 34.

Publikuoti šaltiniai

3. 40 estų intelektualų kritikuoja rusinimą (ECTA) // Europos lietuvis. 1981 m. vasario 23 d.
4. Aušra. T. I-VII. Chicago: Akademines skautijos leidykla, 1977-1986.
5. *Avyžius J.* Chameleono spalvos: Romanas. Vilnius: Vaga, 1979. 385 p.
6. *Bagušauskas J. R., Streikus A.* (sud.). Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940-1990. Dokumentų rinkinys. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005, 485 p.
7. Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000. 967 p.
8. *Dambrauskas A., Kučingis A., Miškinis A.* Katorgininkų laišakai Vienuoliui ir Putinui // Sietynas. 1989, Nr. 5, p. 204-238.
9. Epizodai iš samanoto gyvenimo // Literatūra ir menas. 1971 m. gruodžio 25 d., Nr. 52.
10. *Gaškaitė - Žemaitienė N.* (sud.). Partizanai apie pasaulį, politiką ir save: 1944-1956 m. partizanų spaudos publikacijos. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998, 711 p.
11. *Gaudrimas J.* Tarybų Lietuvos kompozitoriai ir muzikologai. Vilnius: Vaga, 1988. 174 p.

12. *Gavelis R.* Nubaustieji: Apsakymų ciklas. Vilnius: Vaga, 1987. 232 p.
13. *Gavelis R.* Vilniaus pokeris: Romanas. Vilnius: Vaga, 1989. 400 p.
14. *Gintaras Tautvytis.* Gyvenimas okupuotoje Lietuvoje: Komunistų propaganda ir tikrovė. Chicago: Pasaulio lietuvių archyvas, 1983. 230 p.
15. *Granauskas R.* Duonos valgytojai: Apysaka ir apsakymai. Vilnius: Vaga, 1989. 155 p.
16. *Gustainis V.* Raštai. Vilnius: Mintis, 1991. 437 p.
17. *Iešmantas G.* Kelio ženklas: Dialogai. Publicistika (1977-1979 m.). Vilnius: Logotipas, 2001. 256 p.
18. Iš Balio Sruogos archyvo // Pergalė. 1988, Nr. 2, p. 146-158.
19. Iš J. Zinkaus parengto dokumento apie literatūros kritikos trūkumus laikraštyje "Literatūra ir menas" bei žurnale "Pergalė" // Lietuvos archyvai. 1990, kn. 2, p. 188-194.
20. *Jurašas J.* Atviras laiškas LTSR Kultūros ministerijai, Kauno valst. dramos teatrui, Lietuvos teatro draugijai, laikraščio "Literatūra ir menas" redakcijai // *A. Girdzijauskaitė.* (sud.) Jonas Jurašas. Vilnius: Gervėlė, 1995, p. 276-278.
21. *Kiauleikytė L., Tumasonienė V.* (sud.). Muzika 1940 - 1960. Dokumentų rinkinys. Vilnius: Alka, 1992, 376 p.
22. *Korsakas K.* Literatūra ir kritika. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1949. 536 p.
23. *Kudirka V.* Laisvos valandos. Vilnius: Vaga, 1976. 279 p.
24. *Lemchenas C.* Rusų - lietuvių kalbų žodynas. Vilnius: Mokslas, 1983, 592 p.
25. Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika: Pogrindžio leidinys. T. [I]-X. Chicago, 1974-1992.
26. Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto ataskaita XVI suvažiavimui // Tiesa. 1971 m. kovo 4 d., Nr. 53.
27. *Marcinkevičius J.* Dienoraštis be datų. Vilnius: Vaga, 1981. 215 p.
28. *Marcinkevičius J.* Dvidešimtas pavasaris: Poema. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1960. 331 p.
29. *Marcinkevičius J.* Mindaugas. Mažvydas. Katedra: Draminė trilogija. Vilnius: Vaga, 1978. 361 p.
30. *Marcinkevičius J.* Mindaugas: Dviejų dalių drama - poema. Vilnius: Vaga, 1970. 119 p.
31. *Marcinkevičius J.* Pušis, kuri juokėsi: Apysaka // Pergalė. 1961, Nr. 8, p. 9-80.
32. *Miltinis J.* Butaforinė pantera su devyniom iltim // Varpas. 1943, p. 235-243
33. *Mykolaitis - Putinas V.* Krizė: Romanas. Kaunas: Sakalas, 1937. 330 p.

34. *Mykolaitis - Putinas V.* Sukilėliai: Kovų dėl žemės ir laisvės vaizdai 1861-1864 m. Vilnius: Vaga, 1967. 682 p.
35. *Mykolaitis - Putinas V.* Sukilėliai: Kovų dėl žemės ir laisvės vaizdai 1861-1864 m. // Pergalė. 1956, Nr. 9, p. 5-71.
36. *Mykolaitis - Putinas V.* Sveikinu žemę. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1950. 94 p.
37. *Ozolas R.* Antika ir Seneka // *Seneka*. Laiškai Lucilijui. Vilnius: Mintis, 1986, p. 5-12.
38. Perspektyvos. Lietuvos pagrindžio periodinis leidinys. 1978-1981 metai. Vilnius: Gairės, 2005. 942 p.
39. Rašytojas pokario metais: Dokumentų rinkinys. Vilnius: Vaga, 1991. 586 p.
40. Rūpintojėlis: Pilnas 1977-1990 m. pagrindyje išleistų numerių (1-26) rinkinys. Kaunas: Judex, 2000. 1231 p.
41. *Sabonis A. , Sabonis S.* (sud.). Rašytojas ir cenzūra. Vilnius: Vaga, 1992, 578 p.
42. *Saja K.* Komedijos: Lažybos, Silva studentauja, Vis per gerą širdį, Septynios ožkenos. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957. 288 p.
43. Sovietinių nutarimų patirtis. Iš Lietuvos TSR rašytojų susirinkimo dalyvių pasisakymų, svarstant VKP(b) CK nutarimą dėl žurnalų „Zvezda“ ir „Leningrad“ 1946 m. spalio 1-2 d // Lietuvos archyvai. 1990, Kn. 2, p. 166-188.
44. *Šalkauskis S.* Lietuvių tauta ir jos ugdymas. Kaunas: Sakalas, 1933. 196 p.
45. Tarybų Lietuvos rašytojai. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957. 575 p.
46. *Tininis V.* Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje 1944-1953: Sovietų sąjungos politinių struktūrų, vietinių jų padalinių bei kolaborantų vaidmuo vykdant nusikaltimus 1944-1953. Istorinė studija ir faksimilinių dokumentų rinkinys. T. III. Vilnius: Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti, 2003. 359 p.
47. *Vaigauskas G. K.* Lietuvos nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja (vadovėlis praktikams). Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, [1992]. 94 p.
48. *Venclova T.* Kalbos ženklas: Eilėraščiai. Vilnius: Vaga, 1972. 63 p.
49. *Vosylius J.* (sud.). Literatūra 1940 - 1960. Dokumentų rinkinys. Vilnius: Academia, 1992, 671 p.

50. *Žalakevičius V.* Aš nežinau... Vilnius: Teatro ir kino rėmimo fondas, 1996. 312 p.
51. *Žilinskaitė V.* Angelas virš miesto: Humoras, satyra, parodijos. Vilnius: Vaga, 1967. 237 p.
52. *Žilius V.* Lietuvos Komunistų Partijos Centro Komiteto pirmajam Sekretoriui P. Griškevičiui // Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika: Pogrindžio leidinys. T. III: 1975-1976, Nr. 16-22. Chicago: Lietuvos katalikų religinės šalpos rėmėjų sąjunga, 1976, p. 403-404.

Interviu

53. Pokalbis su Vytautu Ališausku (Vilnius, 2003 m. rugsėjo 12 d.).
54. Pokalbis su Vyteniū P. Andriukaičiu (Vilnius, 2003 m. rugsėjo 17 d.).
55. Pokalbis su Osvaldu Balakausku (Vilnius, 2004 m. vasario 2 d.).
56. Pokalbis su Birute Burauskaite (Vilnius, 2001 m. rugpjūčio 3 d.).
57. Pokalbis su Birute Burauskaite (Vilnius, 2002 m. liepos 4 d.).
58. Pokalbis su Liudu Dambrausku (Kaunas, 2002 m. gegužės 10 d.).
59. Pokalbis su Liudu Dambrausku (Kaunas, 2002 m. birželio 25 d.).
60. Pokalbis su Virginijumi Gasiliūnu (Vilnius, 2008 m. gegužės 22 d.).
61. Pokalbis su Broniumi Genzeliu (Vilnius, 2001 m. liepos 31 d.).
62. Pokalbis su Vytautu Girdzijausku (Vilnius, 2005 m. kovo 16 d.).
63. Pokalbis su Romualdu Grigu (Vilnius, 2008 m. gruodžio 16 d.).
64. Pokalbis su Gintautu Iešmantu (Vilnius, 2001 m. kovo 29 d.).
65. Pokalbis su Gintautu Iešmantu (Vilnius, 2001 m. liepos 11 d.).
66. Pokalbis su Gintautu Iešmantu (Vilnius, 2003 m. rugpjūčio 20 d.).
67. Pokalbis su Rimantu Jasu (Vilnius, 2001 m. liepos 17 d.).
68. Pokalbis su Natalija Kasatkina (Vilnius, 2003 m. birželio 6 d.).
69. Pokalbis su Irena Kostkevičiūte (Vilnius, 2003 m. balandžio 5 d.).
70. Pokalbis su Jonu Kubiliumi (Vilnius, 2003 m. lapkričio 8 d.).
71. Pokalbis su Vytautu Kubiliumi (Vilnius, 2003 m. spalio 28 d.).
72. Pokalbis su Vytautu Kubiliumi (Vilnius, 2003 m. spalio 30 d.).
73. Pokalbis su Broniumi Kutavičiumi (Vilnius, 2003 m. lapkričio 26 d.).
74. Pokalbis su Romualdu Lankausku (Vilnius, 2002 m. liepos 10 d.).
75. Pokalbis su Ipolitu Ledu (Vilnius, 2002 m. spalio 1 d.).
76. Pokalbis su Inge Lukšaitė (Vilnius, 2002 m. liepos 7 d.).
77. Pokalbis su Meile Lukšiene (Vilnius, 2002 m. lapkričio 13 d.).
78. Pokalbis su Venantu Mačiekumi (Vilnius, 2004 m. kovo 27 d.).
79. Pokalbis su Jonu Mikelinsku (Vilnius, 2004 m. gegužės 6 d.).
80. Pokalbis su R. B. Mikšiu (Vilnius, 2001 m. liepos 17 d.).
81. Pokalbis su R. B. Mikšiu (Vilnius, 2002 m. vasario 25 d.).

82. Pokalbis su Vaciu Miliumi (Vilnius, 2002 m. vasario 21 d.).
83. Pokalbis su Laimonu Noreika (Vilnius, 2004 m. sausio 30 d.).
84. Pokalbis su Romualdu Ozolu (Vilnius, 2002 m. liepos 8 d.).
85. Pokalbis su Viktorija Daujotyte - Pakeriene (Vilnius, 2004 m. rugsėjo 10 d.).
86. Pokalbis su Algirdu Patacku (Kaunas, 2002 m. birželio 25 d.).
87. Pokalbis su Danute Keršiūte - Pečeliūniene (Vilnius, 2003 m. rugpjūčio 22 d.).
88. Pokalbis su Tomu Remeikiu (Vilnius, 2003 m. vasario 27 d.).
89. Pokalbis su Kaziu Saja (Vilnius, 2004 m. sausio 29 d.).
90. Pokalbis su Broniu Savukynu (Vilnius, 2002 m. birželio 16 d.).
91. Pokalbis su V. Skuodžiu (Vilnius, 2001 m. kovo 27 d.).
92. Pokalbis su V. Skuodžiu (Vilnius, 2001 m. liepos 13 d.).
93. Pokalbis su V. Skuodžiu (Vilnius, 2002 m. balandžio 15 d.).
94. Pokalbis su V. Skuodžiu (Vilnius, 2002 m. spalio 26 d.).
95. Pokalbis su V. Skuodžiu (Vilnius, 2003 m. vasario 8 d.).
96. Pokalbis su Aloyzu Stasiulevičiumi (Vilnius, 2003 m. gruodžio 17 d.).
97. Pokalbis su Stasiu Stunguriu (Vilnius, 2001 m. liepos 12 d.).
98. Pokalbis su Antanu Terlecku (Vilnius, 2001 m. birželio 2 d.).
99. Pokalbis su Elena ir Antanu Terleckais (Vilnius, 2003 m. rugpjūčio 19 d.).
100. Pokalbis su Tomu Venclova (Vilnius, 2006 m. liepos 8 d.).
101. Pokalbis su Tomu Venclova (Vilnius, 2006 m. liepos 23 d.).
102. Pokalbis su Vanda Zaborskaite (Vilnius, 2003 m. birželio 17 d.).
103. Pokalbis su Vytaute Žilinskaite (Vilnius, 2005 m. lapkričio 23 d.).
104. Pokalbis su Albertu Žilinsku (Vilnius, 2001 m. liepos 16 d.).
105. Pokalbis su Albertu Žilinsku (Vilnius, 2007 m. lapkričio 12 d.).

Dienoraščiai, laiškai, atsiminimai

106. "Man tada buvo įdomiau": Pokalbis su Danute Keršiūte - Pečeliūniene // Kultūros barai. 2004, Nr. 12, 2005, Nr. 1.
107. *Aleksaitė I.* Be grimo: Šelmiški prisiminimai. Vilnius: Tyto alba, 2004. 287 p.
108. *Aliulis V.* Vieno žąsiaganio istorija: Pasakojimai ir pamąstymai. Vilnius: Aidai, 2007. 339 p.
109. *Ambrazas A.* Julius Juzeliūnas: Straipsniai, kalbos, pokalbiai, amžininkų atsiminimai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002. 671 p.
110. *Andriuškevičius A.* (sud.). 72 lietuvių dailininkai apie dailę. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1997, 368 p.

111. Apie "Ramuvą", tėvyniškumą ir neperžengiamas ribas: Paulius Subačius kalbina Algirdą Patacką // Naujasis židinys - Aidai. 1994, Nr. 1, p. 43-50.
112. *Baltakis A.* Gimiau pačiu laiku: Iš dienoraščių 1960-1997. Vilnius: Tyto alba, 2008. 412 p.
113. *Banionis D.* Memuarai. Vilnius: Versus aureus, 2004. 151 p.
114. *Barbora N.* (sud.). Autoportretai. Vilnius: Egalda, 2002, 374 p.
115. *Barkauskas A.* Laikmečio įkaltai. Vilnius: Gairės, 2009. 533 p.
116. *Bernotas A.* Pro dūmus: Deimantais nusėtas: Devyni pasakojimai ir knygos autorecenzija. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1998. 335 p.
117. *Bieliauskas F.* Abipus Rubikono. T. I-V. Vilnius: Pradai, 1998-2002.
118. *Borutaitė - Makariūnienė E.* Susitikimai su Kaziu Boruta: Atsiminimai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005. 438 p.
119. *Brazauskas A.* Ir tuomet dirbome Lietuvai: faktai, atsiminimai, komentarai. Vilnius: Knygiai, 2007. 382 p.
120. *Butėnas V.* Cė Ka: Kelias į 1988-uosius metus. Vilnius: Gairės, 2003. 351 p.
121. *Dagys J.* Dienoraštis. Vilnius: [s. n.], 2006. 568 p.
122. *E. Lubytė.* Tylusis modernizmas Lietuvoje 1962-1982. Vilnius: Tyto alba, 1997, p. 175-184.
123. *Elskus A., Jurašas J., Jurašienė A. M., Landsbergis A., Lapė P., Vaškėlis B., Venclova T., Viesulas R., Vizgirda V.* Ar išsimiklinome būti prispaustais // Metmenys. 1978, Kn. 35, p. 166-187.
124. *Finkelšteinas E.* Senos viltys ir nauji dvelkimai nūdienėj Lietuvoj // Akiračiai. 1977, Nr. 68-10.
125. *Gaidamavičiūtė R.* Kūrybinių stilių pėdsakais: Pokalbiai su muzikais. Vilnius: Lietuvos muzikos ir teatro akademija, 2005. 454 p.
126. *Gaigalaitė A.* Į save ir istoriją pažvelgus. Vilnius: Vaga, 2002. 287 p.
127. *Galinis V., Kubilius V.* (sud.). Literatūra ir kalba. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1995, 415 p.
128. *Geda S.* Adolėlio kalendoriai: Dienoraščiai, gyvavaizdžiai, užrašai, tyrinėjimai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003. 687 p.
129. *Geda S.* Man gražiausias klebonas - varnėnas. Vilnius: Vyturys, 1998. 222 p.
130. *Geda S.* Užolaida ir žalias vazonėlis // Šiaurės Atėnai. 2008 m. gegužės 23 d., Nr. 894.
131. *Geda S.* Žydintys lubinai piliakalnių fone: Septynių vasarų dienoraščiai (1992-1998). Vilnius: Valstybės žinios, 1998. 371 p.

132. *Gedgaudas E.* (parengė). Muzikos magas Jonas Aleksa: Prisiminimai, straipsniai, laiškai. Vilnius: Tyto alba, 2007, 407 p.
133. *Gedgaudas E.* Kartais išstardavom "Štai ir mes!" Apie Antaną Kučingį // Kultūros barai. 2007, Nr. 1, p. 71.
134. *Genzelis B.* Imperijai griūvant: žmonės, įvykiai, procesai. Vilnius: LGGRTC, 2006. 223 p.
135. *Genzelis B.* Sajūdis: Priešistorė ir istorija. Vilnius: Pradai, 1999. 166 p.
136. *Girdzijauskaitė A.* (sud.). Jonas Jurašas. Vilnius: Gervelė, 1995, 379 p.
137. *Girdzijauskas V.* Laiškai iš nelaisvės namų: Tekstai apie skaudžią praeitį ir dabartį. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1994. 349 p.
138. *Grigas R.* Dienoraščio fragmentai // Šiaurės Atėnai. 2008 m. vasario 8 d., Nr. 880.
139. *Grigienė J.* (sud.). Kazio Grigo pokalbiai laiškais. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, 333 p.
140. *Grinkevičiūtė D.* Lietuviai prie Laptevų jūros: Atsiminimai, miniatiūros, laiškai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1997. 287 p.
141. *Grivickienė A.* (sud.). Vytautas Grivickas: Baletmeisterio užrašai. Vilnius: Tyto alba, 2005, 459 p.
142. Iš pašnekesio su Antanu Dambrausku // Sietynas. 1989, Nr. 5, p. 224-238.
143. *Jakelaitis V.* Saulei leidžiantis - toks buvimas drauge. T. 1-2. Vilnius: Alka, 2002.
144. *Januitis J.* Užvakar ir šiandien. 35 metai eterio tarnyboje. Atsiminimai. Vilnius: [s. n.], 1998. 423 p.
145. *Jasas R.* Apie sovietmetį, pasipriešinimą ir save // Kultūros barai. 2003, Nr. 2-3.
146. *Juozaitis A.* Kultūra neturi amžiaus [Interviu su Teofilija Vaičiūniene] // Šiaurės Atėnai. 1990 m. balandžio 11 d.
147. *Jurašienė A. M.* Kūrybos problema dabartinėje Lietuvoje // Akiračiai. 1975, Nr. 9.
148. *Katilius V.* Židiniai ir žmonės. Vilnius: Vaga, 1997. 471 p.
149. *Katinienė B.* Atodairų vasara: Atsiminimai apie Antaną Vienuolį. Vilnius: Alma littera, 2002. 407 p.
150. *Kazakevičius V.*, *Mališauskas R.* (sud.). Sniečkaus fenomenas: Prisiminimai ir pamąstymai. Vilnius: Gairės, 2003, 431 p.
151. *Keliuotis J.* Mano autobiografija: Atsiminimai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003. 566 p.
152. *Kisarauskienė S.* (sud.). Vincas Kisarauskas: Dienoraščiai, atsiminimai. Vilnius: Vaga, 1999, 362 p.

153. *Korsakienė H.* Namas, kuriame gyvenome: Atsiminimai. Vilnius: Vaga, 1991. 302 p.
154. *Kostkevičiūtė I.* Apie Kazi Borutą ir Putiną. Iš dienoraščio puslapių // *E. Borutaitė - Makariūnienė.* (sud.) Susitikimai su Kaziu Boruta: Atsiminimai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 214-227.
155. *Kostkevičiūtė I.* Okupuotos kultūros tragika // *Sietynas.* 1990, Nr. 7, p. 108-125.
156. *Krasauskaitė A. J.* (sud.). Juoda ir balta: Prisiminimai apie Stasį Krasauską. Vilnius: Tyto alba, 2004, 299 p.
157. *Kubilius V.* Dienoraščiai 1945-1977. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006. 479 p.
158. *Kubilius V.* Dienoraščiai 1978-2004. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007. 489 p.
159. *Kubilius V.* Lauksiu atsakymo: Laiškai, novelės. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2006. 495 p.
160. *Kubilius V.* Literatūra istorijos lūžyje. Vilnius: Diemedis, 1997. 343 p.
161. *Kukulas V.* Eilėraščių namai: Esė apie poezijos šiandieną. Vilnius: Vaga, 1992. 271 p.
162. *Landsbergis V.* Lūžis prie Baltijos: Politinė autobiografija. Vilnius: Vaga, 1997. 341 p.
163. *Lelešius - Grafas J., Baliukevičius - Dzūkas L.* Dienoraščiai. Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1994. 348 p.
164. *Lipskis S.* (sud.). Interviu su rašytojais. Vilnius: Vaga, 1980, 543 p.
165. *Lisenkaitė L. S.* Būtojo laiko takais: Straipsniai, recenzijos, atsiminimai. Vilnius: Gairės, 2001. 510 p.
166. *Lisenkaitė L. S.* Žmonės iš manojo laiko: Atsiminimai. Vilnius: Gairės, 2004. 269 p.
167. *Litvinaitė-Avyžienė I.* (sud.). Jonas Avyžius: autobiografiniai fragmentai, publicistika, draugų ir kolegų prisiminimai. Vilnius: Valstybės žinios, 2000, 383 p.
168. *Lubytė E.* (sud.). Tylusis modernizmas Lietuvoje 1962-1982. Vilnius: Tyto alba, 1997, 269 p.
169. *Lukšienė M.* Apie Lietuvių literatūros katedrą... // *G. Viliūnas.* (sud.) Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra 1940-2000. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2002, p. 20-54.
170. *Lukšienė M.* Jungtys. Vilnius: Alma littera, 2000. 511 p.
171. *Macijauskienė M.* (sud.). Atsiminimai apie Antaną Venclovą. Vilnius: Vaga, 1988, 422 p.

172. *Mackonis J.* Boružės odisejos: Pasiropinėjimai po laiko pievą. Vilnius: Tyto alba, 2003. 283 p.
173. *Mačionis Z.* Profesorius Kazys Daukšas. Vilnius: Pradai, 2000. 657 p.
174. *Martinaitis M.* "...uždaro mąstymo sindromas stūmė Tomą iš Lietuvos" // *D. Mitaitė.* Tomas Venclova: biografijos ir kūrybos ženklai. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 169-178.
175. *Martinaitis M.* Lietuviškos utopijos: Dialogai, pokalbiai, straipsniai, interviu 1991-2003. Vilnius: Tyto alba, 2003. 211 p.
176. *Martinaitis M.* Prilenktas prie savo gyvenimo: Kalbino ir kalbėjosi Viktorija Daujotytė. Vilnius: Vyturys, 1998. 222 p.
177. *Martinaitis M.* Tylintys tekstai: Užrašai iš raudonojo sąsiuvinio, 1971-2001. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2006. 286 p.
178. *Martinkus V., Zalatoriūtė E.* Lituaniškos keleivis: Albertas Zalatorius - literatūrologas, kritikas, pedagogas, kultūrininkas: Mokslo straipsniai ir šaltiniai, atsiminimai. Klaipėda: Eglė, 2007. 335 p.
179. *Marukas K.* Apmąstymai prie Šventosios. Vilnius: Eugrimas, 2003. 213 p.
180. *Masiulis A.* Tema: Visada yra galimybė (ištraukos iš dienoraščio, kelionių įspūdžiai, repeticijų užrašai). Kaunas: Kriminalistika, 2001. 359 p.
181. *Matulionis J.* Neramios dienos. Toronto: Tėvynės žiburiai, 1975. 579 p.
182. *Mieželaitis E.* Nereikalingas žmogus. Akcentai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003. 151 p.
183. *Mikelaitis G.* (sud.). Tikėti ir rašyti: 21 šiuolaikinis lietuvių rašytojas apie tikėjimą, kūrybą ir save. Vilnius: Aidai, 2002, 301 p.
184. *Mikelinskas J.* Kelionė į Delfus: Publicistika. Vilnius: Vaga, 1994. 382 p.
185. *Mikelinskas J.* Žmogus ir jo legenda: Apmąstymai apie kūrybą ir kūrėjus. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002. 342 p.
186. *Mitaitė D.* (sud.). Atsiminimai apie Vinčą Mykolaitį - Putiną. Vilnius: Vaga, 1992, 557 p.
187. *Mitaitė D.* (sud.). Jonas Lankutis literatūros kasdienybėje. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, 274 p.
188. *Nakas Š.* "Lokio" metamorfozė // Kultūros barai. 2003, Nr. 1, p. 48-51.
189. *Noreika L.* Čiurlionio 16: Dienoraščiai, atsiminimai. Vilnius: Scena, 2003. 258 p.
190. *Noreika L.* Vidurnakčio užrašai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001. 229 p.
191. *Ozolas R.* Atgimimo ištakose: 1970-1980 metų Lietuvos kultūrinio gyvenimo štrichai. Vilnius: Pradai, 1996. 569 p.

192. *Ozolas R.* Išsivadavimas: 1971-1984 asmeninio dvasinio gyvenimo štrichai. Vilnius: Pradai, 1998. 612 p.
193. *Ozolas R.* Žvaigždės blėsta auštant: Sugyvenimai, arba 1987-1990 metų dienoraščių puslapiai. Vilnius: Vaga, 2007. 575 p.
194. *Palilionis P.* Svajojęs gražų gyvenimą: Apmatai Juozo Grušo portretui. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001. 491 p.
195. Paulauskas A. Seimo Pirmininko kalba iškilmingame Kovo 11-tosios minėjime Operos ir baleto teatre. 2002 [interaktyvus]. (žiūrėta 2009 09 02). Prieiga per internetą:
<http://www3.seimas.lt/pls/inter/w5_show?p_r=4411&p_d=13914&p_k=1>.
196. *Peleckis - Kaktavičius L.* Baltas lapas - lyg altorius: Gyvenimas, likimas, kūryba. Klaipėda: Rytas, 1995. 309 p.
197. *Puidokienė S.* (sud.). Vytautas Venckus. Vilnius: Tyto alba, 2001, 614 p.
198. Rakauskas apie Rakauską [klausinėjo Austėja Čepauskaitė] // *R. Rakauskas.* Fotografijos. Vilnius: E. Karpavičiaus leidykla, 2009, p. 410-441.
199. *Rapoportas S.* Vilniaus snobai (VII-VIII dešimtmetis): Esė. Vilnius: Unitas, 1994. 40 p.
200. *Rastauskas R.* Kitas pasaulis: Esė rinktinė 1993-2003. Vilnius: Apostrofa, 2004. 559 p.
201. *Rubavičius V.* Neįvardijamos laisvės ženklas: Straipsniai, esė, recenzijos. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1997. 327 p.
202. *Sadaunykas - Sadūnas J.* Geltonos vanago akys: Autobiografinis romanas. Vilnius: Žuvėdra, 2002. 326 p.
203. *Saja K.* Lazdos išradimas. Vilnius: Valstybės žinios, 1999. 279 p.
204. *Samajauskas A.* Ažuolai nebijo vėtrų: Atsiminimai apie Motiejų Šumauską. Vilnius: Gairės, 2005. 301 p.
205. *Samulionis A.* (sud.). Neramios šviesos pasauliai: Knyga apie dramaturgą Juozą Grušą. Vilnius: Vaga, 1976, 247 p.
206. *Sasnauskas J., Terleckas A.* Jei esame čia: laiškai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2000. 474 p.
207. *Savickas A.* Žalia tyła: Memuarai. Vilnius: Tyto alba, 2002. 406 p.
208. *Seliukaitė I., Vitkuvienė P.* (sud.). Norbertas Vėlius. Vilnius: Mintis, 1999, 462 p.
209. *Skuodis V.* Žaidimas KGB tinkluose. Vilnius: Vaga, 1996. 320 p.
210. *Sluckaitė - Jurašienė A. M.* Egziliantė užrašai: Esė, portretų eskizai, atsiminimai, impresijos. Vilnius: Kultūros barai, 2008. 391 p.

211. *Stoškus K.* Dar apie kultūrinę rezistenciją: Liudininkų parodymai // Literatūra ir menas. 1997 m. balandžio 19 d.
212. *Šaltenis R.* Aš - mokytojas: Dienoraščiai, laiškai, prisiminimai. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2007. 488 p.
213. *Šepetys L.* Neprarastoji karta: siluetai ir spalvos. Atsiminimai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005. 383 p.
214. *Švedas A.* (sud.). Visa istorija yra gyvenimas: 12 sakinės istorijos epizodų: Edvardą Gudavičių kalbina Aurimas Švedas. Vilnius: Aidai, 2008, 278 p.
215. *Terleckas A.* 25-ieji Lietuvos okupacijos metai: Rezistento dienoraštis. Kaunas: Judex, 2006. 291 p.
216. *Terleckas A.* Okupuotos Lietuvos alsavimas: KGB nespėtas sudeginti 1975-1977 metų dienoraštis. Vilnius: s. n., 1995. 99 p.
217. *Terleckas A.* Rezistento dienoraštis: 1966 metai. Vilnius: Naujoji matrica, 2008. 593 p.
218. *Treinyš P.* Atsisveikinimas su teatru: Aktoriaus užrašai. Vilnius: Vaga, 1998. 463 p.
219. *Tumelis J.* [Apie tuos laiškus...] // Sietynas. 1990, Nr. VII, p. 126.
220. Turbūt. Taip. Ir tiktai taip. Su profesore V. Zaborskaite kalbasi rašytoja V. Juknaitė // Šiaurės Atėnai. 2003 m. vasario 9 d.5 (639).
221. *Venclova A.* Prie Nemuno liepsnoja uogos: Kūrybos rinktinė. Vilnius: "Knygnešio" redakcija, 1996. 565 p.
222. *Venclova T.* Aš buvau išimtis // Literatūra ir menas. 1991 m. spalio 19 d., Nr. 42.
223. *Venclova T.* Iš 1958-1960 metų dienoraščio // Kultūros barai. 1997, Nr. 11-12, 1998, Nr. 1.
224. *Venclova T.* Iš politikos Čepaičiui dera pasitraukti // Akiračiai. 1992, Nr. 2 (236)5-6.
225. *Venclova T.* Manau, kad... Pokalbiai su Tomu Venclova. Vilnius: Baltos lankos, 2000. 317 p.
226. *Venclova T.* Vilties formos: Eseistika ir publicistika. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1991. 540 p.
227. *Vengris A.* Svajonės ir klajonės. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999. 141 p.
228. *Viliūnas G.* (sud.). Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra 1940-2000. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2002, 347 p.
229. *Zaborskaitė V.* Kas yra tiesos sakymas? (Atviras laiškas "Sietynui") // Sietynas. 1989, Nr. VI, p. 255-257.
230. *Zaborskaitė V.* Tarp istorijos ir dabarties: Literatūra, atsiminimai, publicistika. Vilnius: Tyto alba, 2002. 734 p.

231. *Zalatorius A.* Literatūra ir laisvė: Kritika, esė, pokalbiai. Vilnius: Baltos lankos, 1998. 466 p.
232. *Zemlickas G.* Josifas Brodskis: Pirmą kelionę į Lietuvą (7) // Mokslo Lietuva. 2006 m. gruodžio 7-20 d., Nr. 21.
233. *Zinkevičius Z.* Prie lituanistikos židinio. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999. 519 p.
234. Боров Ю. Автобиография воскресшего из живых. [s.a.] [interaktyvus]. (žiūrėta 2008 m. rugsėjo 13 d.). Prieiga per internetą: <http://lit.lib.ru/b/borew_j_b/text_0030.shtml>.
235. *Буковский В.* "И возвращается ветер..." Письма русского путешественника. Москва: Демократическая Россия, 1990. 463 с.
236. *Кончаловский А.* Низкие истины. Москва: Коллекция "Совершенно секретно", 2001. 383 с.
237. *Найман А.* Славный конец бесславных поколений. Москва: Эксмо, 2003. 335 с.

Literatūra

238. *Aleksaitė I.* (ats. red.). Lietuvių teatro istorija. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2006, 559 p.
239. *Aleksandravičius E., Kulakauskas A.* Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje. Vilnius: Baltos lankos, 1996. p.
240. *Andriuškevičius A.* Lietuvių dailė: 1975-1995. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1997. 334 p.
241. *Antanaitis K., Kšanavičius A.* Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Kauno Tarybos dokumentai // Kauno istorijos metraštis. T. 2. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2000, p. 214-216.
242. *Antanaitis K.* Kalantinės ir jų aidai // *E. Aleksandravičius, S. Žukas.* (sud.) Romo Kalantos auka: 1972 metų Kauno pavasaris. Vilnius: Baltos lankos, 2002, p. 21-68.
243. *Arendt H.* Tarp praeities ir ateities. Aštuoni politinės filosofijos etiudai. Vilnius: Aidai, 1995. 335
244. *Arendt H.* Totalitarizmo ištakos. V.: Tyto alba, 2001. 487
245. *Arendt H.* Žmogaus būklė. Vilnius: Margi raštai, 2005. 310 p.
246. *Bagušauskas J. R.* Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas. V.: LGGRTC, 1999. 447 p.
247. *Baliutytė E.* Laiko įkaitė ir partnerė: lietuvių literatūros kritika 1945-2000. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos insitutas, 2002. 295 p.

248. *Bartels L. M.* Public Opinion: Political Aspects // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences. Amsterdam: Elsevier, 2001, p. 12560-12563.
249. *Bauer R. A., Inkeles A., Kluckhohn C.* How the Soviet system works: cultural, psychological, and social themes. Cambridge: Harvard UP, 1959. xi v, 274 p.
250. *Bauža Č.* (ats. red.). Lietuvos suvereniteto atkūrimas 1988-1991 metais. Vilnius: Diemedis, 2000, 487 p.
251. *Benjamin W.* Reflections: Essays, aphorisms, autobiographical writings. New York: Schocken Books, 1986. 348 p.
252. *Berenis V., Beresnevičius G., Samalavičius A., Savukynas V.* Lietuvių mentalitetai: Tautinė istorija ir kultūros problemos. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2002. 273 p.
253. *Berger P. L.* Sociologija: Humanistinis požiūris. Kaunas: Litterae universitatis, 1995. 195 p.
254. *Blažytė - Baužienė D.* Kultūrinė autonomija sovietinėje Lietuvoje: realybė ar regimybė? // Metai. 2002, Nr. 8-9, p. 131-146.
255. *Blažytė D., Kašauskienė V.* (sud.). Lietuvos sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas. Vilnius: LII leidykla, 1998, 367 p.
256. *Blažytė D.* Stalinizmas ir Lietuvos dailininkai // Menotyra. 1996, Nr. 1, p. 61-67.
257. *Bražėnas P.* Petras Cvirka: Monografija. Vilnius: Vaga, 1998. 422 p.
258. *Burokevičius M.* Lietuvos komunistų partijos ideologinis darbas su inteligentija 1940-1965 m. Vilnius: Mintis, 1972. 198 p.
259. *Calhoun C.* Civil Society/Public Sphere: History of the Concept // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences. Amsterdam: Elsevier, 2001, p. 1897-1903.
260. *Calhoun C.* Public Sphere: Nineteenth- and Twentieth-century History // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences. Amsterdam: Elsevier, 2001, p. 12594-12599.
261. *Chartier R.* Public Sphere: Eighteenth - century History // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences. Amsterdam: Elsevier, 2001, p. 12590-12594.
262. *Čepaitienė A.* Atgaivinant etninį tapatumą: individas, simbolis, vieta // Lietuvos etnologija. 2001, Nr. 1, p. 167-198.
263. *Daujotytė V.* Šimtas Putino metų // Putinas - gyvenimo ir kūrybos akiračiai. Vilnius: Vaga, 1996, p. 413-417.
264. *Deutch M., Gerard H. B.* A study of normative and informational social influences upon individual judgment // The Journal of Abnormal and Social Psychology. 1955, Vol. 51, No. 3, p. 629-636.

265. *DiFranceisco W. , Gitelman Z.* Soviet Political Culture and „Covert Participation“ in Policy Implementation // *The American Political Science Review.* 1984, Vol. 78, No. 3, p. 603-621.
266. *Donskis L.* Tarp Karlailio ir Klaipėdos: visuomenės ir kultūros kritikos etiudai. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 1997. 234 p.
267. *Ekiert G.* The state against society. Political crises and their aftermath in East Central Europe. Princeton: Princeton UP, 1996. 435 p.
268. *Etzioni A.* A Comparative Analysis of Complex Organizations: On Power, Involvement and Their Correlates. New York: The Free Press, 1975. 584 p.
269. *Fiske J.* Įvadas į komunikacijos studijas. Vilnius: Baltos lankos, 1998. 239 p.
270. *Girardet R.* Politiniai mitai ir mitologijos. Vilnius: Apostrofa, 2007. 286 p.
271. *Girnius J.* Vinco Mykolaičio - Putino išsivadavimas // *Aidai.* 1968, Nr. 6, p. 250-260.
272. *Girnius K. K.* Apie katalikybės ir tautiškumo ryšius // *Aidai.* 1983, Nr. 3, p. 161-172.
273. *Girnius K. K.* Lietuvos pasipriešinimo istorijos klystkeliais // *Aidai.* 1981, Nr. 5, p. 340-348.
274. *Girnius K. K.* Partizanų kovos Lietuvoje. Vilnius: Mokslas, 1990. 423 p.
275. *Girnius K. K.* Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas // *Naujasis židinys – Aidai.* 1996, Nr. 5, p. 268-279.
276. *Greimas A. J.* Iš arti ir iš toli: Literatūra, kultūra, grožis. Vilnius: Vaga, 1991. 525 p.
277. *Grigoravičienė E.* Tema, gyvenimas, žmogus - kūrybiškosios socrealizmo plėtros gairės // *Menotyra.* 2005, T. 40, Nr. 3, p. 28-41.
278. *Habermas J.* The Structural Transformation of the Bourgeois Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society. Cambridge: MIT press, 1991. p.
279. *Hoffman B.* Law for Art's Sake in the Public Realm // *W. J. T. Mitchell.* (ed.) *Art and the Public Sphere.* Chicago: Chicago UP, 1992, p. 113-146.
280. *Hohnen P.* Gariūnų marginalizacija: Turgaus kultūrinė antropologija // *Lietuvos etnologija.* 2001, Nr. 1, p. 63-83.
281. *Yurchak A.* Everything was forever, until it was no more: The last Soviet generation. Princeton: Princeton University Press, 2006. 331 p.
282. *Jonušys L.* Sugrįžus į „Priešaušrio vieškelius“ // *Šiaurės Atėnai.* 2002, Nr. 452.

283. *Jowitt K.* An Organizational Approach to the Study of Political Culture in Marxist-Leninist Systems // *The American Political Science Review*. 1974, Vol. 68, No.3, p. 1171-1191.
284. Justino Marcinkevičiaus darna. Pašnekesys "Naujojo Židinio - Aidų" redakcijoje // *Naujasis židinys - Aidai*. 2003, Nr. 4, p. 155-160.
285. *Karmalavičius R.* (sud.). Antanas Venclova epochų vėjuose: Antanui Venclovai - 100. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007, 268 p.
286. *Kelman H. C.* Compliance, Identification, and Internalization: Three Processes of Attitude Change // *The Journal of Conflict Resolution*. 1958, Vol. 2, No. 1, p. 51-60.
287. *Klumbys V.* (Ne)kaltųjų ieškojimas. Kova dėl sovietmečio praeities bei užmaršties // *Inter-studia humanitatis*. 2007, Nr. 4, p. 148-165.
288. *Klumbys V.* Dar kartą apie kolaboravimą (ir konformizmą), arba Koks gi skirtumas tarp Nijolės Sadūnaitės ir Antano Sniečkaus // *Kultūros barai*. 2004, Nr. 2, p. 21-25.
289. *Klumbys V.* Generalinė repeticija: kultūrinė antinacinė rezistencija Lietuvoje // *Lietuvos istorijos studijos*. 2003, T. 12, p. 47-65.
290. *Klumbys V.* Pogrindžio leidinys "Perspektyvos" (1978-1981): Intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje // *Genocidas ir rezistencija*. 2002, Nr. 2(12), p. 179-208.
291. *Klumbys V.* Visuomenės nuomonės veikimo sąlygos sovietinėje Lietuvoje // *Lietuvos istorijos studijos*. 2007, T. 19, p. 124-137.
292. *Klumbys V.* Žvilgsnis į sovietmetį iš aukštai // *Kultūros barai*. 2009, Nr. 3, p. 85-92.
293. *Kostkevičiūtė I.* Kaip buvo rašomi „Sukilėliai“ // *Metai*. 2003, Nr. 1, p. 94-106.
294. *Krikštopaitis J. A.* Prievertą patyrusių laikysena. Vilnius: Pradai, 1997. 175 p.
295. *Krukauskienė A., Kublickienė L., Matulionis A., Rapoportas S., Šutinienė I.* Menininkas ir valstybė: socialinis psichologinis aspektas. Kolektyvinė monografija. Vilnius: Eugrimas, 2003. 129 p.
296. *Kubilius V.* Tautinė literatūra globalizacijos amžiuje. Kaunas: Profesoriaus Broniaus Vaškelio literatūrinės komparatyvistikos centras, 2003. 391 p.
297. *Kuran T.* Public Opinion: Microsociological Aspects // *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Amsterdam: Elsevier, 2001, p. 12556-12560.

298. *Lapkus D.* Poteksčių ribos: Uždraustos tapatybės de vintojo dešimtmečio lietuvių prozoje. Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 2003. 218 p.
299. *Lasswell H. D.* Democracy through Public Opinion. Menasha: George Banta Publishing Company, 1941. 176 p.
300. *Leonavičius V.* Sovietinės tvarkos dorovinės sistemos dekonstrukcija // *L. Venclauskas.* (sud.) Tolerancija Lietuvoje: Tarp minties ir veiksmo. Mokslinių straipsnių rinkinys. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008, p. 77-87.
301. *Lewin K.* Lauko teorija socialiniuose moksluose: Rinktiniai teoriniai straipsniai. Vilnius: VU Specialiosios psichologijos laboratorija, 2007. 375 p.
302. Lietuva 1940-1990. Okupuotos Lietuvos istorija. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005. 711 p.
303. *Mačiulis D.* Inteligentų "kaltės" tarpukario Lietuvoje // *Inter-studia humanitatis.* 2007, Nr. 4, p. 130-147.
304. *Martinkus V.* Dvi senos naujos Juozo Grušo pjesės // *J. Grušas.* Diktatorius. Eduardo Dargio nusikaltimas: Pjesės. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001, p. 5-12.
305. *Martinkus V.* Rašytojas ir Lietuva // *Literatūra ir menas.* 1990 m. gruodžio 22 d.
306. Menas ir politika: Rytų Europos atvejai. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2007, 229 p.
307. *Mickūnas A.* Jėgos filosofija // *Metmenys.* 1989, Kn. 56, p. 112-143.
308. *Milosz C.* Pavergtas protas. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1995. 301 p.
309. *Misiūnas R. J., Taagepera R.* Baltijos valstybės: priklausomybės metai, 1940-1980. Vilnius: Mintis, 1992. 347 p.
310. *Mykolaitis V.* "Priešaušris" ir "Poaušris" lietuvių literatūroje // *Židinys.* 1929, Nr. 11 (59), p. 305-312.
311. *Mockūnas L.* Nelygiagretės paralelės: Publicistika ir kritika. Vilnius: Versus aureus, 2007. 615 p.
312. *Narbutienė O.* (autorė ir parengėja). Eduardas Balsys. Vilnius: Baltos lankos, 1999, 454 p.
313. *Narušytė A.* Nuobodulio estetika Lietuvos fotografijoje. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008. 303 p.
314. *Navickas K.* Lietuvių tautos savigynos patirtis: Lietuvos nepriklausomybės praradimo ir atgavimo istoriografinė apžvalga (1938-1993): Monografija. Vilnius: Mokslotyros institutas, 2003. 291 p.

315. *Norkus Z.* Andropovo klausimu. Komunizmas kaip lyginamosios istorinės sociologinės analizės problema (I) // Sociologija. Mintis ir veiksmai. 2007, Nr. 1(19), p. 5-32.
316. *Norkus Z.* Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios sociologijos požiūriu. Mokslinė monografija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008. 742 p.
317. *Notrimaitė G.* Kam reikalingas Žalgiris sovietmečiu? // Colloquia. 2007, Nr. 18, p. 103-115.
318. *Petersen R. D.* Resistance and Rebellion. Lessons from Eastern Europe. Cambridge: Cambridge UP, 2001. 321 p.
319. *Pipinytė Ž.* Lietuvių kino integracija į tautinę kultūrą // *S. Macaitis.* (sud.) Ekranas ir už ekraną. Vilnius: Kultūros ir meno institutas, 1993, p. 5-35.
320. *Pivoras S.* Lietuvių nacionalizmo retorikos šablonai XIX ir XX amžių lyginamojoje perspektyvoje // Šiuolaikinio socialinio diskurso analizė. Vilnius: Baltos lankos, 1997, p. 94-102.
321. *Pruskus V.* Neformalios komunikacijos ritualai: Gando sandara, socialinė organizacija ir sklaida. Monografija. Vilnius: VPUL, 2007. 238 p.
322. *Putinaitė N.* Nenutrūkusi styga: Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje. Vilnius: Aidai, 2007. 306 p.
323. *Putinaitė N.* Šiaurės Atėnų tremtiniai: Lietuviškosios tapatybės paieškos ir Europos vizijos XX a. Vilnius: Aidai, 2004. 239 p.
324. *Putinas - gyvenimo ir kūrybos akiračiai.* Vilnius: Vaga, 1996. 518 p.
325. *Račkauskaitė Ž.* Pasipriešinimas sovietiniam režimui Lietuvoje septintajame - aštuntajame dešimtmetyje // Genocidas ir rezistencija. 1998, Nr. 2, p. 52-69.
326. *Raila B.* Dialogas su lietuviais. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1970. 560 p.
327. *Rapoportas S.* Totalitarizmo laikų sociologija: struktūros ir tekstai // Lietuvos mokslas. 1997, T. V, Kn. 15, p. 121-133.
328. *Raškauskas K.* Rezistencija, kolaboravimas ir konformizmas sovietmečiu: Sąvokų vartosenos tendencijos // Akiračiai. 2007 rugpjūtis, Nr. 8 (394).
329. *Raškauskas K.* Sovietinės Lietuvos inteligentija: Savivokos konstravimas // Darbai ir dienos. 2008, T. 49, p. 95-149.
330. *Reddaway P.* Pasikalbėjimas su profesorium Peteriu Reddaway // Aidai. 1978, Nr. 9, p. 411-413.

331. *Remeikis T.* Esė apie imperijų žlugimą ir Tarybų Sąjungos atvejį // Lemties posūkis: Prisiminimai ir pamąstymai. Vilnius: Gairės, 1999, p. 246-264.
332. *Remeikis T.* Opposition to Soviet Rule in Lithuania: 1945-1980. Chicago: Institute of Lithuanian Studies Press, 1980. 680 p.
333. *Repšienė R.* (sud.). Lietuvių tautos tapatybė: tarp realybės ir utopijos. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2007, 327 p.
334. *Ridgeway C. L.* Compliance and Conformity // Encyclopedia of Sociology. Vol. 1. New York: Macmillan Reference USA, 2000, p. 400-406.
335. *Ridgeway C. L.* Nonconformity, Competence, and Influence in Groups: A Test of Two Theories // American Sociological Review. 1981, Vol. 46, No. 3, p. 333-347.
336. *Rigby T. H.* Hough on political participation in the Soviet Union // Soviet Studies. 1976, Vol. 28, No. 2, p. 257-261.
337. *Rossi P. H.*, *Bauer R. A.* Some Patterns of Soviet Communications Behavior // The Public Opinion Quarterly. 1952, Vol. 16, No. 4, p. 653-666.
338. *Rubavičius V.* Sava sovietinė patirtis - suvokimas ir nutylėjimas // Kultūros barai. 2003, Nr. 11, p. 13-21.
339. *Rudokas J.* Istorija, kuria galime didžiuotis: Lietuvos liaudies ūkio taryba 1957-1965. Vilnius: Gairės. 381 p.
340. *Rudokas J.* Okupantų talkininkai - tautos išdavikai, patriotai ar totalitarizmo aukos? // Naujoji Romuva. 2002, nr. 1(538), p. 62-67.
341. Seminaras - diskusija "Terminija naujausiųjų laikų istorijoje" // Genocidas ir rezistencija. 2001, Nr. 1(9)-2(10)
342. *Senn A. E.* Bundanti Lietuva. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992. 189 p.
343. *Shlapentokh V.* George Orwell: Russia's Tocqueville. 2004 (žiūrėta 2005-05-30). Prieiga per internetą: <<http://www.msu.edu/%7Eshlapent/orwell.htm>>.
344. *Shlapentokh V.* Public and Private Life of the Soviet People. Oxford: Oxford UP, 1989.
345. *Shlapentokh V.* Soviet Intellectuals and Political Power. The Post-Stalin Era. Princeton: Princeton UP, 1990. 330 p.
346. *Shlapentokh V.* Two Levels of Public Opinion: The Soviet Case // The Public Opinion Quarterly. 1985, Vol. 49, No. 4, p. 443-459.
347. *Spechler D. R.* Permitted Dissent in the USSR: *Novy mir* and the Soviet Regime. New York: Praeger, 1982. 295 p.

348. *Stoškus K.* Apie Putino uždaramą ir "dviveidystę" // Putinas - gyvenimo ir kūrybos akiračiai. Vilnius: Vaga, 1996, p. 310-323.
349. *Streikus A.* Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m. // Genocidas ir rezistencija. 2004, nr. 1(15), p. 43–67.
350. *Streikus A.* Lietuvos intelektualinis elitas lemtingų politinių lūžių metais (1940-1945) // Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis. T. XXVI. Vilnius: Katalikų akademija, 2005, p. 499-504.
351. *Streikus A.* Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą // Genocidas ir rezistencija. 2007, Nr. 1(21), p. 7-30.
352. *Streikus A.* Vakarų kultūrinės įtakos ribojimas Sovietų Lietuvoje 1965-1986 m. // Genocidas ir rezistencija. 2008, Nr. 1(23), p. 7-23.
353. *Subačius P.* Lietuvių tapatybės kalvė: Tautinio išsižadavimo kultūra. Vilnius: Aidai, 1999. 246 p.
354. *Subačius P.* Mito pradžia // Naujasis židinys - Aidai. 2003, Nr. 4, p. 173-179.
355. *Subačius P.* Postromantinis patriotizmas: brežneviniai tekstai ir veiksmai // Romantizmai po romantizmo. Vilnius: Kultūros ir meno institutas, 2001, p. 167-176.
356. *Surblys K.* Tarybų Lietuvos visuomenės socialinės klasinės struktūros raida: Iš Lietuvos komunistų partijos patirties formuojant išsivysčiusią socialistinę visuomenę. Vilnius: Mokslo, 1985. 280 p.
357. *Sverdiolas A.* Rėtis, migla ir korys: Dabartinės lietuvių kultūros erdvėlaikio ypatybės // Metai. 2004, Nr. 3, p. 102-111.
358. *Šaltenis R.* Tikras netikras A. Vienuolis: Apybraiža. Kaunas: Spindulys, 1994. 250 p.
359. *Šapoka K.* Savii identifikacijos modeliai: Nuo van Gogho iki „Da Vinci“ o kodo // Kultūros barai. 2006, Nr. 6, p. 35-41.
360. *Šilbajoris R.* (ed.). Mind Against the Wall: Essays on Lithuanian Culture Under Soviet Occupation. Chicago: Institute of Lithuanian Studies Press, 1983, 180 p.
361. *Štromas A.* Laisvės horizontai. Vilnius: Baltos lankos, 2001. 661
362. *Švedas A.* Sovietinė lietuvių istoriografija: Oficialusis diskursas ir jo alternatyvos (1944-1985): Daktaro disertacija. Vilnius: [s.n.], 2006. 195 p.
363. *Tarańska T.* Ar mes - tai jie? // Kultūros barai. 1994, Nr. 11, p. 52-53.
364. *Titma M., Tuma N. B.* Soviet Studies: Society // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences. Amsterdam: Elsevier, 2001, p. 14735-14743.
365. *Trilupaitytė S.* Totalitarizmas ir sovietmečio meno (ne)laisvė: Kai kurie vertinimo klausimai // Darbai ir dienos. 2007, T. 47, p. 93-114.

366. *Trimakas R.* Lietuvių nacionalinis identitetas: etniškumo ir konfesiškumo santykio problema tarpukario Lietuvos Respublikoje (1918-1940) // Sociologija. Mintis ir veiksmai. 1999, Nr. 3(5), p. 67-80.
367. *Truska L.* Lietuva 1938-1953 metais. Kaunas: Šviesa, 1995. 212 p.
368. *Turowicz J.* Dėl "Atstūmimo doktrinos" // Kultūros barai. 1994, Nr. 11, p. 53-55.
369. V. Mykolaičio - Putino šimtmečio konferencija (Diskusijos) // Putinas - gyvenimo ir kūrybos akiračiai. Vilnius: Vaga, 1996, p. 451-489.
370. *Vardys V. S.* Modernization and Baltic Nationalism // Problems of Communism. 1975, Vol. XXIV, No. 5, p. 32-48.
371. *Vardys V. S.* The Catholic Church, dissent and Nationality in Soviet Lithuania. Boulder: East European Quarterly, 1978. 336 p.
372. *Vaškelis B.* Žvilgsnis iš atokiau. T. I. Vilnius: Versus aureus, 2004. 495 p.
373. *Vaškelis G.* Pasipriešinimas ir kompromisas kaip V. Mykolaičio - Putino kūrybos alternatyvos // Putinas - gyvenimo ir kūrybos akiračiai. Vilnius: Vaga, 1996, p. 247-253.
374. Vėluojanti istorija ir klieidinti sąmonė // Kultūros barai. 1992, Nr. 12, p. 2-9.
375. *Walzer M.* Kritikų draugija. Visuomenės kritika ir politinis angažuotumas dvidešimtajame amžiuje. Vilnius: Pradai, 1992. 298 p.
376. *Wittig - Marcinkevičiūtė E.* Koks skirtumas tarp Nijolės Sadūnaitės ir Antano Sniečkaus? // Kultūros barai. 2003, Nr. 10, p. 21-27.
377. *Wojtyła K.* Asmuo ir veiksmai. Vilnius: Aidai, 1997. 397 p.
378. *Zalatorius A.* (ats. red.). Priklausomybės metų (1940-1990) lietuvių visuomenė: pasipriešinimas ir/ar prisitaikymas. Vilnius: Pasaulio lituanistų bendrija, 1996, 215 p.
379. *Zalīte I.* Pagrindinės neprievartinio pasipriešinimo formos ir slaptasis nacionalizmas - vidinis nepaklusimas sovietiniam režimui Latvijoje (aštuntasis - devintasis dešimtmečiai) // Genocidas ir rezistencija. 1997, 2, p. 110-121.
380. *Аймермахер К.* Предисловие // Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958-1962: Документы. Москва: РОССПЭН, 1998, с. 5-8.
381. *Безбородов А.* Феномен академического диссидентства в СССР. Москва: РГГУ, 1998. 75 с.
382. *Бойм С.* Общие места: Мифология повседневной жизни. Москва: Новое литературное обозрение, 2002. 311 с.
383. *Гарр Т. Р.* Почему люди бунтуют. Санкт-Петербург: Питер, 2005. 460 с.

384. *Герцен А.* Собрание сочинений: В 30 томах. Т. 7. Москва: Наука, 1956. 457 с.
385. *Грох М.* Центральная и Восточная Европа: старый национализм или новые национальные движения? // Вильнюс. 1991, No 9, с. 131-137.
386. *Зиновьев А.* Коммунизм как реальность. Москва: Эксмо, 2003. 380 с.
387. *Квале С.* Исследовательское интервью. Москва: Смысл, 2003. 301 с.
388. *Клецкин А. Е.* Искусство и власть в условиях эрозии тоталитарной идеологии. На материалах документального кино // Художественная жизнь России 1970-х годов как системное целое. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001, с. 298-306.
389. *Кондаков И.* Введение в историю русской культуры: Теоретический очерк. Москва: Наука, 1994. 378 с.
390. *Кормер В.* Двойное сознание интеллигенции и псевдо-культура. Москва: Традиция, 1997. 286 с.
391. *Кулаков В.* Поэзия как факт. Москва: Новое литературное обозрение, 1999. 390 с.
392. *Левада Ю. , Шейнис В.* Погружение в трясину. Акт первый: 1964-1968 // *С. А. Прохвятилова and Э. А. Урусова.* (сост.) Страницы истории: Дайджест прессы. 1988. Июль-декабрь. Ленинград: Лениздат, 1989, с. 245-254.
393. *Лосев А.* Философия. Мифология. Культура. Москва: Политиздат, 1991. 525 с.
394. *Млечин Л.* КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. Москва: Центрполиграф, 2003. 861 с.
395. *Рис Н.* Русские разговоры: Культура и речевая повседневность эпохи перестройки. Москва: Новое литературное обозрение, 2005. 365 с.
396. *Савицкий С.* Андерграунд: История и мифы ленинградской неофициальной литературы. Москва: Новое литературное обозрение, 2002. 223 с.
397. *Семиряга М.* Коллаборационизм: Природа, типология и проявления в годы второй мировой войны. Москва: РОССПЭН, 2000. 863 с.
398. *Фирсов Ф. Б.* Разномыслие в СССР. 1940-1960-е годы: История, теория и практика. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. 543 с.

399. *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. Москва: РОССПЭН, 2008. 335 с.
400. *Хархордин О.* Обличать и лицемерить: генеалогия российской личности. Санкт-Петербург: Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2002. 509 с.
401. *Чегодаева М.* Соцреализм: Мифы и реальность. Москва: Захаров, 2003. 215 с.